

"AZƏRİTTİFAQ"
AZƏRBAYCAN KOOPERASIYA UNIVERSİTETİ

ISSN 2218-91-49

KOOPERASIYA
elmi-praktiki jurnal

№ 2 (33) - 2014

“Kooperasiya” elmi-praktiki jurnal

Научно-практический журнал “Кооперация”

Scientific-practical journal “Cooperation”

Jurnal 2005-ci ilin yanvar ayından çıxır.

№ 2 (33) 2014

Təsisçi: Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Redaksiya heyəti:

i.e.d., prof. ELDAR QULIYEV (baş redaktor)	i.e.d., prof. GƏNCƏLİ GƏNCİYEV
i.e.d., prof. BƏYALI ATAŞOV (baş redaktorun müavini)	i.e.d., prof. ASİF ŞİRƏLİYEV
akademik ZİYAD SƏMƏDZADƏ	i.e.d., prof. AMİL MƏHƏRRƏMOV
i.e.d., prof. AMEA-nın müxbir üzvü ƏLİ NURİYEV	c.e.d., prof. ZAHİD MƏMMƏDOV
i.e.d., prof. ŞƏMSƏDDİN HACIYEV	i.e.d., prof. RƏSUL BALAYEV
i.e.d., prof. İSA ALIYEV	i.e.d., prof. NAMİQ TAĞIYEV
f.r.e.d., prof. ABDULLA İSAYEV	i.e.n., dos. TAHİR ŞÜKÜROV
	i.e.n., dos. ELSEVƏR KƏRİMOV
	(məsul redaktor)

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 15 mart 2005-ci il tarixdə №1250 ilə qeydə alınmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 6 iyul 2012-ci il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə İqtisadiyyat elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilmişdir.

Redaksiyanın ünvanı:

AZ1106, Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küçəsi, 8^b,
tel: 562-25-43, 562-74-24, faks: (+99412) 5614134
e.mail: aku1964@mail.ru
web:www.aku.edu.az

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.

Tirajı 300 ədəd

Texniki redaktor: Əhməd ZİYƏDDİNOĞLU
Kompüter və dizayn: Tarzan ƏLİOĞLU

İSSN kodu 2218-91-49

JURNALIN BU SAYI AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ HEYDƏR ƏLİYEVİN 91 İLLİK YUBİLEYİNƏ HƏSR OLUNUB

19 aprel 2014-cü ildə Azərıtıftaqın İdarə Heyətinin Azərbaycan Koope-
rasiya Universitetinin Elmi Şurası, Bakı Biznes və Kooperasiya Kollecinin
Pedaqoji Şurası ilə birgə “Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbay-
canda dövlət quruluşunun, elm, təhsil və iqtisadiyyatın inkişafındakı
rolu” mövzusunda elmi konfransı keçirilmişdir.

Konfransı giriş sözü ilə Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
rektoru, Millət vəkili, professor Eldar Quliyev açmış, Yeni Azərbaycan
Partiyası yerli ərazi təşkilatının sədri, AKU-nun “Əmtəəşünaslıq və eks-
pertiza” kafedrasının müdiri, professor Vilayət Əliyev, Azərbaycan
Kooperasiya Universitetinin “Ekologiya və coğrafiya” kafedrasının
müdiri, coğrafiya elmləri doktoru, professor Zahid Məmmədov, Bakı
Biznes və Kooperasiya Kollecinin direktoru, riyaziyyat üzrə fəlsəfə dok-
toru Fatimə Quliyeva və “Marketinq və menecment” fakültəsinin 1-ci kurs
tələbəsi, universitet üzrə Tələbə Elmi Cəmiyyəti sədrinin müavini
Tamerlan Əkbərov çıxış etmişlər.

MÜNDƏRİCAT

*Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 91 illik yubileyinə həsr olunmuş
“Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda dövlət quruculuğunun, elm, təhsil və
iqtisadiyyatın inkişafındakı rolu” mövzusunda elmi konfransda edilmiş məruzələr*

E.A.QULİYEV

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında Heydər Əliyevin rolu.....5

V.A.ƏLİYEV

Milli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasının memarıdır.....8

Z.S.MƏMMƏDOV

Heydər Əliyev və regional iqtisadi inkişaf..... 11

F.A.QULİYEVA

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanda təhsilin inkişafı konsepsiyasının banisidir..... 14

T.E.ƏKBƏROV

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan gənclərinin və tələbələrinin daim
bəhrələnməyə immandır.....16

ÜMUMİ İQTİSADI MƏSƏLƏLƏR

A.H.ORUCOVA

İctimai və fərdi rifah: elmi-nəzəri aspektlər.....20

E.Ə.MUSAYEV

Sosial xidmətlərin yaranması və inkişaf tarixi.....27

Ç.Ş.HACIYEVA

Geoiqtisadiyyatın tarixi təkamül prosesinə müasir baxış.....37

E.İ.QASIMOVA

Mənzil fondu və onun müasir şəraitdə inkişaf istiqamətləri.....45

İNNOVASIYA VƏ İNVESTİSIYA PROBLEMLƏRİ

F.Q.DADAŞOV

Müasir innovasiya əsasında idarəetmə sisteminin təşkilinin metodoloji aspektləri.....54

S.T.MƏMMƏDOVA, S.Y.ƏLİYEVA

İnnovasiyaların investisiya cəlbəediciliyi.....59

K.A.RƏSULOV

İnnovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin informasiya təminatının
yaşxılaşdırılması imkanları.....65

N.D.QURBANOV

Sənayedə innovasiyalı-intensiv istehsalın idarə edilməsinin informasiya təminatının formalaşdırılması...71

AQRAR PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

A.Ç.ƏSGƏROV

Kənd təsərrüfatında ekoloji tələblərə adekvat monitoring sisteminin qurulması məsələləri.....77

Ş.E.NƏCƏFOVA

Aqrar sahənin inkişafında kooperasiyaların rolu və beynəlxalq təcrübənin təhlili.....83

T.T.ƏBDÜLHƏSƏNOV

Kənd təsərrüfatına daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsi zərurəti.....90

BAZAR: MARKETİNQ VƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ

E.Ə.HACIYEV

Aqrarmarketinqin inkişafının təşkilati-iqtisadi amilləri.....96

A.Ə.MİRZƏBƏYOV

Toxuculuq və geyim istehsalı müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi yolları.....103

Q.M.ŞİRƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasında üzüm və şərab məhsulları bazarlarının inkişaf meyilləri.....109

T.N.ƏLİYEV, A.V.ƏLİRZAYEV

Azərbaycanın emal sənayesində sahibkarlıq subyektlərinin təşkilinin yaxşılaşdırılması yolları.....116

M.S.HÜSEYNOVA

Kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin ölkə iqtisadiyyatında rolu.....125

Ü.İ.RZAYEVA

Aqrar sahibkarlığın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.....130

F.A.QARAŞOV

Aqrar sahibkarlığın dayanıqlı inkişaf imkanlarının qiymətləndirilməsi.....137

BEYNƏLXALQ İQTİSADI ƏLAQƏLƏR

N.H.ƏHMƏDOV

Azərbaycan – Ukrayna ticarət – iqtisadi əlaqələri genişlənilir.....142

Ş.H.İBRAHİMOVA

Azad iqtisadi zonalar dünya təsərrüfatında.....146

A.S.BAXIŞOV

Milli iqtisadiyyatda inteqrasiya strukturunun təkamülü.....151

KAPİTAL QOYULUŞLARI VƏ UÇOT

İ.B.ƏMİROV, Z.E.HACIYEVA

Korporasiyaların birbaşa kapital qoyuluşları.....157

R.K.MƏMMƏDOV

Müəssisələrdə uçot siyasəti: formadan mahiyyətə doğru.....165

**AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ
HEYDƏR ƏLİYEVİN 91 İLLİK YUBİLEYİNƏ HƏSR
OLUNMUŞ “ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN
AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT QURUCULUĞUNUN, ELM,
TƏHSİL VƏ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDAKI ROLU”
MÖVZUSUNDA ELMİ**

KONFRANSDA EDİLMİŞ MƏRUZƏLƏR

*Eldar Allahyar oğlu QULİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
rektoru, iqtisad elmləri doktoru, professor*

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Azərbaycan xalqı, eləcə də dünya azərbaycanlıları xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünü qeyd etməyə hazırlaşır.

Öz tarixi ərzində ikinci dəfə müstəqil dövlətini qurmağa nail olmuş xalqımız bu müstəqilliyin qorunub saxlanmasında və möhkəmləndirilməsində Heydər Əliyevin müstəsna xidmətlərini minnətdarlıqla yad edir. Bu gün Azərbaycanda əldə olunan nailiyyətlərin, qazanılan uğurların hamısı Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu möhkəm təmələ əsaslanır.

Bütün sahələrdə olduğu kimi iqtisadiyyatın inkişafında da Heydər Əliyevin əvəzolunmaz rolu olmuşdur. Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisində Heydər Əliyevin rolunu iki mərhələdə qiymətləndirmək vacibdir. Birinci mərhələ onun Azərbaycana ilk rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illəri, ikinci mərhələ yenidən hakimiyyətə qayıtdığı 1993-2003-cü illəri əhatə etmişdir.

Məlum olduğu kimi, Heydər Əliyev uzun müddət respublikada Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində məsul vəzifələrdə çalışmış, general rütbəsinə qədər yüksəlmiş, 1967-ci ildə bu komitənin sədri vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Həmin dövrdə Heydər Əliyev DTK sədri vəzifəsinə təyin olunan yeganə milli kadr idi və başqa heç bir müttəfiq respublikada bu vəzifəyə milli kadr təyin olunması halı olmamışdı. Onun rəhbərlik qabiliyyətini, təşkilatçılıq bacarığını nəzərə alaraq 1969-cu ildə Azərbaycan KP MK-nın plenumunda onu respublikanın rəhbəri-MK-nin birinci katibi vəzifəsinə irəli çəkдилər.

Heydər Əliyev hakimiyyətə gələrkən respublikanın iqtisadiyyatı tamamilə tənəzzülə uğramışdı, bütün sahələrdə gerilik hökm sürürdü. İqtisadi inkişafa görə Azərbaycan müttəfiq respublikalar arasında sonuncu yerlərdə idi. Hətta aparıcı sahə sayılan, Böyük Vətən müharibəsində SSRİ-nin qələbə qazanmasında əhəmiyyətli rol oynayan neft sənayesi dərin böhran keçirirdi. Sənayenin digər sahələri, kənd təsərrüfatı ilbəlil geri gedirdi. DTK-da yüksək vəzifələrdə çalışarkən Heydər Əliyev ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətindən xəbərdar idi, onun potensial imkanlarına da bələd idi.

Respublikanın təbii-iqlim şəraitinin kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrini inkişaf etdirməyə imkan verdiyini düzgün qiymətləndirən Heydər Əliyev neft sənayesi ilə yanaşı aqrar sahənin dirçəldilməsi üçün ciddi tədbirlər gördü. Mərkəzi Komitə və Nazirlər Soveti tərəfindən pambıqçılı-

ğın, üzümçülüyn, taxılçılığın, heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi qərarlar qəbul olundu. Qəbul olunan qərarların icrasına nəzarətin təşkilində Heydər Əliyevin rəhbərlik qabiliyyəti özünü parlaq şəkildə büruzə verdi. Mərkəzi Komitənin, əlaqədar nazirliklərin məsul işçiləri tez-tez bölgələrə ezam olunur, vəziyyətlə yerində tanış olaraq operativ qərarlar qəbul olunmasını təmin edirdilər. Kənd əhalisi ruh yüksəkliyi ilə çalışırdı. Onların əməyi yüksək qiymətləndirilir, işdə fərqlənənlər yüksək dövlət mükafatlarına təqdim olunur, sadə peşə adamları SSRİ-nin və Azərbaycanın Ali Sovetinin deputatı seçilirdilər. Bölgələrdə aparılan abadlıq və quruculuq işləri sayəsində kəndin siması tamamilə dəyişir, həyat səviyyəsi şəhər həyatına yaxınlaşırdı. Qısa müddət ərzində pambıq istehsalı ildə 1 milyon tona, üzüm istehsalı 2 milyon tona çatdırıldı. Digər məhsullar istehsalında da əsaslı artıma nail olundu.

Kənd təsərrüfatı ilə yanaşı sənayenin müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün də ciddi tədbirlər görüldü. Neft sənayesi bərpa olunur, yeni-yeni sənaye sahələri yaradılır, böyük istehsal gücünə malik sənaye müəssisələri işə salınırdı. Bütün bu işlərin həyata keçirilməsi üçün Heydər Əliyev öz nüfuzundan istifadə edərək ittifaq büdcəsindən respublikaya böyük məbləğdə maliyyə vəsaiti ayrılmasına nail olurdu. Kondisioner zavodu kimi nəhəng və əhəmiyyətli müəssisənin məhz Bakı şəhərində tikilməsi bilavasitə Heydər Əliyevin şəxsi nüfuzu sayəsində mümkün olmuşdu. Bu müəssisə yapon mütəxəssisləri tərəfindən tikilib istismara verilmişdi.

Təhsilin inkişafına ciddi diqqət yetirilirdi. Orta məktəbləri bitirən istedadlı məzunların SSRİ-nin aparıcı təhsil müəssisələrinə, o cümlədən Moskvanın, Sankt-Peterburqun, Kiyevin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrinə oxumağa göndərilməsinin təşəbbüskarı və təşkilatçısı da Heydər Əliyev idi. Həmin gənclər təhsillərini başa vuraraq yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi respublikaya qayıdıb məsul vəzifələrə təyin olunur, iqtisadiyyatın inkişafına əhəmiyyətli töhfələr verirdilər. Onların sırasından görkəmli alimlər, təsərrüfat rəhbərləri yetişirdi.

Heç bir müsəlman respublikasına hərbi məktəb yaradılmasına icazə verilməsə də Heydər Əliyev respublikada C.Naxçıvanski adına hərbi məktəbin açılmasına nail oldu.

Qazanılan uğurlar Azərbaycanı inkişaf etmiş respublikalar sırasına çıxardı. Təsədüfi deyildir ki, Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan 14 dəfə keçici Qırmızı Bayraqla təltif olundu. Heç bir müttəfiq respublika belə uğur qazana bilməmişdi.

Respublika inkişaf etdikcə Heydər Əliyevin nüfuzu da yüksəlirdi. O, Siyasi Büro üzvlüyünə namizəd seçilmişdi. Heydər Əliyevin fəaliyyəti bir respublika səviyyəsinə sığmırdı, daha geniş meydan tələb edirdi. Onun tezliklə Moskvaya dəvət olunaraq ittifaq miqyaslı rəhbər vəzifəyə təyin olunacağı gündəmdə idi, MK katiblərindən biri olması gözlənilirdi. Gözləntilər özünü doğrultdu. 1982-ci ildə Heydər Əliyev Siyasi Büronun üzvü seçildi, o vaxt üçün çox yüksək vəzifə olan SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin olundu. Ona ən ağır sahələr: nəqliyyata, səhiyyəyə, təhsilə, kooperasiyaya, ticarətə və digər sahələrə rəhbərlik həvalə olundu. Hətta SSRİ üçün çox böyük əhəmiyyəti olan Baykal-Amur Magistralının tikintisi kimi nəhəng layihənin həyata keçirilməsi də onun kurasiyasında idi.

Azərbaycanda olduğu kimi Moskvada da Heydər Əliyev son dərəcə gərgin iş rejimi ilə çalışırdı. O, gecədən çox keçənə qədər iş yerində olur, həkimlərin təkidindən sonra istirahətə gedirdi. Onun işgüzarlığı digər rəhbər işçilər üçün örnəyə çevrilmişdi.

Respublikadan kənar da Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevi çox sevirdi. Moskvada işləyərkən o, ilk məzuniyyətini Azərbaycanda keçirmişdi. "Nizami" kinoteatrının qarşısında nə qədər əhalinin onu əhatəyə aldığına yaxşı xatırlayıram. Heç bir rəsmi məlumat verilməməsinə, indiki kimi mobil rabitə olmamasına baxmayaraq adamlar kütləvi şəkildə gəlir, ona öz sevgi və rəğbət-lərini izhar edirdilər.

Lakin Heydər Əliyevin nüfuzunun yüksəlməsi o vaxtkı ittifaq rəhbərlərinin, xüsusən SSRİ-yə rəhbərlik edən M.Qorbaçovun ürəyincə deyildi. Heydər Əliyev şəxsiyyətinin qarşısında özlərinin nə qədər cılız görüdüklərini dərk edən bu şəxslər ona qısqançlıqla yanaşırdılar. Digər tərəfdən,

M.Qorbaçovun ətrafında olan və ona təsir etmək imkanları olan Aqanbekyan, Şaxnazaryan və digər ermənilər yaxşı anlayırdılar ki, Heydər Əliyev Siyasi Bürodə olduqca onlar öz çirkin niyyətlərinə çata bilməyəcəklər. Ona görə də Heydər Əliyev üçün dözülməz şərait yaratmaq istiqamətində müntəzəm iş aparırdılar. Hətta Kreml rəhbərliyi tamamilə sağlam və gümrah olan Heydər Əliyevin süni surətdə infarkt keçirməsini də təşkil etmişdi. Belə bir vəziyyətdə işləməyi mümkün saymayan Heydər Əliyev 1987-ci ildə Siyasi Büro üzvlüyündən və Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən istefa verdi.

Məhz onun istefasından sonra ermənilər fəallaşdı, Yerevanda və Xankəndində Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi tələbi ilə fasiləsiz mitinqlər keçirilməyə başlandı. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar kütləvi şəkildə öz ata-baba yurdlarından qovuldu, minlərlə adam, o cümlədən yaşlılar, uşaqlar, qadınlar öldürüldü, yurdlarından qovulanların var-dövləti əlindən alındı. Qısa müddətdə 200 min nəfərdən çox azərbaycanlı Ermənistandan deportasiya edildi. Ardınca Sumqayıt təxribatı törədilərək gələcək faciələrə yol açıldı. Bakı və digər şəhərlərdə heç bir əsas və zərurət olmadan fəvqəladə vəziyyət elan olundu və nəhayət, 1990-cı ilin yanvarında Bakıya qoşun yeridilərək dinc əhaliyə divan tutuldu. Bir gecədə 132 nəfər şəhid oldu, minlərlə adam şikəst edildi, itkin düşdü. Bütün bu təxribat və faciələrə baxmayaraq Azərbaycanın haqq səsini dünya ictimaiyyətinə çatdırma bilən yox idi. Yalnız 1990-cı ilin yanvar hadisələrinin səhəri gün Heydər Əliyev öz həyatını təhlükəyə qoyaraq Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyinə gəldi, Qorbaçovun və digər Kreml rəhbərlərinin konstitusiyaya və insanlığa zidd hərəkətlərini bütün dünyaya bəyan etdi. Xatirimdədir ki, həmin vaxt Heydər Əliyevin etirazına baxmayaraq oğlu İlham Əliyev də Azərbaycan nümayəndəliyinə gəlmişdi. Onlara qarşı qəsd törədilə biləcəyinə böyük ehtimal olduğu nəzərinə çatdırılsa da cənab İlham Əliyev “xalqımızın yolunda ölmək lazımdırsa birlikdə ölərik” deyərək atasını tək qoymamışdı.

Bu hadisələrdən sonra Heydər Əliyev Moskvada qala bilməzdi. O öz xalqı ilə bir yerdə olmaq arzusunda idi və tezliklə Bakıya qayıtdı. Lakin Azərbaycanın rəhbərliyi ona Bakıda yaşamağa imkan yaratmadı. Heydər Əliyev Naxçıvana getməyə məcbur oldu. Əhali Heydər Əliyevi sevir və yüksək qiymətləndirirdi. Muxtar Respublika üçün çox ağır olan həmin günlərdə Heydər Əliyev tezliklə Ali Məclisin sədri seçildi, böyük təcrübəsi və nüfuzu sayəsində bir çox problemlərin aradan qaldırılmasına nail oldu.

Ümumilikdə Azərbaycanda isə vəziyyət son dərəcə gərgin idi. Ölkənin müharibə vəziyyətində olmasına baxmayaraq hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi. Səriştəsiz rəhbərlər bir-birini əvəz edirdi. Rayonlarımızın bir-birinin ardınca işğal olunmasına, böyük məcburi köçkünlər ordusu yaranmasına, vətəndaş müharibəsi təhlükəsinin yaranmasına, iqtisadiyyatın iflic hala salınmasına dözməyən xalqımız təkidlə Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə gətirilməsini tələb edirdi. Azərbaycanın parçalanmasına, dövlətçiliyin itirilməsinə biganə qala bilməyən Heydər Əliyev xalqın istəyini yerinə yetirdi, Ali Sovetin sədri seçildi, bir neçə ay sonra keçirilən seçkilərdə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsinə seçildi. Heydər Əliyev hakimiyyətə gələrkən ölkə acınacaqlı vəziyyətdə idi. Erməni qəcbkarları ilə müharibə davam edirdi, Surət Hüseynovun qiyməti dəstələri Bakıya doğru irəliləyirdi, ölkənin cənubunda və şimalında separatçı qüvvələr baş qaldırmışdı. Vətəndaş müharibəsi və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi real idi. Üstəlik olaraq iqtisadiyyat tamamilə dağıdılmışdı, ən zəruri ərzaq malları çatışmırdı, inflyasiya yüksək həddə çatmışdı, xəzinə tamamilə boşaldılmışdı və heç bir valyuta ehtiyatı yox idi.

Heydər Əliyev hər şeydən əvvəl ölkədə sabitlik yaratmağın vacib olduğunu düzgün qiymətləndirdi. Separatçıların qarşısı alındı, vətəndaş müharibəsi təhlükəsi aradan qaldırıldı. İqtisadiyyatı bərpa etmək üçün xarici investisiyaya böyük ehtiyac var idi. Heydər Əliyev ölkənin zəngin neft-qaz yataqlarının işlənməsinə xarici investorların cəlb edilməsi istiqamətində gərgin iş apardı. Tezliklə dünyanın 14 ölkəsinin tanınmış şirkətləri ilə “Əsrin müqaviləsi” imzalandı. Elə həmin il Azərbaycan iqtisadiyyatına 6 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya yatırıldı.

İqtisadiyyatın başqa sahələri, xüsusən aqrar sahə inkişaf etdirilməyə başlandı. Çox cəsarətli islahatlar aparılmasına start verildi. "Aqrar islahatın əsasları haqqında", "Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında", "Torpaq islahatı haqqında" və digər qanunlar qəbul olundu. MDB ölkələri arasında ilk dəfə Azərbaycanda torpaq əsl sahibinə-kəndlilərə paylandı. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinə başlandı, sahibkarlığın və özəl sektorun inkişafı üçün münbit şərait yaradıldı. Dünya bazarlarına çıxarılan neft gəlirləri digər sahələrin inkişafına, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həll olunmasına yönəldildi. Yoxsulluq həddi ilbəlilə aşağı salındı. Müstəqilliyin ilk illərində üçrəqəmli səviyyədə olan inflyasiya birrəqəmli həddə endirildi. Xəzinəsi boş olan və xarici investisiyaya möhtac olan Azərbaycan kifayət qədər vəsait toplayaraq iqtisadiyyata özü sərmayə yatırmağa başladı.

Daxildə sabitlik yaradaraq tərəqqiyə nail olan Heydər Əliyev xarici siyasətin düzgün aparılması üçün də çox böyük işlər görürdü və bu sahədə əldə olunan uğurlar onun dünyamiqyaslı siyasətçi olmasının məntiqi nəticəsi idi. O, Azərbaycanı dünyaya tanıtdı, beynəlxalq aləmdə özünün layiqli yerini tutmasını təmin etdi.

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı oldu, müstəqilliyin əbədi və dönməz olmasına zəmin yaratdı. Azərbaycanın bir dövlət kimi mövcud olmasında Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri vardır. Lakin xalqımıza onun ən böyük töhfəsi daim inkişaf etməkdə olan Azərbaycan və ona uğurla rəhbərlik edən layiqli varisi İlham Əliyevdir. İlham Əliyev ulu öndərin əsasını qoyduğu islahatları müvəffəqiyyətlə davam etdirdi və dərinləşdirdi, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin dünyada ən böyük sürətli inkişafına nail oldu. Onun rəhbərliyi altında yalnız paytaxt deyil, ölkənin bütün regionları inkişaf etdi, abadlaşdı, əhalinin sosial vəziyyəti yaxşılaşdı, əmək haqları və pensiyalar kəskin sürətdə artdı, yeni-yeni iş yerləri açıldı.

Son illər əldə olunan bütün nailiyyətlər Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu möhtəşəm daxili və xarici siyasətin nəticəsidir. Heydər Əliyevin həyatı çox böyük bir məktəb, qızıl hərflərlə yazılmış kitabdır. Bizim hamımızın-istər alim, istər rəhbər şəxs, istərsə də sıradan vətəndaş-bu məktəbə həmişə ehtiyacımız vardır. Onun xatirəsi daim qəlblərdə yaşayacaq, vəsiyyətləri və tövsiyələri gələcək inkişafımız üçün yol göstərən mayak olacaqdır.

Vilayət Abbas oğlu ƏLİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
"Əmtəəşünaslıq və ekspertiza"
kafedrasının müdiri, professor

MİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MEMARIDIR

Hörmətli konfrans iştirakçıları, əziz qonaqlar!

Çox qədim və zəngin inkişaf yolu keçmiş xalqımız görkəmli simaları ilə tarixin yaddaşına saysız-hesabsız fəxarətlər həkk etmişdir. XX əsrdə Ulu Tanrı Azərbaycan xalqına əvəzedilməz və ümman dəyər, nemət - Heydər Əliyev zəkasını, unikal siyasi dühasını bəxş etdi və onun Respublikaya rəhbərlik fəaliyyəti ilə 1969-cu ildə çağdaş tariximizdə yeni era başladı. Heydər Əliyev dahiliyi, siyasi nuru, müdrikliyi, idrakı, kamilliyi, iradəsi və dünyagörüşü - bütün bunlar epopeyalara sığmayan yüzlərlə nəhəng, möhtəşəm elmi mövzuların predmetidir.

Heydər Əliyev şəxsiyyəti öz xalqına sədaqətlə xidmət edən, bu yolda var qüvvə ilə bütün bilik və bacarıqlarını yorulmadan sərf edən canlı simvoldur. Məhz 70-ci illərdə Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanın iqtisadiyyatında yeni-yeni zirvələr fəth edildi, respublikanın müxtəlif sahələrində iri sənaye obyektləri inşa edildi. Kənd təsərrüfatı sahəsində böyük nailiyyətlər əldə edildi.

yətlər əldə olundu. Respublikada təhsil sistemi köklü surətdə yenidən təşkil edildi, tələbələrə Azərbaycanın kənarında təhsil almaq miqnasıyası istiqamətində geniş şəbəkə quruldu. Respublika iqtisadiyyatının dirçəlməsi üçün xalq təsərrüfatı sahəsində ixtisaslı və dünya standartına cavab verə bilən mütəxəssislər ordusu hazırlandı. Texniki, mədəni, sosial sahədə sadaladığımız nailiyyətlərin qazanılması fəvqəladə və uzaqgörən dünyəvi lider Heydər Əliyevin öz xalqına sonsuz istək və məhəbbətinin, yüksək mədəniyyətinin ifadəsinin real nəticələri idi.

XX əsrin sonunda Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik qazandı. Müstəqilliyimizin ilk illəri olan yaxın keşmişimizə ekskursiya etsək, aydın görmək olar ki, 1991-1993-cü illərdə Azərbaycanı mürəkkəb, acınacaqlı və çətin vəziyyət, siyasi hərcmərclik, iqtisadi səfalət, qanunsuz ordu birləşmələrinin azğın özbaşınalığı bürümüşdü. Belə bir mürəkkəb dövrdə Respublikanın rəhbərlik və idarəetmə sükanı xalqın birmənalı və yekdil dəstəyi ilə Heydər Əliyev cənablarına tapşırıldı. Dünyaşöhrətli, müdrik siyasi xadim, milli liderimiz sözün həqiqi mənasında Azərbaycan xalqını onun başının üstünü almış fəlakətdən xilas etdi. Tarixi zərurətin diqtə etdiyi tövsiyə qısa zaman kəsiyində öz real nəticələrini verdi. Respublikanın ərazisində sabitlik bərpa edildi. Siyasi hakimiyyət öz layiqli gücünü nümayiş etdirərək, yalnız ölkə daxilindəki işlərlə deyil, beynəlxalq arenada da öz sözünü deməyə başladı. Dünyanın mötəbər auditoriyalarında gənc, müstəqil Azərbaycan adlı dövlətin çiçəklənməsindən, onun inkişafının gələcək perspektivlərindən bol-bol xoş sözlər eşidildi. Bu da dünya siyasətinin nəhəng liderlərindən biri olan Heydər Əliyev cənablarının xarici siyasət sahəsində xalqa daha bir siyasi töhfəsi idi. Nəhəng siyasi xadim Heydər Əliyevin rəhbərliyi sayəsində respublikamızda siyasi-iqtisadi, mədəni və dövlət quruculuğunda qazanılan uğurların miqyası ölçüyəgəlməz dərəcədə artdı...

Bu nailiyyətlərin davamı olaraq 1994-cü ildə müəllifi və baş memarı özü olan milli liderimiz “Əsrin müqaviləsi” adlanan neft kontraktının imzalanmasında həlledici rol oynadı. Bu müqavilə məmləkətimizin qapılarını tərəqqipərvər bəşəriyyətin üzünə geniş açdı. Xalqımıza təbii sərvətlərdən özü istədiyi kimi istifadə etmək imkanının reallaşdırılması da H.Əliyevin fitri uzaqgörənliyi və misilsiz xidmətidir.

Heydər Əliyev təhlükəsizlik orqanlarında işlədiyi zaman, xüsusilə bu orqana rəhbərlik etdiyi dövrdə ölkənin milli mənafeyinin müdafiə edilməsi sahəsində xeyli iş görmüşdür. Bir çox xarici dövlətlərin kəşfiyyət fəaliyyəti zərərsizləşdirilmiş, peşəkar əməliyyatlar həyata keçirilmişdir.

Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Təhlükəsizlik Xidməti orqanlarında azərbaycanlı zabit və sırası əməkdaşların sayı artdı, şəxsi heyət arasında milli hiss gücləndirildi. Sovetlər birliyində Azərbaycan Respublikası yeganə bir respublika idi ki, burada Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri milli kədr idi. Bu da milli liderimizin böyük nüfuza malik olmasından xəbər verirdi. Sonralar Ümummillii liderimiz qeyd edirdi ki, 1953-cü ildən sonra Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində həm kəşfiyyət, həm də əks-kəşfiyyət sahəsində, bütün başqa təhlükəsizlik orqanlarında çox gözəl azərbaycanlı kadrlar yetişmişdi, bu orqanlar azərbaycanlaşmışdır.

Ümummillii liderimiz Moskvada olarkən Sövet dövlətinin xarici siyasət xəttinin həyata keçirilməsində də fəal iştirak edirdi. Xarici ölkələrə göndərilən nümayəndə heyətinə, onların işinə başçılıq edirdi. O, Sovet İttifaqının rəhbərləri arasında ən intellektual, nüfuzlu və dinamik şəxs kimi ad çıxarmışdı. Qısa müddətdə əldə etdiyi nailiyyətlərə görə milli liderimizə SSRİ Ali Sovetinin 1983-cü il 7 may tarixli fərmanı ilə ikinci dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verildi. Heç bir mübaligəsiz və qeyd-şərtsiz demək olar ki, o zaman H.Əliyev Sovet dövlətinin lideri səviyyəsinə yüksəlmişdir. Təsədüfi deyil ki, K.U.Çernenkodan sonra SSRİ-də hakimiyyətə ən real namizədlərdən biri, məhz H.Əliyev olmalı idi. Uzun müddət SSRİ-nin xarici işlər naziri olmuş A.A.Qramiko qeyd etmişdi ki, bizim Siyasi Bürodə ancaq üç adam nisbətən cavandır: Romanov, Qorbaçov və Əliyev. Axırncı mənə daha çox xoş gəlir. Onun vaxtında Azərbaycan, xüsusən onun kənd təsərrüfatı çox sürətlə inkişaf etmişdir. Əliyev gözəl təşkilatçıdır, təmiz və ləyaqətli adamdır. Amma təəssüf ki, onun namizədliyi istisna olunur. “Nəyə görə” sualına o belə cavab vermişdir: “Bu mə-

sələdə hə, milliyətinə görə”.

Beləliklə, Kremlə hakimiyyətə, ilk vaxtlardan H.Əliyevə rəqib kimi baxan M.S.Qorbaçov gətirildi. Amma belə bir şəraitdə H.Əliyev Sovet dövlətinin rəhbərliyindəki aparıcı mövqeyini saxlamağa nail oldu. Onun 1986-cı ilin 16 oktyabrında SSRİ Nazirlər Sovetinin Sosial inkişaf Bürosunun sədri təsdiq olunması bunu sübut etdi. Sosial inkişaf Bürosu 12 nazirlik, idarə və komitəyə rəhbərlik edirdi.

Sonralar Heydər Əliyevə qarşı Qorbaçovun apardığı gizli oyunlar tezliklə aşkar oldu. 1987-ci il oktyabrın 21-də Sov. İKP MK-nın plenumu keçirildi. Rəsmi məlumatda göstərilirdi ki, plenum “Səhhətinə görə pensiyaya çıxması ilə əlaqədar Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü H.Əliyev yoldaşın vəzifəsindən azad edilməsi barədə xahişini təmin etmişdir.

Ulu öndər birinci dəfə respublikaya rəhbər gətirildikdən sonra, birinci plenumda respublikanın geri qalan kənd təsərrüfatını, yeyinti sənayesini, ekoloji durumunu yüksəltmək barədə konkret tədbirlər həyata keçirdi. Bu sahələrin yüksək tempə inkişaf etdirilməsi göz qabağındadır. Respublika 14 dəfə İttifaqda Sosializm yarışının qalibi oldu və bayraqlarla təltif edildi. Respublikada bu inkişaf Heydər Əliyevin yüksək zəkası, unikal siyasi dühası, müdrikliyi, idrakı, kamilliyi sayəsində, dünyagörüşü nəticəsində əldə edilmişdir. Bütün bunlara görə Heydər Əliyev Moskvaya yüksək vəzifəyə dəvət edildi.

Milli liderimizin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlməsi Azərbaycan xalqının müdrikliyinin, birmənalı tələbinin nəticəsində baş verdi. O vaxtlar Azərbaycanda iqtisadiyyat bərhad halda idi, dövlətçilik AXC və Müsavat cütliyünün əlində bir oyuncağa çevrilmişdi. Respublikada vətəndaş müharibəsi, qardaş qırğını qaçılmaz idi. Respublikamız siyasi arenada təklənmişdi. Belə bir vəziyyətin ağır yükü milli liderimizin çiyinə düşdü. Heydər Əliyev ilk növbədə respublikada olan kriminal vəziyyəti düzəltmək üçün var qüvvəsi ilə çalışdı. Nankor qonşumuz bu vəziyyətlərdən istifadə edərək ərazimizin 20%-ni işğal etmişdi. Ermənilər imperiya qoşunları ilə birlikdə müharibəni davam etdirirdi. Bu dövrdə ən yaxşı çıxış yolu atəşkəs müqaviləsinin imzalanması idi və bunu da həyata keçirdi.

Respublikada iqtisadiyyatı bərpa etmək üçün Heydər Əliyev hansı ölkəyə səfər edirdisə, orada iş adamları ilə görüşlər keçirirdi və onları respublikaya yatırımlar qoymağa dəvət edirdi. Artıq hakimiyyətdə olduğu müddətin ikinci ilində respublikada müəyyən irəliləyişlər baş verdi. “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra iqtisadiyyat yüksək tempə inkişaf etdi. Bu, respublikada digər sahələrin inkişafının əsasını qoydu. Respublikada olan inkişaf, Bakının görünüşünün yaxşılaşması, xarici ölkələrə kreditlərin verilməsi, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsi Ümummilli liderimizin həyata keçirdiyi layihələrin nəticəsidir.

Heydər Əliyev respublikada dövlətçiliyin qurulmasına çox böyük diqqət yetirirdi. Müstəqilliyə təzəcə qədəm atmış respublikada dövlətin atributlarının yaranması, Azərbaycanın üçrəngli bayrağının qaldırılması bunlara baris nümunədir. Heydər Əliyev son nəfəsinə kimi dövlətçiliyimizi qoruyurdu. Təsədüfi deyildir ki, onu müstəqil dövlətimizin qurucusu və memarı adlandırırdılar.

Ümummilli liderimiz qanunun aliliyinə də yüksək dərəcədə hörmətlə yanaşırdı. 2000-ci il 13 iyunda bizim universiteti İqtisad Universiteti ilə birləşdirməyə dair Fərman imzalanmışdır və bu fərman yerinə yetirildi. Hörmətli rektorumuz E.A.Quliyev cənablarının yüksək prinsipiallığı, nüfuzu və işgüzarlığı nəticəsində Ümummilli liderimizə çatdırıldı ki, bu fərmanın 7-ci bəndi Konstitusiyanın və “Kooperasiya haqqında” Qanunun məlum bəndlərinə ziddir. Prezidentimiz dərhal məsələyə reaksiya verdi və öz fərmanında düzəliş etdi. Bu məsələyə çox məmurlar təəccüb edirdilər ki, H.Əliyev kimi nəhəng şəxsiyyət öz fərmanında düzəliş etdi, eyni zamanda Nazirlər Kabinetinə göstəriş verdi ki, Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin inkişaf etdirilməsi üçün tədbirlər görsün. Onun hesabınadır ki, bu gün biz lisenziya almış və akkreditasiyadan keçmiş çox yüksək maddi-texniki bazaya, gözəl laboratoriya və kabinetlərə, işıqlı auditoriyalara malik olan universitetdə çalışırıq. Bütün bunların həyata keçirilməsi üçün hörmətli rektorumuz E.A.Quliyev

cənablarının fəaliyyəti danılmazdır.

Heydər Əliyev təhsilə çox böyük diqqət və qayğı göstərirdi. O, 1998-ci il martın 30-da “Azərbaycan Respublikasında Təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət komissiyası haqqında” Sərəncam verdi. 1998-2005-ci ildə təhsillə bağlı Prezident fərmanları və sərəncamları təhsilin inkişafında çox böyük rol oynadı. Universitetlərin, Elmi-Tədqiqat İnstitutlarının elmi-texniki bazası zənginləşdirildi. MDB respublikalarına və xarici dövlətlərə göndərilən tələbələrin siyahısı sürətlə artırdı. Bütün bunlara görə Ümummilli liderimiz tələbələrin və gənclərin sevimlisinə çevrilmişdir. O qeyd edirdi ki, mən respublikaya rəhbər təyin edildikdən sonra, birinci növbədə təhsil məsələləri ilə məşğul olmağa başladım. Azərbaycanda təhsilin, xüsusilə ali təhsilin vəziyyəti ilə daim maraqlanmışam və bu barədə xeyli məlumatım var idi.

Amansız ölüm Ümummilli liderimizi bizdən ayırdı. Lakin Heydər Əliyev öz ölümü ilə də Azərbaycana şöhrət qazandırdı. Respublikaya səfər edən xarici dövlət başçıları onun ruhuna hörmət bəsləyərək qəbrini ziyarət edir və üstünə gül çələngi və çiçəklər düzürlər. Ulu tanrıdan Ümummilli liderimizə qəni-qəni rəhmət diləyirəm, qəbri nurla dolsun.

Heydər Əliyevin vəfatından sonra ideyalarının layiqli davamçısı, hər bir azərbaycanlının Prezidenti cənab İlham Əliyev çox yüksək peşəkarlıqla onun yolunu davam etdirir. Məhz buna görə də biz İlham Əliyevlə fəxr edirik. Şəxsən mən İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi ölkədə gənc nəslin tərbiyəsində, hazırladığımız mütəxəssislərin dünya standartlarına cavab verməsində iştirakımla qürur duyuram və Azərbaycanda yaşadığım üçün fəxr edirəm.

Zahid Səttar oğlu MƏMMƏDOV
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
“Ekologiya və Coğrafiya” kafedrasının müdiri,
coğrafiya elmləri doktoru, professor

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ REGIONAL İQTİSADI İNKİŞAF

Hörmətli konfrans iştirakçıları, əziz tələbələr!

Ümummilli lider Heydər Əliyev böyük tarixi şəxsiyyət olmaqla bərabər müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu və banisidir. O, Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə əsas məqsədi ölkənin iqtisadi sahələrini inkişaf etdirmək və dünya dövlətləri sırasında respublikamızı görmək idi. Bunun üçün o, bütün bacarıq və imkanlarından istifadə etməyə səy göstərirdi.

Birmənalı qeyd edilməlidir ki, 1969-cu ilin iyulunda ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci katibi seçildiyi vaxtdan respublikamız dinamik iqtisadi inkişafa başladı. O, hakimiyyətə gələndə Azərbaycan iqtisadiyyatında vəziyyət bir o qədər də yaxşı deyildir. Respublika bütün iqtisadi göstəricilər üzrə ölkə miqyasından geri qalırdı. Sənayenin və kənd təsərrüfatının strukturu günün tələblərinə cavab vermirdi. Bir növ Azərbaycan SSRİ xalq təsərrüfatı üçün xammal mənbəyi sayılırdı. Bütün bunları görən ulu öndər Heydər Əliyev respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrində köklü surətdə islahatların aparılmasını məqsəduyğun hesab edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrləri iqtisadi, siyasi və strateji baxımdan üç əsas mərhələyə ayırmaq olar.

Birinci mərhələ 1969-cu ildən 1982-ci ilədək olan dövr; ikinci mərhələ 1982-ci ildən 1987-ci ilədək olan dövr; üçüncü mərhələ isə 1993-cü ildən 2003-cü ilədək olan dövrü əhatə edir.

Birinci mərhələdə iqtisadi sahədə olan gerilikləri aradan qaldırmaq üçün respublikanın sosial iqtisadi inkişafına dair qəbul etdiyi beşillik planlar nəticəsində sosial-iqtisadi sahələrin durumu yaxşılaşır, Azərbaycan kənd təsərrüfatı ölkəsindən aqrar sənaye ölkəsinə çevrilir. Respublikamızın sosial-iqtisadi həyatında yeni kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Heydər Əliyevin 14

il işlədiyi birinci mərhələdə regionların iqtisadi mənzərəsi tamam dəyişir və nəhəng quruculuq işləri görülür. Abşeron iqtisadi regionundan başlamış bütün regionlarda yeni yaşayış massivləri, müəssisələr, zavod və fabriklər yaradılmaqla milyonlarla yeni iş yerləri açılır və fəal əhalinin işlə təmin olunması üçün əlverişli şərait yaradılır. Bu dövrdə Abşeronda Əhmədli, Günəşli yaşayış massivlərinin salınması, yeni mikrorayonların yaradılması nəticəsində 22 mln. kv.m-dən artıq mənzil istifadəyə verilməklə, iki milyondan artıq əhalinin yaşayış tərzini yaxşılaşdırır. Regionların iqtisadi geriliyini gören ümummilli lider Heydər Əliyev respublikada iqtisadi rayonlaşma məsələsinə yenidən baxılmaq üçün Dövlət Plan Komitəsinə göstəriş verir. İqtisadi rayonların inzibati cəhətdən ərazi bölgüsünü müəyyənləşdirir və resurs potensialını aşkar etdirir. Regionlarda davamlı inkişafı təmin etmək və resurs potensialından səmərəli istifadə məqsədilə iqtisadi sahələrin istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə görülən məqsədyönlü işlər nəticəsində iqtisadi regionların sosial-iqtisadi sahələrində yeni kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Əvvəllər respublikada istehsal olunan ümumi daxili məhsulun 80%-ə qədər Abşeron regionunun payına düşürdüsə, sonrakı beşilliklərdə iqtisadi sahələr tədricən respublikanın qərbi regionlarına irəliləməklə digər iqtisadi rayonların ümumi məhsul istehsalında xüsusi çəkisi artır. Bu illərdə Gəncə-Qazax, Şəki- Zaqatala, Quba- Xaçmaz, Lənkəran- Astara, Kür- Araz, Laçın-Kəlbəcər, Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ iqtisadi regionlarında olan geriliklər aradan qaldırılır, sənaye və kənd təsərrüfatında böyük nailiyyətlər qazanılır. Bu illər ərzində milli gəlirin ümumi həcmi 2,5 dəfə, sənaye istehsalı iki dəfə, xalq istehlakı mallarının istehsalı üç dəfə, kənd təsərrüfatı məhsulları 2,7 dəfə, o cümlədən əmək məhsuldarlığı iki dəfədən çox artmışdır. Birinci mərhələdə istehsal olunmuş sənaye məhsulları öz həcminə görə əvvəlki 50 il ərzində istehsal olunmuş məhsula bərabər idi. Bu 14 il ərzində respublikanın xalq təsərrüfatı sahələrinin inkişafına 21,3 mlrd. rubl vəsait sərf olunmuşdur ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə 1,5 dəfədən artıq idi. Bu müddət ərzində 250-dən çox iri zavod və sənaye kompleksləri tikilib istifadəyə verilmişdi. Bütün bunların sayəsində respublikada istehsal olunan 350 adda məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac olunurdu. Hələ o dövrdə bununla bağlı Heydər Əliyev demişdir: "Respublikamızda yaranmış güclü sosial, iqtisadi və intellektual potensial xalqımızın milli sərvətidir və Azərbaycanın müstəqilliyi üçün yaxşı zəmin yaradır".

Görülən işlərin nəticəsində Azərbaycanda o dövrdə bir gündə 41 min ton neft, 37 mln. kub metr qaz hasil edilir, 220 ton polad tökülür, 69 min metr boru, 4900 avtomobil şinləri, 2700 ton mineral gübrə, 968 ədəd məişət kondisioneri, 734 ədəd soyuducu, 546 min metr müxtəlif çeşidli parça istehsal olunurdu. Bütün bunlar böyük şəxsiyyət, ulu öndər Heydər Əliyevin tənəməsi idi.

İkinci mərhələ 1982-ci ildə Siyasi Büronun üzvü seçilən və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin olunan vaxtdan 1987-ci ilədək olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə ulu öndərin quruculuq sahəsində gördüyü işlər daha qlobal sahələri əhatə edir. Artıq bu məqamdan başlayaraq Heydər Əliyev 15 müttəfiq respublikadan birinin rəhbəri deyil, sovetlər ittifaqı kimi nəhəng dövlətin rəhbərlərindən biri idi. Onun nüfuzu yüksəlir, işinin miqyası da, əhəmiyyəti də fəvqəladə dərəcədə artır. 17 milyon kvadrat kilometrədən artıq ərazini əhatə edən Sovetlər İttifaqının regionlarında olan nəqliyyat problemlərinin həlli və 15 böyük ittifaq əhəmiyyətli nazirliyin fəaliyyəti Heydər Əliyevə həvalə edilmişdi. Nazirlər Sovetində işlədiyi dövrdə qlobal işlərin öhdəsindən layiqincə gəlir. Regional problemləri həll etməklə yanaşı, Sovetlər İttifaqının nəhəng komplekslə rindən sayılan 3 min kilometr uzunluğunda olan Baykal- Amur magistral dəmir yolunun tikintisi üzrə dövlət komissiyasının sədri idi. Həmin magistral dəmir yolunun tikintisi iqtisadi əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, siyasi və strateji xarakter daşıyırdı. Baykal-Amur magistralının istifadəyə verilməsi regional səviyyədə Şərqi Sibir və Uzaq Şərq iqtisadi regionlarının yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərinin istifadəyə verilməsinə zəmin yaratdı. Bununla əlaqədar həmin regionlarda yeni şəhərlərin və yaşayış qəsəbələrinin salınması və nəhəng ərazi istehsal komplekslərinin inkişafı öz əksini tapdı. Bu magistralın digər bir strateji əhəmiyyəti onda idi ki, Sakit okean regionu ölkə-

lərinə çıxışı təmin edirdi.

Beləliklə, bu mərhələdə gördüyü qlobal işlərə görə ümummilli lider Heydər Əliyev nəhəng Sovetlər İttifaqının tarixinə qızıl hərflərlə daxil olur. Görülən bu işlər nəticəsində o, iki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülür.

Üçüncü mərhələ Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə Azərbaycan Ali Sovetinin sədri vəzifəsinə təyin olması ilə başlanır. Bu dövr siyasi, iqtisadi baxımdan respublikanın ən mürəkkəb dövrü sayılırdı. Respublikanın iqtisadiyyatı tamamilə dağıdılmış, siyasi tarazlıq pozulmuş, ölkə öz müstəqilliyini itirmək ərəfəsində idi. Lakin Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ölkə daxilində bütün gərginlikləri və iqtisadi böhranı aradan qaldırdı, sabitlik bərqərar olundu və yeni quruculuq üçün əlverişli şərait yaradıldı. Ölkə daxilində və onun regionlarında təbii və əmək resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün iqtisadi regionların təkmilləşdirilməsi prosesi başlandı. Qəbul edilmiş dövlət proqramında əvvəlki iqtisadi rayonlardan fərqli olaraq 10 iqtisadi rayon müəyyənləşdirildi. Hər bir iqtisadi rayonun təbii şəraiti nəzərə alınmaqla istehsal sahələrinin ixtisaslaşması və inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirildi.

Ölkədə aparılan iqtisadi islahatların bazar iqtisadiyyatının tələblərinə müvafiq qanunvericilik bazasının, onun dəqiq işlək mexanizmlərinin yaradılması və regionların sosial iqtisadi inkişafının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə güclü təsir göstərdi. Ölkə daxilində yeridilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ümumi daxili məhsulun istehsalı 1996-cı ildə 1,3%, 1997-ci ildə 5,8%, 1998-ci ildə 10%, 2000-ci ildə 11,4%, 2003-cü ildə isə 11,6% təşkil etmişdir.

Eyni zamanda, respublikamız artıq beynəlxalq səviyyəli proqramlar həyata keçirən ölkəyə çevrildi. İlk dəfə 1998-ci ildə Bakı şəhərində 32 ölkə prezidentlərinin və nümayəndə heyətinin, 13 beynəlxalq təşkilatın iştirakı ilə tarixi İpək Yolunun bərpası, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi layihəsini reallaşdırmaq üçün beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Həmin konfransda ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Əminəm ki, tarixi böyük “İpək Yolu”nun bərpası məsələlərinin müzakirəsi, konfransımızın nəticələri və yekunları milli və regional nəqliyyat strukturlarının, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın, inkişafın, Avrasiya məkanında sülhün, sabitliyin və tərəqqinin möhkəmləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir”.

Regional iqtisadi inkişafın ardıcıl mühüm mərhələsi cənab İlham Əliyevin 2003-cü ildə Prezident seçildikdən sonra sosial- iqtisadi sahədə apardığı islahatların həyata keçirilməsi ilə başlanır. Prezident İlham Əliyev ümummilli lider Heydər Əliyevin çıxışlarında regional fərqlərin aradan qaldırılması, bütün iqtisadi regionlarda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, müasir tələblər səviyyəsində sosial infrastruktur sahələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi vəzifəsini strateji proqram kimi irəli sürmüşdür. Bu məqsədlə regionların sosial iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramlarının (2004-2008, 2008-2013, 2013-2016) və “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış Konsepsiyası”nın həyata keçirilməsi resurs potensialından səmərəli istifadə etməklə, istehsal sahələrinin genişləndirilməsində öz əksini tapmışdır. Prezident İlham Əliyev ümummilli lider Heydər Əliyevin neft strategiyasının həyata keçirilməsinə dair uğurlu addımlar atmışdır. Təmali ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” əsasında Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin müvəffəqiyyətlə istifadəyə verilməsinə nail olmuşdur. Eyni zamanda, bir çox beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrin-“Avropa-Qafqaz-Asiya”, “Transqafqaz”, “Transxəzər”, “Bakı-Tbilisi-Kars” dəmir yolu tikintisi, həmçinin “TASİS və TRASEKA” layihələrinin həyata keçirilməsi Azərbaycanın qlobal regional inteqrasiyada yerini müəyyən etdi.

Aparılan iqtisadi təhlillər göstərir ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin kursunun davamçısı Prezident İlham Əliyevin beynəlxalq layihələrin tətbiqi sahəsində apardığı siyasət nəticəsində əldə olunan gəlirlər sənayenin çoxşaxəli və regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün davamlı maddi baza yaraddı.

Fatimə Ağayar qızı QULIYEVA
Bakı Biznes və Kooperasiya Kollecinin direktoru,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru

HEYDƏR ƏLİYEV MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN İNKİŞAFI KONSEPSİYASININ BANİSİDİR

Hörmətli Rektor!

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Bu gün ulu öndərimiz, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr edilmiş elmi konfransda mənə söz verdiyiniz üçün böyük qürur duyuram və sizə öz təşəkkürümü bildirirəm.

Heydər Əliyevin ömür yolu vətənə və millətə təmənnasız xidmətin parlaq nümunəsidir. Azərbaycanın Dövlətçilik tarixinin 30 ildən artıq bir dövrü bilavasitə ulu öndərin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev misilsiz idarəetmə istedadına malik olan bir şəxsiyyət idi. O, Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə quruculuğun, sosial-iqtisadi inkişafın, ictimai-siyasi sabitliyin, dövlətçiliyin təminatçısı olmuşdur, ən ağır vaxtlarda Azərbaycanın mənafeyi naminə xilaskarlıq missiyasını yerinə yetirmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətlərinin ən başlıcası ondan ibarətdir ki, O, 90-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanı yaranmış kaos vəziyyətindən qurtardı və o zaman yarana biləcək vətəndaş müharibəsinin qarşısını aldı, bundan sonra ölkədə bütün sahələrdə sabit yaradıcılıq, quruculuq və inkişaf mühitini yaratdı. Azərbaycanın müstəqilliyinin daimi, dönməz və əbədi olduğunu yüksək tribunadan elan etdi. O, həyatının son gününədək bütün gücünü, həyat təcrübəsini Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına sərf etdi. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının həqiqi lideri və xilaskarı kimi öz missiyasını böyük şərəflə yerinə yetirmişdir.

Ölkəmizin inkişaf modelini, onun siyasi və iqtisadi gələcəyini məhz bu dahi şəxsiyyət müəyyən etmişdir. 1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyev özünün böyük təşkilatçılıq məharətindən və şəxsi nüfuzundan xalqın mənafeyi naminə məharətlə istifadə edərək qısa müddətdə keçmiş ittifaq rəhbərliyinin diqqətini Azərbaycana yönəltdi, mərkəzi ittifaq büdcəsindən respublikamıza xeyli vəsait almağa nail oldu. Ümumiyyətlə, 1970-ci ildən başlayaraq qısa müddət ərzində Azərbaycanın sənayesi və kənd təsərrüfatı orta ittifaq göstəricilərini qabaqladı və sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Ölkəmizin müstəqilliyinin və dünya iqtisadiyyatına dərin inteqrasiyası proseslərinin hazırkı möhkəm təməli də məhz Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən həmin illərdə yaradılmışdır. 1993-cü ildə xalqın istəyi və təkidi ilə O, ikinci dəfə hakimiyyətə gəldi və Azərbaycanın başlanmış yeni dövrü üçün də özünün zəngin bilik və təcrübəsi əsasında iqtisadi inkişaf problemlərini müəyyənləşdirdi, Azərbaycanda bütün sahələrdə islahatlar başladı. İstər sənayenin inkişafında, istər sosial infrastrukturların yeniləşməsi sahəsində, istər qeyri-neft sektorunda, bütün sahələrdə gözəçarpan inkişaf mərhələsi başladı.

Azərbaycanın təbii sərvətlərinə, iqtisadi potensialına dünyanın bir çox inkişaf etmiş dövlətləri maraq göstərirdi. Heydər Əliyev həmin dövlətlərin əksəriyyətini Azərbaycana dəvət etdi və iş birliyi yaratmaq üçün təkliflər irəli sürdü. Nəhəng dövlətlər tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoyuldu və bu da respublikamızın beynəlxalq mövqeyini möhkəmləndirdi, onun tələyüklü məsələlərin həllinə yardımçı olmağa, dəstək verməyə zəmin yaratdı.

1994-cü il sentyabrın 20-də dünyanın aparıcı ölkələri, iri neft şirkətləri ilə imzalanmış "Əsrin Müqaviləsi" nəticəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz ixrac boru kəmərinin layihələri reallaşdırıldı və bu da, əlbəttə, ölkəmizin dünya bazarında mühüm yer tutmasında, Avropanın enerji təhlükəsizliyində etibarlı tərəfdaş olmasında həlledici rol oynadı. Bütün bunlar Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına, dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə səbəb oldu.

Heydər Əliyevin siyasi uzaqgörənliyinin nəticəsidir ki, Azərbaycan dünyanın aparıcı dövlətlərinin iqtisadi maraq meydanına çevrildi.

Heydər Əliyev Azərbaycanda güclü iqtisadiyyatın yaradılması ilə bərabər, cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab olunan təhsilin inkişafına da böyük diqqət və qayğı göstərirdi. O deyirdi: “Təhsil hər bir dövlətin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir.”

Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz. Ölkəmizdə təhsil islahatlarına başlanmasında, təhsil sahəsində öz həllini gözləyən problemlərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş bir sıra dövlət proqramlarının qəbulu birmənalı şəkildə ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü sayəsində mümkün olmuşdur.

Heydər Əliyev silsilə düşüncə sahibi idi. O, 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldiyi ilk dövrdən başlayaraq Azərbaycanda ciddi ehtiyac duyulan ixtisaslar üzrə ali təhsilli kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirmiş və hər il yüzlərlə tələbə gənclərin başqa respublikaların və dövlətlərin ali məktəblərinə göndərilməsini təmin etmişdir.

Heydər Əliyevin əzəmətli şəxsiyyəti, onun Azərbaycana, doğma xalqına həsr edilmiş şərəfli ömür yolu və zəngin fəaliyyəti bu günün və gələcəyin gəncləri üçün parlaq nümunə, ibrətamiz tərbiyə məktəbidir.

Bu gün elmi konfransda iştirak edənlərin yəqin ki, çoxunun yadındadır və bir hadisənin canlı şahid idilər ki, 2000-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişaf etdirilməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında Respublika Prezidenti fərman imzalamışdı. Həmin fərmanın müddəalarından biri Azərbaycan Kooperasiya İnstitutunun, Əmtəəşünaslıq İnstitutunu və Bakı Kooperativ Texnikumunun Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin tərkibinə verilməsi idi.

Azərıtifaqın İdarə Heyətinin sədri hörmətli Eldar Quliyevin əvəzsiz səyi nəticəsində, Azərbaycan Kooperasiya İnstitutu və Bakı Kooperativ Texnikumunun pedaqoji ictimaiyyətinin və əməkdaşlarının çoxsaylı müraciətlərini və mülkiyyət-hüquq münasibətlərini əsas tutaraq ölkə Prezidenti Ümummilli lider Heydər Əliyev özünün 30 avqust 2000-ci il tarixli fərmanı ilə iyun 2000-ci il tarixli fərmanına düzəliş imzaladı.

Heydər Əliyevin imzaladığı fərmanlara sonradan bu cür düzəliş edilməsi onun fəaliyyət dövründə bəlkə də birinci dəfə idi. Bununla ulu öndər özünün dahi şəxsiyyət, demokratik, qayğıkeş lider, rəhbər olduğunu bir daha sübut etdi.

Həmin fərmanın 7-ci bəndinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə razılaşdırılmaqla profili genişləndirilməklə Azərbaycan Kooperasiya İnstitutunun bazasında Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Bakı Kooperativ Texnikumunun bazasında isə Bakı Biznes və Kooperasiya Kolleci yaradıldı.

Sonrakı müddət ərzində Azərıtifaqın İdarə Heyəti tərəfindən Azərbaycan Kooperasiya Universitetində və Bakı Biznes və Kooperasiya Kollecinə maddi-texniki baza möhkəmləndirildi, kadr hazırlığı aparılan ixtisaslar siyahısı daha da genişləndirildi, pedaqoji işçilərin elmi potensialının yüksəldilməsi sahəsində əsaslı işlər görüldü.

Ulu Öndər Heydər Əliyev hər zaman qeyd edirdi: cəmiyyətin tərəqqisinin vacib amilləri olan elm və mədəniyyətin, xalqın intellektual potensialının formalaşması onun təhsil sistemi ilə təmin edilir. Ümummilli liderin təhsilə göstərdiyi diqqət və qayğının, eləcə də təhsilin inkişafına verilən önəmin nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycanda çoxlu sayda yeni təhsil ocaqları fəaliyyət göstərir.

Müəllimlərin sosial vəziyyətinin ardıcıl olaraq yaxşılaşdırılmasında Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Hazırda bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. İldən-ilə təhsilin inkişafına ayrılan dövlət vəsaitinin artırılması bunun əyani sübutudur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr edilmiş təntənəli mərasimdə çıxışında qeyd etmişdir ki, xüsusi ilə indiki şəraitdə hər şey təhsilin səviyyəsi ilə ölçülür. Hər bir insanın gələcəyi, hər bir gəncin taleyi onun biliyindən, təcrübəsindən, savadından asılıdır. O, demişdir: “Biz iqtisadi potensialımızı intellekt

kapitalına çevirməliyik, qara qızıldan, maddi dəyərlərdən əldə edilən kapitalı ölkədə insan kapitalının inkişafına yönəltməliyik. Bütün gücümüzü, imkanlarımızı tələbə gənclərin bu əsrin tələblərinə uyğun təhsil almalarına səfərbər etməliyik”.

Azərbaycanın tarixi keçmişini, müasir dövrünü, gələcəyini alovlu, sönməz ürəyi ilə işıqlandıran Heydər Əliyev siması və onun qüdrətli ideyaları əbədi olaraq xalqımızdadır, bizimlədir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqımız və dövlətimiz qarşısındakı misilsiz xidmətlərini biz təhsil işçiləri heç vaxt unuda bilmərik. Əldə edilən bütün nailiyyətlərə görə Ulu öndərimizin ruhu qarşısında bu gün baş əyirik.

Hörmətli konfrans iştirakçıları! Memarı və qurucusu Heydər Əliyev olan müstəqil Azərbaycan Respublikası bizim hamımız üçün ömrümüzü fəda etməli olduğumuz Vətəndir, uğrunda yorulmadan çalışmalı, işləməli, daim inkişaf etdirməli olduğumuz bir məmləkətdir, müstəqilliyini və ərəzi bütövlüyünü bütün varlığımız ilə qorumağı olduğumuz bir dövlətdir, atalarımızın və övladlarımızın yurduudur. Günübəgün çiçəklənən vətənimizin hər bir guşəsində Ulu öndərin izi görünür, əməlləri yaşayır, bundan sonrada yaşayacaqdır!

Tamerlan Eldar oğlu ƏKBƏROV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
I kurs tələbəsi, Tələbə Elmi Cəmiyyətinin sədr müavini

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN GƏNCLƏRİNİN VƏ TƏLƏBƏLƏRİNİN DAİM BƏHRƏLƏNƏCƏYİ ÜMMANDIR

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Müstəqil Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyev XX əsrin ən parlaq simalarından və nadir şəxsiyyətlərindən biridir. O, şərəfli həyat və fəaliyyəti ilə tarixi min illərlə hesablanan, dünyanın zəfər salnaməsinə şanlı səhifələr yazmış qədim bir xalqın simvolu səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu gün qədərbilən hər bir Azərbaycan vətəndaşının qəlbində Ulu Öndərin ölməz işıqlı obrazı yaşayır.

Azərbaycanın bugünkü inkişaf yolunun əsas istiqamətlərindən danışarkən birmənalı şəkildə qeyd etmək lazımdır ki, bu inkişaf ilk növbədə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi siyasi xəttin ardıcıl davam etdirilməsinin nəticəsidir. Heydər Əliyev bütün həyatı boyu Vətəninin, xalqının gələcəyini düşünmüş, Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədiliyinə bütün varlığı ilə inanaraq bu dövlətin ideya əsaslarını, strateji inkişaf istiqamətlərini konkret olaraq müəyyənləşdirmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın gələcək dayanıqlı inkişafının təmin olunmasında bütün sahələrə diqqət yetirmişdir. Təhsil, mədəniyyət, incəsənət, iqtisadiyyat, gənclərə diqqət və qayğı dövlət siyasətinin əsas prioritetləri olmuşdur.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev hər bir sahəyə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşdığı kimi gənclər sahəsinə də, gənclərin parlaq gələcəyi naminə onlara xüsusi diqqət, qayğı ilə yanaşmışdır. Gənclərlə bağlı bu siyasət bu gün ölkə başçısı cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Gənclər hər bir ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi-mədəni-humantiar həyatında mühüm rola malik potensial qüvvə kimi mühüm yer tutur. Güclü, aktiv və avanqard qüvvə kimi gənclər ölkə həyatının bütün sahələrində öncül yer tutmaqla yüksək indikatorlara çatmağa zəmin yaradan zəngin bazadır. Gənclər Azərbaycanın gələcəyidir, inkişafın və modernləşmənin operativ ön cəbhəsidir. Gənclər yeni potensialdır, gücdür, yeniləşmə, müasirləşmə, inkişaf, progressiya və modernləşmə strategiyasının təməl sütunları deməkdir. Ulu öndər Heydər Əliyev həmişə gənclərə güvənərək onlara böyük etimad bəsləyib.

Azərbaycan gəncliyi deyəndə, bunu Ulu Öndər Heydər Əliyevsiz təsəvvür etmək olmaz. İstər SSSR-i tarixində olsun, istərsə də müstəqillik dönəmində Azərbaycan gəncliyinin uğurları, nailiyyətləri

yətləri yalnız və yalnız Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun hakimiyyətə gəlişindən etibarən Azərbaycan gəncliyinə gənclik duyğuları qayıtdı və gənclərimiz bütün dünyada öz sözünü deməyi bacardı. Ulu Öndər hakimiyyətə gəldiyi zamandan etibarən Azərbaycan gəncliyinin gələcəyini düşündü. Ümummilli Lider düşünürdü ki, Azərbaycanın parlaq gələcəyi yalnız savadlı, bilikli, intellektual qabiliyyəti yüksək olan gənclərdən ibarətdir. Bildiyimiz kimi, SSRİ dönəmində hələ Ulu Öndər hakimiyyətə gəlməzdən öncə Azərbaycan gəncləri heç bir perspektivli vəzifələrdə, işlərdə, sahələrdə təmsil olunmurdular. Lakin Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldəndən sonra yürütdüyü gənclər siyasəti nəticəsində Azərbaycan gəncliyi öz parlaq, uğurlu dönəmini yaşamağa başladı.

Bu gün ölkəmizdə hər bir sahədə-hərbi, təhsil, siyasi, iqtisadi və digər bütün sahələrdə təmsil olunan gənclərin, onların qazandığı uğurların, nailiyyətlərin hamısı Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Çünki Ulu Öndər ölkəmizdə hər bir sahəyə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşdığı kimi gənclərlə bağlı məsələlərə də xüsusi önəm verir və bu sahəyə xüsusi diqqətlə, qayğıyla yanaşırdı. Onun gəncliyə verdiyi qiyməti dünya ölkələrinin heç birində heç bir dövlət başçısı öz ölkəsinin gəncliyinə verməyib. Ulu Öndər Heydər Əliyev və Azərbaycan gəncliyi dəyərəkən sadaladığımız bütün faktlar göz önündə durur.

Azərbaycanda müstəqillik dövrünün ilk illərində hökm sürən hərc-mərclik şəraitində çox sayda gənclər təşkilatları yaransa da, onların əksəriyyətində siyasiləşmə meyilləri öz əksini tapmışdı. Lakin Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması, ölkədə hüquqi-demokratik dövlət quruculuğu prosesinin həyata keçirilməsi vəzifələri gənclərin ayrı-ayrı siyasi qurumlarda deyil, ümummilli dövlət mənafehləri əsasında səfərbər olunması, vahid gənclər siyasətinin hazırlanıb həyata keçirilməsi zərurətini ortaya atdı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkə rəhbəri olduğu ilk dövrlərdən gənclərin himayədarı olaraq sağlam düşüncəli yeni nəslin yetişdirilməsini dövlət və cəmiyyətin mühüm vəzifəsi hesab edib. Onun potensial güc mənbəyi kimi elmi-fiziki güclərinə üstünlük verdiyi, ictimai və sosial həyatın, cəmiyyət quruculuğunun bütün sferalarında təmsil olunmalarına geniş imkanlar yaratdığı qüvvə həmişə gənclər olub.

Azərbaycan gənclərinin günümüzün müasir, inkişaf etmiş, yüksək intellektli aparıcı qüvvə kimi formalaşmasında, birmənalı olaraq, dövlətimizin apardığı gənclər siyasətinin mühüm rolu olmuşdur. Bu siyasətin banisi isə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin gənclər siyasəti əsrlər boyu xalqımızın malik olduğu milli mənəvi dəyərlər əsasında, müstəqillik, dövlətçilik, azadlıq və onların qorunması uğrunda mübariz ruhlu gənc nəslin yetişdirilməsindən ibarət olub. Əlbəttə, milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, demokratik cəmiyyət quruculuğu, siyasi, hüquqi və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə bağlı ulu öndərin ideyaları və irəli sürdüyü prinsiplər Azərbaycanın hazırkı və gələcək inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Ümummilli liderimiz həmişə gənclərimizə böyük ümidlər bəsləyir, dəfələrlə qeyd edirdi ki, Azərbaycanın gələcəyi gənclərin əlindədir. Həyatı boyu, respublikaya rəhbərliyinin bütün dövrlərində ulu öndər sağlam, normal gəncliyin, bu dövlətə sahib dura biləcək bir nəslin yetişməsinə xidmət edirdi. Ulu öndərin ən böyük xidmətlərindən biri də o idi ki, gənclərlə bağlı məsələləri həmişə öz siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biri hesab edir, gənclərin imkan və bacarıqlarını yüksək qiymətləndirir, onların problemlərinin həlli istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə xüsusi önəm verir, bu siyasəti müstəqil Azərbaycan dövlətinin ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirirdi. Dahi şəxsiyyət gənclərin dövlətin və cəmiyyətin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında iştirakının təmin edilməsini vacib məsələlərdən biri kimi elan etmişdi. Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan gənclər siyasətinin əsas məqsədi yeni nəslin fiziki, mənəvi-psixoloji cəhətdən sağlam yetişməsinə, istedadlı gənclərin üzə çıxarılması və onların ölkənin gələcəyinə töhfə verməsini təmin edib. “Gənc istedadlar üçün xüsusi təqaüdlərin təsis edilməsi haqqında”, “Azərbaycanın gənc istedadlarına dövlət qayğısı haq-

qında”, “Dövlət gənclər siyasəti haqqında” qanun, fərman və sərəncamlar, həmçinin, “Gənc ailə”, “İstedadlı yeniyetmələrin və yaradıcı gənclərin sosial, iqtisadi və s. problemlərinin həllinə yönəlmiş, onların öz qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələrinə kömək edən Dövlət Proqramı” və digər proqramlar çərçivəsində ölkəmizdə gənclərin sosial-maddi şəraitinin yüksəldilməsi, ictimai fəallığının artırılması istiqamətində mühüm fundamental baza olub.

Ümummilli lider gəncliyin aktiv sosial təbəqə kimi ictimai həyatdakı roluna mühüm əhəmiyyət verərək bildirirdi ki, gəncləri gördükcə daha da ruhlanıram, siz mənə daha da ilham verirsiniz və sizdən ilham alaraq Azərbaycanı daha da qüdrətli etməyə çalışıram: “Əmin ola bilərsiniz ki, Azərbaycan dövləti, Azərbaycanın prezidenti sizin - gənclərimizin bütün hüquqlarının qorunmasının təminatçısı olub və bundan sonra da təminatçısı olacaqdır. Əmin ola bilərsiniz ki, Azərbaycan gənclərinin yaxşı yaşaması, təhsil alması üçün, yaxşı əmək fəaliyyəti göstərməsi üçün bundan sonra da əlimizdən gələni edəcəyik.”

2 mart 1999-cu il tarixdə Azərbaycan gənclərinin II Forumundakı çıxışında ulu öndər Heydər Əliyev respublikanın ictimai-siyasi həyatında gənclərin daha fəal iştirakı üçün şəraitin yaradılması, dövlət orqanlarının diqqətini gənclərin problemlərinin həllinə yönəltməklə bağlı tövsiyələr verib. “XXI əsrdə müstəqil Azərbaycanın inkişafı naminə görülcək bu əzəmətli işlərin həyata keçirilməsinin əsas ağırlığı və məsuliyyəti isə bugünkü gənclərin üzərinə düşür. İnanıram ki, zəngin və dərin mənəviyyətə sahib, vətənpərvər gəncliyi olan xalqımızın daha böyük, daha parlaq gələcəyi var. Ona görə də Azərbaycanı, Azərbaycan dövlətçiliyini yaşatmaq, onu qüdrətli etmək üçün siz, yüksək amallı Azərbaycan gəncləri daim hazır olmalısınız” deyən ümummilli lider gəncləri gələcək inkişafımızın möhkəmlənməsində və dövlət quruculuğunda fəal iştirakçı kimi qiymətləndirirdi.

Ümumiyyətlə, ulu öndər Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi və həyata keçirdiyi gənclər siyasəti 5 mühüm istiqaməti ehtiva edirdi. Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında gənclərin rolunu artırmaq, gənc nəslin tarixi köklərimizə bağlı olaraq vətənpərvərlik ruhunda tərbiyələndirilməsini təmin etmək, gənclərin elmi, intellektual potensialının artırılması üçün ciddi təhsil və mədəni islahatlar həyata keçirmək, gənclərin təşkilatlanmasını təmin etməklə, onları müstəqilliyimizin keşiyində vahid qüvvə kimi birləşməyə səfərbər etmək, gənclərin dövlət idarəçiliyində rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq və onların məsuliyyət hissini formalaşdırmaq, Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq aləmə inteqrasiyasının yaratdığı imkanlardan gənclərin maksimum səviyyədə yararlanmasına möhkəm əsaslar yaratmaq ümummilli liderin müəyyən etdiyi strateji hədəflər olub.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin gənclərə göstərdiyi xüsusi diqqət və qayğı bu gün də ən yüksək səviyyədə Ulu Öndərin layiqli davamçısı cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən aparılır. Ölkə Prezidenti hər zaman gəncləri maraqlandıran, onları narahat edən problemlərlə maraqlanır, görüşlər keçirir və bu istiqamətdə öz tövsiyə və tapşırıqlarını verir. Hər zaman olduğu kimi, bu gün də gənclərə diqqət və qayğı cənab Prezidentin nəzarətindədir. Təbii ki, buna görə də, Azərbaycan gəncləri dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin düzgün qurduğu siyasətin Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi nəticəsində ölkənin dinamik inkişafının davamlılığını təmin etmək üçün üzərlərinə düşən məsuliyyəti yüksək səviyyədə yerinə yetirməyə çalışırlar. Cənab Prezidentin gənclərlə bağlı yürütdüyü siyasət Ulu Öndərin bu sahədə yürütdüyü siyasətin davamı olaraq, bu gün Azərbaycan gənclərinin dünya miqyasında ölkəmiz üçün parlaq uğurlar qazanmasının təminatı və nəticəsidir. Qeyd edim ki, Ulu Öndərin hakimiyyəti zamanı olduğu kimi, bu gün də cənab Prezident İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşən gənclər çox böyük uğurlar qazanırlar.

Məhz həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətin nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycanda yüksək intellektual səviyyəyə, vətənpərvərlik hissənə, milli düşüncəyə malik gənclər formalaşır. Azərbaycan gəncləri gündən-günə ölkənin ictimai-siyasi həyatında daha böyük rol oynayır. Hazırda respublikada mövcud olan yüzlərlə qeyri-hökumət və gənclər təşkilatlarının aktiv fəaliyyəti dövlətin yaratdığı şərait sayəsində mümkün olub. Məhz dövlətin gənclərə dəstək və diqqət göstərməsinin nəticəsində Azərbaycan gəncliyində özünə, öz gücünə, istedadına inam hissi artıb. Hər

il olduğu kimi, ötən ildə də gənclərimiz iştirak etdikləri beynəlxalq olimpiadalarda və idman yarışlarında yeni-yeni qələbələrlə ölkəmizin şərəfini ucaldıblar.

Azərbaycan xalqının ümummilliyet lideri, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin zəngin nəzəri irsində və möhtəşəm fəaliyyətində gənclərə diqqət və qayğı ilə yanaşı təhsil sahəsinə diqqət də xüsusi yer tuturdu. Ulu öndərimiz ölkənin və xalqın taleyində, hərtərəfli tərəqqisində, uğurlar qazanmasında təhsilin xüsusi rolunu, əhəmiyyətini həmişə nəzərə almış, yüksək dəyərləndirmişdir. Dahi rəhbər deyirdi: **“Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır”**. Ulu öndərimiz həm təhsilin məzmunu, mahiyyəti, məqsədləri, səmərəli təşkili, müəllim əməyinin şərəfi, şagirdlərin və tələbələrin vəzifələri barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, həm də Azərbaycan təhsilinin hərtərəfli yüksəlişi qayğısına qalmış, illər boyu bu sahədə böyük inkişafa rəvac verən sistemli tədbirlər həyata keçirmişdir.

İstər Azərbaycana birinci, istərsə də ikinci rəhbərliyi dövründə ümummilliyet lider Heydər Əliyev daim təhsilə, tərbiyəyə strateji sahə kimi baxmış, Vətənin, xalqın tərəqqisində onların roluna yüksək qiymət vermişdir. **“Təhsil sahəsi xalqımızın bu günü, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib bir sahədir”**, - deyən müdrik rəhbər Azərbaycan təhsilinin inkişafı naminə son dərcə böyük işlər görmüşdür. Böyük dövlət xadimi təhsilə yalnız savad, bilik qazanmaq, elm öyrənmək imkanı kimi baxmamış, bütövlükdə, hər bir insanın həyatını düzgün qurmasında, fəal vətəndaş mövqeyinin formalaşmasında, cəmiyyətdə gedən tərəqqi prosesində yaxından iştirak etməsində təhsilin mühüm rola malik olduğunu önə çəkərək demişdir:

“Həyat böyük bir prosesdir. Bu prosesdə uğurla iştirak etmək üçün insan müasir tələblərə uyğun olan təhsilə malik olmalıdır”.

Əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən gənclər və təhsil siyasətinə sadıqlıq tələbəsi olduğumuz və qürur duyduğumuz, Respublikamızda sayılıb-seçilən ali təhsil müəssisələrindən biri olan Azərbaycan Kooperasiya Universitetində də nümayiş olunur. Azərbaycan Kooperasiya Universitetində tələbələrin yüksək səviyyəli intellektual inkişafına, universitetdaxili və universitetdən kənar ictimai-siyasi fəaliyyət göstərilməsinə böyük zəmin yaradılmışdır. İşıqlı auditoriyalar, fənn laboratoriyaları, kompüter zalları, oxu zalı, zəngin kitabxana, müasir idman qurğuları və sair yaradılmış şərait tələbələrin yüksək səviyyədə təhsil almasına və inkişafına zəmin yaradır. Artıq Respublikamızda Azərbaycan Kooperasiya Universiteti ali təhsil müəssisələri içində öz uğur və göstəricilərlə seçilir. Universitetimizdə bütün müvəffəqiyyətlərin qazanılmasında Hörmətli rektorumuz, Millət vəkili, professor Eldar Quliyev cənablarının böyük zəhməti olmuşdur. Məhz onun fəaliyyəti nəticəsində universitetimizin istər maddi-texniki bazası, istərsə də prestiji durmadan inkişaf edir. Şübhəsiz ki, biz tələbələrin əsas vəzifəsi hörmətli rektorumuzun bizlər üçün yaratdığı bu şəraitdən müstəqil Respublikamız olan Azərbaycanın intibahı və tərəqqisi üçün istifadə edək və ölkəmizin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasında əlimizdən gələni əsirgəməyək.

Fikrimi dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin bütün dünya azərbaycanlılarının qəlbində taxt qurmuş, onların şüarına çevrilmiş məşhur sözü ilə yekunlaşdırmaq istəyirəm.

“Hər bir insan üçün onun milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxir etmişəm, bu gün də fəxir edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam”. Mən də Ulu Öndərin təbiri ilə Azərbaycanlı olduğum üçün fəxir edirəm. Bu ölkənin-Müstəqil Azərbaycanın gənci olduğum üçün fəxir edirəm. Fəxr edirəm ki, 2000-ci ildə dahi rəhbərin ali fərmanı ilə müstəqillik əldə etmiş respublikamızın sayılıb-seçilən təhsil ocağı-Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin tələbəsiyəm.

ÜMUMİ İQTİSADİ MƏSƏLƏLƏR

UOT 330.567.2/.4; 330.59

Aynur Həmzağa qızı ORUCOVA
Azərbaycan Respublikası
İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin
İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun doktorantı

İCTİMAİ VƏ FƏRDI RİFAH: ELMİ-NƏZƏRİ ASPEKTLƏR

Xülasə

Əsrlər boyu elmi müzakirə obyektinə olmuş ictimai və fərdi rifah əhalinin həyatının sosial-iqtisadi şəraiti və tələbatlarının ödənilməsi xarakteristikası, insanların həyat nemətləri və yaşama vasitələri ilə təmin olunmasıdır.

Məqalədə ictimai və fərdi rifah problemlərinə müxtəlif dövrlərdə yaranmış elmi baxışlar araşdırılmış, rifaha nail olunma ilə bağlı əsas prinsiplər tədqiq olunmuş, rifahın kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: ictimai rifah, fərdi rifah, maddi rifah, rifah səviyyəsi, həyat səviyyəsi, həyat keyfiyyəti.

Giriş

İctimai və fərdi rifah əsrlər boyu elmi müzakirə obyektinə kimi alimlərin və mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdir. Rifahla bağlı mülahizələr çox qədim tarixə malikdir. Belə ki, hələ qədim romalıların əsas çağırışlarından biri "Xalqın rifahı - ali məqsəd, xalqın firavanlığı-tərəqqinin göstəricisidir" olmuşdur. Əgər antik dövrlərdə Aristotel, Platon kimi filosoflar cəmiyyətin varlı və kasıb təbəqələri arasında münasibətlərin tənzimlənməsi problemini önə çəkirdilərsə, sonrakı dövrlərdə alimlərin diqqəti ictimai faydalılıq, zənginlik və cəmiyyətdə rifaha nail olunması kimi problemlərə yönəlmişdir.

Təqdim olunan məqalədə ictimai və fərdi rifah problemlərinə klassik və neoklassik elmi-nəzəri yanaşmalar araşdırılmış, rifaha nail olunma ilə bağlı əsas prinsiplər tədqiq olunmuş, rifahın kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri müəyyən edilmişdir.

İctimai və fərdi rifah problemlərinə klassik yanaşmalar

Rifah - əhalinin, sosial qrup və ya sinfin, ailənin, ayrıca götürülmüş şəxsin həyat üçün zəruri olan maddi, sosial və mənəvi nemətlərlə təminatıdır.

Rifah məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və iqtisadi münasibətlərin xarakterindən bir-başına asılıdır. Məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, əhalinin rifahı da o qədər sürətlə artar. Daha yüksək dərəcədə rifah həmin cəmiyyətdə sosial-iqtisadi siyasətin effektivliyi ilə bağlıdır [1].

Fərdin və cəmiyyətin rifahının Qərb nəzəriyyəsi bir neçə mərhələ keçmişdir. Birinci mərhələdə A.Smit ictimai rifahın aşağıdakılardan asılılığını formalaşdırmışdır:

- 1) hazır məhsulun miqdarından və istehlakçıların sayından;
- 2) cəmiyyətdə hazır məhsulun istehlakçıların ehtiyaclarına uyğun olmasından.

Ümumiyyətlə, demək olar ki, Smit rifahın ictimai əmək məhsuldarlığından və onun tələbatlara mütənəsibliyindən asılı vəziyyətdə olduğunu göstərmişdir [2].

Əgər A.Smit və onun davamçıları öz diqqətini ictimai rifahda cəmləşdirmişdilər, neoklassik nəzəriyyədə (L.Valras, K.Menqer, U.Cevons və s.) fərdin üstünlük verdikləri və rəşional seçim (istehlak sahəsində ehtiyatlardan və istehlak sahəsində nemətlərdən istifadə) etmək üçün şəraitin möv-

cudluğu ilə müəyyən olunmuş fərdi rifah əsas götürülmüşdür.

Avstriya və İngiltərə elmi məktəblərinin yanaşmasına görə, rifahın yüksəldilməsinə rəqabət bazarının təkmilləşdirilməsi yolu ilə nail olmaq mümkündür. Lakin neoklassik nəzəriyyənin digər nümayəndələri “bazarın uçurumları”na görə bu yanaşmanın kifayətsizliyini göstərmişlər. Məsələn, məşhur ingilis institusionalisti C.Hobson fərdi rifahı əsas götürürdü. Bu zaman o, rifahın meyarlarını fiziki və zehni fəaliyyətin harmoniyası kimi fərz edilən fərdi sağlamlıq nöqtəyi-nəzərdən müəyyənləşdirərək, ictimai rifahı dövlətin üzərinə qoyurdu [3].

Müasir rifah nəzəriyyələrinin mənbəyini mənfəətpərəstlikdə axtarmaq lazımdır. Mənfəətpərəstlik, hərəkət faydalılığını onun mənaviyyət meyarı sayan etik nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyənin banisi İ.Bentam (1748-1832) insanın hər bir hərəkətinin məqsədi kimi rifahı elan etmiş, rifahın özünün isə müəyyən müddət ərzində həzz məbləğindən əzab məbləğini çıxmaqla ölçülməsini təklif etmişdir. O, öz nəzəriyyəsində ondan çıxış edir ki, hər bir insan maksimum xoşbəxtlik əldə etmək üçün lazım olan hesablamaları aparmağa qadirdir.

Bentam ümumi rifahı ayrı-ayrı insanların rifahının toplamı kimi götürərək, müxtəlif insanlar arasında faydalılığın müqayisə problemindən yan keçir, çünki yalnız bir hala - belə müqayisənin çətinlik doğurmadığı hala baxır.

İngilis iqtisadçısı Q.Sicvik (1838-1900) zənginlik və rifah kimi anlayışlara ilk dəfə həm cəmiyyətin, həm də ayrıca fərdin mövqeyindən baxmağa başladı və diqqəti ona yetirdi ki, eyni anlayışlar onlara ictimai və ya fərdi nöqtəyi-nəzərdən baxılmasından asılı olaraq müxtəlif əhəmiyyət kəsb edirlər. Bunu sübut etmək üçün Q.Sicvik fərdi və ictimai faydaların bir-birinə uyğun gəlməməsinə dair misallar gətirir və belə nəticə çıxarır ki, bir çox istehsal problemlərinin səmərəli həlli üçün dövlətin bu və ya digər formada müdaxiləsi tələb olunur. Onun fikrincə, “təbii azadlıq” sistemindəki çatışmazlıqlar gəlirlərin bölüşdürülməsi sistemində və gəlirlərin həddindən artıq bərabərsizliyində daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. XX əsrin iqtisadçılarını qabaqlayaraq, o yazırdı ki, yaradılmış sərvətin daha bərabər bölgüsü ümumi rifah səviyyəsini artırır [4].

Rifaha nail olunma probleminə neoklassik yanaşmalar

XIX əsrin sonlarında klassik iqtisadi nəzəriyyəçilərin davamçısı A.Marşall (1842-1924) öz rifah nəzəriyyəsində ilk dəfə istehlak artıqlığı anlayışından istifadə etmiş, lakin istehlak artıqlarının məcmusunun real gəlirdə fərdi fərqlərin funksiyası olduğuna kifayət qədər diqqət yetirməmişdir [5].

İngilis iqtisadçısı, siyasi iqtisadda riyazi məktəbin nümayəndəsi, iqtisadi nəzəriyyəyə müxtəlif nemətlərin faydalılığının istehlakçı tərəfindən edilən seçim olduğunu əks etdirən “ətinasızlıq ayrılıqları” anlayışını gətirən ilk alimlərdən olan F.Edjuort (1845-1926) tələbatların ödənilməsi üçün bərabər imkanlar müqəddiməsini rədd etmiş, lakin gəlir faydalılığının bərabər funksiyalarına əsaslanaraq, vergiqoymada bərabərlik qaydasını müdafiə etmişdir [6].

XX əsrin əvvəllərində Lozan iqtisadi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi, müasir iqtisadi nəzəriyyənin banilərindən biri hesab olunan V.Pareto (1848-1923) ehtiyatların istənilən təkrar bölgüsünün cəmiyyətdə faydanı artırmadığı, yalnız ehtiyatların optimal yerləşdirilməsi şəraitində maksimum rifaha nail olunmanın mümkünlüyü prinsipini irəli sürmüşdür.

Rifaha nail olunma ilə bağlı əsas prinsiplərdən biri olan Pareto prinsipi aşağıdakı fərziyyəyə söykənir: reallıqda çox vaxt fəaliyyətlərin 20%-i nəticənin təxminən 80%-ni təmin edir. Bu prinsip təsiredici amillər və elementlər məcmusundan qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaqda xüsusi əhəmiyyət kəsb edən və ona görə də yüksək prioritetə malik olanların seçilməsi üçün səmərəli üsuldur [7].

Bununla yanaşı, iqtisad elmində Pareto Qanunu da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu qanun gəlirin həcmi ilə onu əldə edənlərin sayı arasındakı asılılığı göstərir. Ümumi formada bu asılılıq aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$N=A \cdot X^{-m}$$

və ya

$$\log N = \log A - m \cdot \log X$$

burada N – cəmiyyətdə gəlirləri X -dən aşağı olmayan insanların sayı; A və m – bu bölgünün parametrləridir; m həm də pareto əmsalı adlanır.

Geniş statistik materialların araşdırılması əsasında Pareto belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu bölgünün parametrləri təqribən eynidir və müxtəlif ölkələrdə və ayrı-ayrı vaxtlarda prinsipcə fərqlənmir. Paretonun fikrincə, gəlirlərin bölgüsünü göstərən əyrinin forması insanların psixoloji xüsusiyyətlərinin bioloji paylanmasından asılıdır [7].

Paretonun nəzəriyyəsi rifah haqqında subyektiv nəzəriyyənin tarixində tamamilə yeni bir yanaşma olmuşdur. Belə ki, ondan əvvəlki faydalılıq nəzəriyyəsi çərçivəsində tədqiqatlar aparən alimlər rifahı cəmiyyətin bütün fərdlər (ev təsərrüfatları) üçün ölçülə bilən kəmiyyət faydalılıqlarının məcmusu hesab edirdilər; müvafiq olaraq, resursların rifahı bu mənada maksimumlaşdırən belə bölgüsü optimal sayılırdı. O dövrdə hesab edilirdi ki, xoşbəxtliyin belə tərfi bütün insanların eyni gəlir faydalılığı funksiyalarına malik olması fərziyyəsinə əsaslanır. Bu halda, əlbəttə ki, resursların optimal bölgüsü yalnız gəlirin bərabər bölünməsi zamanı əldə oluna bilər.

Amerika iqtisadçısı A. Breqson (1914-2003) ictimai rifah göstəricisinin fərdi rifah göstəricilərindən asılılığını ifadə edən "ictimai rifah funksiyası" anlayışından istifadə etmişdir. O, ayrı-ayrı fərdlərin rifahını ifadə edən müxtəlif dəyişənlərin necə orta məxrəcə gətirilməsi problemini qoymuş və göstərmişdir ki, bu problem yalnız hər bir insanın rifahına müəyyən çəkinin verilməsi zamanı həll edilə bilər, çünki bazar mexanizmi belə fərdlər arasında çəki yaratmır. İqtisadiyyatda dəyişikliklərin təhlilində ilk dəfə olaraq "səmərəlilik" və "ədalətlik" arasındakı fərqi müəyyən edən Breqson, maksimum ictimai rifah haqqında fikir söyləmək üçün bu dəyişikliklər nəticəsində ayrı-ayrı fərdlərin payına düşən gəlirlərə dair müəyyən dəyərli mühakimələrin qəbul olunmasının zəruriliyi qənaətinə gəlmişdir. Beləliklə, Breqson "yeni" rifah iqtisadiyyatı adlanan və həm faydalılığın kəmiyyət ölçülərindən, həm də rifahın fərdlər arasında müqayisəsindən uzaqlaşan elmi nəzəriyyənin başlanğıcını qoymuşdur [8].

İngilis iqtisadçısı A. Piqu (1877-1959) rifah problemlərinin araşdırılmasının məqsədi kimi neoklassik nəzəriyyənin mühakimələri (faydalılığın azalan hədd nəzəriyyəsi, nemətlərin qiymətləndirilməsində subyektiv-psixoloji yanaşma və utilitarizm prinsipi) əsasında rifahın təmin edilməsi üçün praktik alətlərin işlənməsini qoymuş və rifahın neoklassik nəzəriyyəsinin yaradılmasını başa çatdırmışdır. Piqu nəzəriyyəsinin mərkəzində cəmiyyətin təmiz məhsulu, maddi nemətlərin və xidmətlərin pulla alınan çoxluğu kimi baxılan milli dividend ya da milli gəlir anlayışı durur. Bu göstəricini Piqu yalnız istehsalın səmərəliliyinin ölçüsü deyil, həm də ictimai rifahın ölçüsü hesab etmişdir [9]. Göründüyü kimi, Piquun rifah probleminə yanaşması fərdin deyil, bütün cəmiyyətin mövqeyindən baxışı nəzərdə tutur. Amma maraqlıdır ki, bu yanaşma fərdi məmnunluq funksiyası, istehsalatdan özəl fayda və s. kimi anlayışlardan istifadə etməklə tətbiq edilir.

Piqu etiraf edir ki, insanın rifahı onun həyatdan məmnunluq və ehtiyaclarını təmin etmə hisslərini əks etdirir və əgər insan öz büdcəsindən istədiyi kimi istifadə etmək ixtiyarına malikdirsə, onda onun həmin nemətə görə müəyyən məbləği ödəməyə hazır olması bu istəyin dərəcəsini göstərir. Məhz buna görə də, Piqu milli gəliri pulla alınan bütün nemətlər kimi müəyyənləşdirir. Belə olan halda, malın və ya xidmətlərin əldə olunmasına təklif edilən pul vəsaiti onların yaradılmasına çəkilən xərclərdən daha çox olduğu üçün, bu fərq milli gəlirin artımı kimi göstərilir. Bu mülahizələr çərçivəsində istehsalın artımı rifahın artımını ifadə edir.

Piqu öz rifah nəzəriyyəsində belə nəticəyə gəlir ki, ödənilmə müddəti uzun olan irimiqyaslı investisiya layihələrinin (o cümlədən təhsil investisiyalarının) həyata keçirilməsi çətinliklərlə rastlaşır və təbii ehtiyatların istifadəsində israfçılıq mövcuddur. Bu sübut edir ki, "azad bazar" sistemi yalnız fərdi və ictimai maraqlar arasında münaqişələr deyil, həm də ictimai maraq daxilində cari məqamın faydası və gələcək nəsillərin maraqları arasında münaqişələr yaradır. Buradan tamamilə məntiqi nəticəyə gəlinir ki, dövlət yalnız gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi mexanizmi və "xarici effekt"lərin nəzərə alınması vasitəsilə ictimai rifahın maksimumlaşmasını təmin etməli deyil, eləcə də, fundamental elmin, təhsilin inkişafını, "gələcəyin maraqlarını" qoruyaraq təbiəti mühafizəni həyata ke-

çirməlidir [10].

Fərdi və ictimai rifahın yüksəldilməsində dövlətin iqtisadi rolunun gücləndirilməsi xeyrinə daha güclü arqumentlər ingilis iqtisadçısı C.Keyns (1883-1946) tərəfindən irəli sürülmüşdür: dövlət öz makroiqtisadi siyasəti ilə əmək ehtiyatlarının məşğulluğa və milli gəlirin səviyyəsinə təsir göstərərək, bununla həm də rifah səviyyəsini müəyyən edir [11]. Göründüyü kimi, Keyns nəzəriyyəsi müəyyən mənada rifahın təhlilinə Smitə xas olan ictimai mövqedən yanaşmaya qayıdır.

Beləliklə, ictimai və fərdi rifah problemlərinə müxtəlif dövrlərdə yaranmış elmi baxışların araşdırılması göstərir ki, bu problemlərə dair ideyaların inkişafı iqtisadi fikrin bir neçə istiqaməti üzrə inkişaf etmişdir. Onlardan hazırkı dövrdə də aktuallığını saxlayan aşağıdakı əsas elmi istiqamətləri göstərmək olar:

- * müəyyən mənada bərabərlik və ictimai mülkiyyətin hakim olmasına əsaslanan istiqamət;
- * bərabərsizlik və şəxsi mülkiyyətin üstünlüyü fərziyyəsinə əsaslanan istiqamət;
- * postindustrial inkişaf şəraitində ən müasir sayılan, insan və ictimai kapitalın formalaşması və tamhüquqlu tərəfdaşlığın inkişafı əsasında institusional münasibətlərin inkişaf imkanlarını nəzərdə tutan istiqamət.

Rifahın kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri

Müasir dövrdə rifaha insanların maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlı fəaliyyəti kimi baxılır. Başqa sözlə, rifah - əhalinin arzuolunan maddi və mənəvi nemətlərlə (müəyyən ehtiyacların ödənilməsi üçün tələb olunan əşya, xidmət və şərait) təmin olunmasıdır. Rifahın səviyyəsi həm istehsalın inkişafından asılıdır, həm də ona təsir edir.

Rifahın formalaşması prosesini 3 aspektdən nəzərdən keçirmək olar [12]:

- a) istehsal sahəsində yaradılan nemətlər;
- b) istehlak nemətlərinə müxtəlif əhali qruplarının əlçatanlığı;
- c) əhalinin sağlamlıq səviyyəsi, onu əhatə edən sosial və ətraf mühitin vəziyyəti.

İstehlak üçün lazımi resurslar istehlak nemətlərinin və xidmətlərin istehsalının nəticəsi kimi rifahın mənbəyidir. Onlar cəmiyyətdə istehsal olunmuş milli gəlirin həcmi ilə müəyyən edilir. İstehlak nemətlərinin əlçatanlığı istehlakın səviyyəsi və strukturu ilə səciyyələnir. Ona görə də xalqın rifahının formalaşmasının ikinci mühüm aspekti əməkhaqqı və əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasında, ailələrin real istehlakında və tələbatların ödənilməsi dərəcəsində, əhalinin müxtəlif qrup və təbəqələrinin mülk və mənzil təminatında öz ifadəsini tapan bölgünün şərtləri və mexanizmləridir.

Rifahın formalaşmasının üçüncü aspekti əhalinin fəaliyyəti baxımından ən vacib parametrlər (doğum, ölüm, xəstələnmə) üzrə vəziyyətin dinamikası, habelə əmək şəraiti daxil olmaqla, sosial və ətraf mühitin göstəricilərinin dinamikasıdır. Bu göstəriciləri əhalinin həyat keyfiyyətini səciyyələndirən göstəricilərə aid etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bazarın mövqeləri baxımından ədalətli olan gəlirlərin bölüşdürülməsi əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları baxımından çox ədalətsiz ola bilər.

Beləliklə, rifah - əhalinin həyatının sosial-iqtisadi şəraiti və tələbatlarının ödənilməsi xarakteristikası, insanların həyat nemətləri, yaşama vasitələri ilə təminat həddi, dərəcəsidir.

Hər bir cəmiyyətin rifahı onun iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir. Vətəndaşların maddi rifahının yüksək səviyyəyə çatması milli təsərrüfatın yüksək iqtisadi artım sürəti ilə təmin edilir.

İqtisadi artım dedikdə iqtisadiyyatın uzunmüddətli davamlı inkişafı, yəni uzunmüddətli dövrdə iqtisadiyyatın tarazlı vəziyyətində bir pozuntu olmadan ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin artması prosesi başa düşülür. Müasir iqtisadi artım davamlı inkişafı özündə əks etdirir ki, bu zaman istehsalın uzunmüddətli artım templəri əhalinin artım templərini üstələyir.

İqtisadi artım və sosial inkişafın qarşılıqlı əlaqəsinin əsas aspektlərinin təhlili göstərir ki, iqtisadi artıma ayrıca bir nemət kimi deyil, ictimai rifahın yaxşılaşmasına gətirib çıxara bilən vasitə kimi baxılmalıdır. Onun səviyyəsinin yüksəlməsinin uzun tarixi proses olması mütləq deyil. Lakin iqtisadi artım sosial xidmətlərin keyfiyyətinin azalması və sosial dəyərlərin pozulması olmadan həyata keçir-

rilməlidir. Onun məqsədi - ictimai rifahı təkcə maddi cəhətdən yüksəltmək deyil, həm də fərdin hərtərəfli inkişafına, cəmiyyətdə sosial ədalətin qorunmasına imkan yaratmaqdan ibarətdir.

Əhalinin maddi rifahı və ya maddi təminatı həyat səviyyəsi, həyat keyfiyyəti və həyat şəraiti ilə səciyyələnir. Həyat səviyyəsinin və həyat keyfiyyətinin artması iqtisadi artımın yalnız nəticəsi deyil, həm də onun şərtidir. Belə ki, yeni müasir istehsal üçün prinsipə yeni texnika və texnologiyalar kimi, həm də yüksək ixtisaslı işçilər tələb olunur. Orta sinfin əsasını təşkil edən belə insanların maddi, mənəvi və sosial tələbatlarının strukturu mürəkkəbdir. Belə ki, onlar həyat enerjisinin bərpa olunması, təhsil və peşə hazırlığı üçün daha çox vəsait xərcləyirlər.

Həyat səviyyəsi müxtəlif insanların, ailələrin, əhali kateqoriyalarının rifahının müqayisəsi nəticəsində yaranmış rifahın kəmiyyət xarakteristikasını özündə əks etdirir. Bir qayda olaraq, həyat səviyyəsi aşağı, orta və yüksək kimi qiymətləndirilir.

İnsan rifahını tam həcmdə qiymətləndirmək üçün məsələyə kompleks baxılmalı, yəni ona təsir edən qeyri-iqtisadi və keyfiyyət xarakterli amilləri (ətraf və ya ictimai mühitin dəyişməsi, istehsal vasitələrindən istifadənin dinamikası, xoşbəxtlik, cinayətkarlıq, qorxu və s.) araşdırmaq lazımdır. Bütün bunlar həyat keyfiyyəti anlayışını təşkil edir.

İnsanların həyat keyfiyyəti ictimai istehsalın səmərəliliyinin qlobal göstəricisidir. Həyat keyfiyyətinin göstəriciləri obyektiv və subyektiv xarakter daşıyır. Obyektiv göstəricilər adambaşına düşən gəlir, əhalinin miqراسiyası, ölüm faizi, gəlirin bölgüsü zamanı bərabərlik dərəcəsi, təhsil sistemi kimi kəmiyyətləri və ya boşanmalar, cinayətkarlıq, alkoqolizm, intihar dərəcəsinə çatma və s. kimi halları əks etdirir.

Subyektiv göstəricilərə əsasən müxtəlif sosial icmallarda və ya ictimai rəy sorğularında mövcud olan qavrama qiymətləndirmələri aid edilir. Baxmayaraq ki, qavrama göstəricilərinin dəyəri tez-tez şübhəyə məruz qalır, onlar da obyektiv göstəricilər üçün tamamlayıcı kəmiyyətlər kimi istifadə olunur. Obyektiv göstəricilər də o vaxt nisbi olur ki, istehlakçının maddi vəziyyəti artıq onun gəlirinin mütləq məbləği ilə deyil, onun gəlirlərinin şkalası üzrə nisbi vəziyyəti və cəmiyyətdə tutduğu mövqe ilə müəyyən olunur.

Həyat keyfiyyəti anlayışı çoxşaxəlidir və onu vahid göstərici ilə müəyyən etmək çətindir. O, fərdlərin rifaha və həyat şəraitinə münasibətini əks etdirən iqtisadi və sosial göstəricilərin müəyyən toplusu ilə ölçülür: rifahın artımı, həyat üslubu, xoşbəxtliyin fərdi qavranması və s.

International Living adlanan beynəlxalq təşkilatın hazırladığı həyat keyfiyyəti indeksi aşağıdakı doqquz göstəricinin köməyi ilə formalaşır: həyat dəyəri, istirahət və mədəniyyət, iqtisadi vəziyyət, ətraf mühitin durumu, insan azadlığı, səhiyyə, infrastruktur, risk və həyat təhlükəsizliyi, iqlim şəraiti [13].

Həyat səviyyəsinin və həyat keyfiyyətinin artırılması - cəmiyyətin inkişafının sosial-prioritet məqsədi, dövlətin apardığı gəlirlər və əməkhaqqı siyasətinin başlıca istiqamətidir. Bu məqsədə nail olmaqda ÜDM-in artımı və onun makro və mikro səviyyələrdə bölgüsü mexanizminin təkmilləşdirilməsi vasitə kimi çıxış edir.

Vanderford-Riley adlanan rifah planı - əhalinin adambaşına bir neçə göstəricini nəzərə alan həyat səviyyəsinin göstəricisidir. ABŞ-da bu göstəricilərə həftəlik iş saati, fiziki şəxslərin əmlakının dəyəri, əmlak mülkiyyətçilərinin sayının əmlakı olmayanların sayına nisbəti, özü üçün işləyənlərin sayının bütün işə düzələnlərin sayına nisbəti və həmçinin, öz ilkin ehtiyaclarını ödəyə bilən insanların faizi aid edilir [14].

İqtisadi rifahın iki göstəricisini fərqləndirmək olar: statistik və iqtisadi. Statistik rifah - ölkə əhalisinin istifadəsinə rəsmən daxil olan nemətlərin qiymətləndirilməsi, yəni statistika tərəfindən hesablanı bilən və sənədli təsdiqi olan gəlirlərdir. İqtisadi rifah - rəsmi statistik materiallarda əks olunma dərəcəsiindən asılı olmayaraq əhalinin real gəlirləridir. Odur ki, sırf iqtisadi rifahın tərkibinə statistik rifahdan başqa, digər rəsmi olaraq "görünməyən" gəlirlər də daxil edilməlidir.

Hər bir insan özünün və ailəsinin rifahı və sağlamlığının qorunması üçün zəruri olan yemək,

paltar, mənzil, tibbi qulluq və zəruri sosial xidmət daxil olmaqla həyat səviyyəsi ilə təmin olunma hüququna malikdir. Bununla yanaşı, hər bir insanın işsizlik, xəstəlik, əlillik, dulluq, qocalıq və ya özündən asılı olmayan yaşayış vasitələrinin itirilməsi ilə bağlı digər hadisənin baş verməsi zamanı təminat hüququ vardır [15, mad. 25].

BMT-nin tövsiyələrinə görə, rifah özündə bir neçə ünsürlər sistemini ehtiva edir: sağlamlıq, o cümlədən demoqrafik şərait, qida, geyim, istehlak və yığım fondları; əmək, məşğulluq şəraiti, əməyin təşkili; təhsil, o cümlədən savad; yaşayış yeri; sosial təminat; insan azadlıqları. Həyat səviyyəsinin, başqa sözlə, rifahın beynəlxalq müqayisəsi üçün BMT adambaşına düşən çevrilmiş milli gəlir, ömür uzunluğu və təhsil kimi göstəriciləri ehtiva edən “insan inkişafı indeksi” anlayışından istifadə edir.

Rifahın başlıca ünsürü əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi və diferensiasiyalaşması sayılır. Gəlirlərin səviyyəsi bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafının və onun təbii sərvətlərinin olmasının nəticəsidir. Gəlirlərin diferensiasiyalaşması iqtisadi, demoqrafik və sosial amillərin təsiri altında yaranır və desil əmsalı adlanan 10 faiz daha çox və 10 faiz daha az təminatlı əhali qruplarının maddi təminat səviyyəsinin nisbəti ilə ölçülür. Başqa sözlə, desil əmsalı ən varlı 10% əhalinin gəlirlərinin ən kasıb 10% əhalinin gəlirlərindən nə qədər çox olduğunu ifadə edir.

Rifahın yekun göstəricilərini üç qrupa bölmək olar [16]. Birinci qrupa milli gəlir, milli gəlirin istehlak fondu, əhali tərəfindən maddi nemətlər və xidmətlərin istehlakının ümumi fondu, əhalinin real gəlirləri, o cümlədən əhalinin adambaşına hesablanan göstəricilər, müxtəlif sosial qruplarda ailə üzvünə düşən real gəlirlər, ayrı-ayrı istehsal sahələrində çalışanların orta və minimum əməkhaqqı, habelə adambaşına düşən real gəlirlərin, minimum və orta əməkhaqqının nisbəti, minimum əməkhaqqının və minimum pensiyanın nisbəti, əhalinin real gəlirlərində ictimai istehlak fondunun payı, istehlakın ümumi həcmində maddi nemətlərin və xidmətlərin istehlakı, minimum pensiya, ictimai istehlak fondları kimi göstəriciləri ehtiva edən sintetik göstəricilər aid olunur.

İkinci qrupa əhali tərəfindən maddi nemətlərin və xidmətlərin konkret növlərinin istehlakı ilə bağlı və həmçinin əhalinin real gəlirlərinin əsas ünsürləri kimi bu istehlakı ifadə edən dəyər göstəriciləri daxildir. Məsələn, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından əhalinin ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının, uzun müddət istifadə edilən əşyaların istehlakı, mənzil təminatı, əhalinin adambaşına düşən ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının istehlakı, hər 100 ailəyə düşən uzunmüddətli istifadə olunan əşyaların istehlakı, xidmətlərin ödənilməsi xərcləri, əhalinin adambaşına düşən xidmətlərin istehlakı, istehlakın ümumi strukturu.

Üçüncü qrupu əhalinin uşaq müəssisələri, televiziya yayımı, müxtəlif növ səhiyyə xidmətləri, kommunal təsərrüfatı və s. təminat göstəriciləri təşkil edir.

Nəticə

İctimai və fərdi rifahın qiymətləndirilməsinə iki əsas aspektdən yanaşılmalıdır. Bir tərəfdən hər bir cəmiyyət üzvü özünün və ailəsinin zəruri maddi və mənəvi nemətləri əldə etmək üçün kifayət qədər gəlir əldə etmək imkanına malik olmalıdır. Digər tərəfdən isə əhalinin layiqli həyat tərzi sürməsi və şəxsiyyətin inkişafı üçün tələb olunan şərait yaradılmalıdır. Müasir cəmiyyətdə hər iki istiqamətdə məqsədyönlü fəaliyyətin həyata keçirilməsi dövlətin əsas məqsəd və məramı olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Гневашева В.А. Благосостояние общества или “экономика счастья”: особенности трактовки для современной России. //Информационный гуманитарный портал “Знание. Понимание. Умение”. 2013, № 5.
2. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Соцэкгиз, 1962.
3. Hobson J.A. Free Thought in the Social Science. L., 1926.
4. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. М.: Дело Лтд., 1994, 720 с.
5. Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3 Т. М.: Прогресс, 1993.

6. Ядгаров Я.С. История экономических учений. М.: Инфра-М, 2009, 480 с.
7. <http://www.pareto-analysis.ru/pareto-principle.html>
8. Bregson A. A Reformulation of Certain Aspects of Welfare Economics. Quarterly Journal of Economics, February 1938.
9. Агапова И.И. История экономической мысли. М.: Юристъ, 2001, 285 с.
10. Пигу А. Экономическая теория благосостояния. М.: Прогресс, 1985, Ч.1, 512 с., Ч.2, 454 с.
11. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. М., 1978.
12. Заяц О.В. Экономические основы социальной работы. Владивосток: ТИДОТ ДВГУ, 2003, 75 с.
13. www.internationalliving.com
14. www.experiencefestival.com/vanderford
15. Всеобщая декларация прав человека. [шттп://www.ун.орэ/ру/документс/деъл_ьонв](http://www.ун.орэ/ру/документс/деъл_ьонв)
16. Райцин В.Я. Из чего складывается и как определяется уровень жизни. Минск: Высшая школа, 2004.

А.Г.Оруджева

*Докторант, Научно-Исследовательский
Институт Экономических Реформ Министерства
Экономики и Промышленности Азербайджанской Республики*

Общественное и личное благосостояние: научно-теоретические аспекты

Резюме

Общественное и личное благосостояние как объект научных дискуссий на протяжении нескольких веков выступает характеристикой социально-экономических условий жизни населения и удовлетворения его потребностей, обеспечения людей жизненными благами и средствами существования.

В статье исследованы сформировавшиеся в различные периоды научные взгляды по проблемам общественного и личного благосостояния, изучены основные принципы его достижения, определены количественные и качественные показатели благосостояния.

Ключевые слова: общественное благосостояние, личное благосостояние, материальное благосостояние, уровень благосостояния, уровень жизни, качество жизни.

Orudjeva A.H.

*defender of thesis, Research Institute for
Economic Reforms of the Ministry of
Economics and Industry of Azerbaijan Republic*

Public and personal welfare: scientific and theoretical aspects

Summary

For many centuries public and personal wellbeing as the object of scientific discussion act as the characteristic of social and economic living conditions of the population and meeting its demands as well as provision of people with the key favours and means of livelihood.

The article deals with recapping scientific views for various periods concerned with public and personal wellbeing, seeks key principles for its achieving as well as determines quantitative and qualitative indicators of wellbeing.

Key words: public welfare, personal welfare, material welfare, welfare standard, living standard, quality of life.

SOSIAL XİDMƏTLƏRİN YARANMASI VƏ İNKİŞAF TARİXİ

Xülasə

Məqalədə sosial xidmətlərin yaranması və inkişaf mərhələləri ayrı-ayrılıqda təhlil olunur. Bu mərhələlər: qədim dövrlərdən orta əsrlərə, orta əsrlərdən sənaye inqilabına, sənaye inqilabından II dünya müharibəsinə və II dünya müharibəsindən günümüzdə qədər olan dövrü əhatə etməkdədir. Eyni zamanda, məqalədə sosial xidmətlərin müstəqil bir sahə olaraq formalaşması, bu sahədə xidmət göstərən təşkilatların, fondların və xeyriyyə cəmiyyətlərinin fəaliyyət istiqamətləri, təşkilatların və sosial xidmətlərin hüquqi bazasının yaranması və inkişafı öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: sosial xidmət, sosial yardım, sosial siyasət, cəmiyyət, dövlət, təşkilat, yoxsulluq, yaşlı, inkişaf, tarix, qədim.

Giriş

Sosial xidmətlərə olan ehtiyac insan cəmiyyətinin formalaşdığı dövrlərdə meydana gəlmişdi. İnsanlar müxtəlif zamanlarda iqtisadi, sosial şərtlər çərçivəsində və çox zaman da dini inanc və görüşlərə görə bu ehtiyacları qarşılamağın yollarını axtarmış, tapmağa çalışmış və tapa bilmişdirlər də. Beləliklə də deyə bilərik ki, sosial xidmətlər: sosial, iqtisadi, mədəni və siyasi proseslərin gərgin olaraq yaşandığı bir dövrdə sosial problemlərin həll olunması məqsədilə yaranan bir sahədir.

Qədim dövrlərdə qəbilədaxili və daha sonra ailədaxili münasibətlər və yardımlaşmalar sosial xidmətin təməlini təşkil edir. Belə ki, qədim dövrlərdə yaşayan qəbilələrdə xəstələr, şikəstlər, yaşlılar, uşaqlar hec bir işlə məşğul olmasalar da qəbilənin digər üzvlərinin ovladıqları ovlardan, yığdıqları digər məhsullardan bərabər şəkildə istifadə edirdilər ki, bu da öz növbəsində sosial yardımlaşma anlayışının əsasını təşkil edirdi.

Sosial xidmətlər tarixinin digər önəmli dövrü Orta əsrlərdən başlayan və XVIII əsrin ortalarında Avropada baş verən sənaye inqilabınadək davam edən dövrdü. Bu dövrü əhatə edən zaman kəsiyində sosial xidmətlərin inkişafı əsasən iki istiqamətdə formalaşmışdı. Qərb xristian dünyası və islam dünyası.

Sənaye inqilabı iqtisadi inkişaf, artan istehsal, texnoloji yeniliklər, elmi sahədə nailiyyətlər, mal və xidmət istehsalının artımı, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. bu kimi yeniliklərlə bərabər çoxlu sayda sosial problemlərin də yaranmasına səbəb olmuşdu. Buna misal olaraq yoxsulluq, işsizlik, iqtisadi və sosial bərabərsizlik, cinayətkarlıq, irqçilik, etnik milliyyətçilik, əhali sayının artması, uşaq əməyinin istismarı, şəhərləşmə, narkotik vasitələrə aludəçilik və s. göstərmək olar. Yaranan sosial problemləri həll etmək üçün sosial xidmətlər sahəsinin daha da inkişaf etdirilməsi və bu sahədə islahatların aparılması zərurətə çevrilmişdir.

Sosial xidmətlərin yarandığı ilk dövrlərdə yalnız kiçik bir insan qrupunu dar çərçivədə əhatə edən sosial xidmətlər, günümüzədək mürəkkəb bir inkişaf mərhələsi keçmişdir. Qloballaşan dünyada hər bir dövlət mövcud olan sosial problemləri məhz sosial xidmətlər vasitəsilə həll etməyə çalışır. Müasir dövrdə sosial xidmətlər əhalinin geniş bir hissəsini əhatə etməkdədir.

Qədim dövrdən orta əsrlərə qədər olan inkişaf mərhələsi

İlk öncə sosial xidmətlərin Qərb xristian dünyasında baş verən inkişaf tarixinə nəzər yetirək. Qədim dövrlərdə Misir, Yunanıstan, Roma, İsrail və başqa dövlətlərdə ən geniş yayılan sosial xidmət növü sosial yardımlar hesab olunurdu. Bu ölkələrdə sosial yardımlar hər şeydən öncə dini inanclara bağlı idi. O zamankı ən böyük dinlərdən olan Buddizmdə, yəhudiliyin müqəddəs kitabı olan Tövratda və hətta German Tanrı əfsanələrində xəstələrə, yetimlərə, qərblərə və şikəstlərə yardımların göstərilməsi əmr olunurdu. Bu dinlərə görə, dilənçilər, nəzir yığanlar və qərblər Tanrının xüsusi

himayəsi altında olan insanlar sayılırdı. Ancaq, bununla yanaşı qədim dövlətlərdə dini inancdan olmayan bəzi sosial xidmət növlərinə də rast gəlinirdi ki, bunlara misal olaraq o dövrdə mövcud olan sənətkar birliklərinin yardım təşkilatlarını, dəfn dərnəklərini, xəstələrə yardım dərnəkləri, yoxsullar üçün yardım qutularını göstərmək olar. Misir, Yunanıstan, Roma, İsrail, German kimi qədim dövlətlərdə dövlət tərəfindən sosial xidmətlərlə bağlı həyata keçirilən bir çox fəaliyyətlərə rast gəlmək olar [1].

Misirdə miladdan öncə 2200-1800-cü illəri əhatə edən dövrdə dövləti idarə edən ruhani sinif tərəfindən dul qadınlara və yetim qalmış uşaqlara hər cür yardım göstərilirdi. Beləliklə də deyə bilərik ki, yoxsul təbəqədən olan insanlara dövlət tərəfindən sosial yardımların göstərilməsi ilk dəfə Misirdə həyata keçirilmişdir.

Qədim yunanlar gəmiçilik, ticarət, əkinçilik və sənətkarlıqla məşğul olan bir xalq olmuşlar. Bu dövrlərdə çətin vəziyyətdə yaşayan insanlara yalnız öz ailə üzvləri və qonşuları tərəfindən yardım göstərilirdi. Miladdan öncə 500-449-cu illərdə Parslarla aparılan müharibələrdə qazanılan qələbələr, yunanların böyük qənimətlərə sahib olmasıyla yekunlaşmışdı. Bundan sonra Yunan dövləti bəzi sosial tədbirlər həyata keçirməyə başlamışdır. Miladdan əvvəl 450-429-cu illər Perikels dönəmində dövlət öz büdcəsi hesabına işsizliyin azaldılmasına və yoxsullara yardımların verilməsinə başlamışdır. Bununla yanaşı dövlət hesabına, müharibəyə gedən və müharibədə ölənlərin ailələrinə yardımlar göstərilmişdir. Həmçinin, işləmək qabiliyyəti olmayan və qazanc imkanlarını itirən insanlara da pul, yemək və geyim kimi yardımlar edilməyə başlanılmışdır. Digər bir sosial xidmət olan tibbi xidmət də demək olar ki, bu dövrdə meydana gəldi. Belə ki, bu dövrdə varlıqlardan alınan "həkim vergisi" hesabına yoxsul insanlara həkim xidməti göstərilməyə başlandı və dərmanlar da yoxsullara pulsuz paylandı. Qədim Yunanıstanda dövlətlə yanaşı bir sıra tacirlər və sənətkarlar tərəfindən qurulan birliklər də vardı ki, bu birliklər yoxsul insanlara, xəstələrə bəzi sosial xidmətlər göstərirdi.

Romada imperator Konstantin hakimiyyəti (e.ə 324-337) dövründə xristianlıq rəsmi din kimi qəbul olunmamışdır. Bu dövrə qədər Romada mövcud olan sosial xidmətlər əsasən "xəstəlik sandığı" (*collegia tenuiorum*) və "ölüm sandığı" (*collegia funerticia*) adlanan birliklər tərəfindən göstərilirdi [2]. Xəstəlik sandığı birliklərinin üzvlərinə xəstələndiklərində və ya hər hansı bir bədbəxt hadisə baş verdiyində onlara dəyən ziyana qarşı pul və ya qida məhsullarından ibarət yardımlar verilir. Həmçinin, onların müayinə olunması, müalicəsi və dərmanlarla təmin olunmasını birlik öz üzərinə götürürdü. Bunun qarşılığında isə üzvlər birliyə daxil olarkən müəyyən olunmuş miqdarda pul verməli və hər ayda üzvlük haqqı keçirməli idi. Ölüm sandığı birlikləri isə bu birliyə daxil olan üzvlər öldükdə onların dəfn mərasimini təşkil edir və ölünün azyaşlı övladı olduqda onlara hər hansı bir peşə sahibi olana qədər müəyyən bir məbləğdə aylıq pul yardımları göstərirdi. Bu birliyə daxil olmaq üçün üzvlər müəyyən olunmuş üzvlük haqqı ödəməli idilər.

Xristianlığın rəsmi din olaraq qəbul edilməsilə xəstəlik sandığı birliyi və ölüm sandığı birliyi ləğv edildi. Xristianlığın qəbulu ilə Romada sosial xidmətlər və sosial yardımlar daha da təkmilləşdi. Belə ki, xristianlığın müqəddəs kitabı olan İncil insanları yoxsullara, şikəstlərə, yetimlərə, dul qadınlara köməklik göstərməyə çağırırdı. Xristianlıqda geyinməyə və qidalanmağa elə də önəm verilmirdi. İnsanları imkanları qədər digər insanlara yardım göstərməyə təşviq edirdi. Amma xristianlığın yayıldığı ilk dövrlərdə sosial yardımlar və xidmətlər yalnız xristian dininə mənsub olan insanlara göstərilirdi. Bu yardımlardan digər dinin mənsubları yararlanı bilmirdi. Xristianlığın ilk illərində insanlara göstərilən sosial yardımlar və sosial xidmətlərin maliyyə qaynağı varlı xristianların verdikləri ianələrdən və bazar günləri həyata keçirilən dini ibadət zamanı toplanan vəsaitlərdən ibarət idi. Bu dövrdə göstərilən sosial xidmətlərə və sosial yardımlara əsasən xəstələrə verilən yeməklər, xəstələrə baxan baxıcılara verilən məvaciblər, tibbi xidmətlər, şikəstlərə verilən ərzaq və pul yardımları, dəfn mərasimlərinin təşkil olunması, işsizlərə iş tapana qədər verilən yardımlar, dul qadınlara və yetim qalmış uşaqlara göstərilən tibbi, maddi və qida yardımları daxil idi.

Bu növ sosial yardımlar və sosial xidmətlər III yüzilliyə qədər davam etmişdir. IV yüzillikdən

etibarən isə kilsənin göstərdiyi xidmət və yardımlar tədricən dövlətin nəzarətinə keçməyə başladı. Dövlət yetimlərə, əsirlərə və məhkum olunmuşlara göstərilən sosial xidmət və sosial yardımlarla bağlı qanunlar qəbul etməyə başladı. Həmçinin, işləmək iqtidarında olub işləməyənlərin dilənçilik etmələrini də qadağan edirdi. IV əsrdən etibarən Romada xəstələrə, dul qadınlara, yetim uşaqlara, kimsəsi olmayan yaşlılara baxmaq üçün xəstəxanalar, yetimxanalar, imarətxanalar, yoxsulları yedirtmək üçün yeməxanalar yaradılırdı.

Qədim İsrail dövlətində də sosial xidmətlərin və sosial yardımların o zamandan mövcud olduğuna rast gəlirik. İsrail xalqının Fələstin-Suriya ərazilərinə köç etməsilə ağır sosial problemlər yaşadığı bilinməkdədi. Bu zaman İsrail bu problemləri əsasən varlı təbəqədən olan insanlardan aldığı ianələr hesabına həll etməyə çalışırdı. Alınan ianələr hesabına yoxsullar üçün yemək yerləri, xəstələrə baxmaq, əsirlərin satın alınaraq azad edilməsi, yetimlərin oxudulması kimi işlər həyata keçirilirdi [3]. Həmçinin, o dövrdə mövcud olan və əsasən də könüllülərdən ibarət olan “müqəddəs birliklər” xəstələrə baxmaq və ölümləri dəfn etmək kimi xidmətlərlə məşğul olurdular. Qədim İsraildə mövcud olan sosial xidmətlər əsasən xristianlıqdan götürülmüş və sonradan inkişaf etdirilmişdir.

Germanlar qan qohumluğu olan qəbilələrdən təşkil olunmuş bir dövlət idi. Böyük Şarl dönəminədək (800-814) germanlarda sosial xidmətlər və sosial yardımlar yalnız xəstəlik və ölüm hallarıyla çərçivələnirdi [4]. Böyük Şarl isə bu yardım və xidmətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməli olduğunu gündəmə gətirdi. Bununla əlaqədar ilk tədbirlər Kilsələrin əldə etmiş olduğu gəlirlərin onda birini mütləq şəkildə sosial yardımlara və xəstələrə, şikəstlərə, yaşlılara göstərilən xidmətlərə sərf etməli olduğu göstərilirdi. Həmçinin, torpaq sahiblərinin torpaqlarında çalışan işçilərini sosial sahədə qorumalı olduğu göstərilməkdə idi. Bunlarla yanaşı, həmin dövrdə German dövlətində yoxsullara, dul qadınlara, yetim uşaqlara, yaşlılara göstərilən yardımlar mövcud olmuşdur.

Orta əsrlərdən sənaye inqilabınadək olan mərhələ

Orta əsrlərdə kilsələrdə yoxsulların və xəstələrin vəziyyətilə maraqlanan xüsusi bir rahib (cellarius) vəzifəsi var idi. Həmçinin, hər bir kilsə daxilində bir xəstəxana (infirmaria) mövcud idi. Burada xəstələrin müayinə və müalicə işləri tibb sahəsində təhsili olan rahiblər tərəfindən həyata keçirilirdi. Bununla yanaşı, yoxsul xəstələrə müalicə ilə yanaşı müəyyən dərman, pul və ərzaq yardımları da göstərilirdi. Kimsəsi olmayan yaşlılar və əlilləri də ömürlərinin sonunadək kilsədə qala bilirdi. VIII əsrdə Romada baş keşiş vəzifəsinə seçilən Chrodegang von Metzinin göstərişilə bütün keşişlər sosial xidmətlərlə və sosial yardımlarla bağlı olan işlərə birbaşa özləri nəzarət etməli idilər. Hər bir kilsə yoxsul və imkansızlar üçün onları saxlayacaq yerlər qurmalı idi.

Orta əsrlərdə kilsələrin sosial xidmətlə bağlı fəaliyyətinə dair ən dəqiq məlumat, 820-ci ildə İsveçdəki St. Gallen kilsəsinə aid olan günümüzədək gəlib çıxmış kilsə planını özündə əks etdirən sənəddə rast gəlinir. Bu sənəddə göstərilir ki, kilsədə sosial xidmətlərlə bağlı işlər görülən xüsusi bir otaq, kilsəyə başqa yerlərdən gələnlər üçün qalmağa yer, həkim otağı, şəfali bitkiləri saxlamaq üçün otaq, yoxsullar üçün yemək otağı, getməyə yeri olmayanların qalması üçün otaq və s. olmuşdur. Göstərilən bütün xidmətlər kilsənin öz hesabına görülürdü.

Kilsələrin sosial xidmət fəaliyyətləri XII əsrdə baş verən Xaçlı səfərləri zamanı xüsusi əhəmiyyət daşımağa başlamışdır. Xaçlı səfərləri zamanı sosial xidmət göstərən bəzi birliklər yaranmağa başladı. Bu birliklərin ən böyük və geniş yayılanları Şovalyerlər Təriqəti təşkilatı və Xəstəxana Qardaşları təşkilatı idi. Şovalyerlər Təriqəti təşkilatı Xaçlı səfərləri zamanı müsəlmanlarla döyüşdə yaralanmış döyüşçülərə tibbi xidmət göstərmək məqsədilə yaradılmışdır. Bu təriqətin üzvləri itaətkar və sadıq üzvlərdən ibarət idi. Onlar evlənmək və özləri üçün var-dövlət yığmaq niyyətində olmayıb, həyatlarını yalnız xəstə və atılmış din qardaşlarına xidmət etməyə sərf edirdilər. Bu təriqətin maliyyə mənbələri onlara imkanlı şəxslər tərəfindən verilən ianələrdən, topladıqları yardımlardan formalaşdı. Onlar imkansız xəstələrə təmənnasız olaraq tibbi xidmətlər göstərirdilər. Ehtiyac sahiblərinə lazım olduqda dərman, geyim və qida yardımları da göstərirdilər [5].

Xəstəxana Qardaşları təşkilatı əsasən Şovalyer Təriqəti təşkilatının daha geniş forması idi. On-

ların əsas vəzifələri xəstəxanaların qurulması və idarə edilməsi, gələn xəstələrin, hamilə qadınların, yetim uşaqların müayinəsini, müalicəsini və dərman ehtiyaclarını təmin etmək idi. Bu təriqətin maliyyə mənbəyi, əsasən kilsədə toplanan yardımlardan formalaşdı. XIII-XIV əsrlərdə bu təşkilat iri şəhərlərdə qurulan bütün xəstəxanaları öz nəzarətinə götürmüşdü. Təşkilatın getdikcə böyüməsi onun sosial xidmət göstərən bir təşkilat formasından çıxaraq bürokratik bir təşkilat olmasına gətirib çıxardı. İdarəetmədə səriştəsizlik və maliyyə vəsaitlərindən düzgün istifadə olunmaması nəticəsində XV əsrin sonlarına yaxın bu təşkilat iflasa uğradı.

XVI əsrdən başlayaraq xristian dininə mənsub olan ölkələrdə sosial xidmətlərlə bağlı fəaliyyətlər dövlət tərəfindən tənzimlənməyə başladı. 1530-cu ildə Almaniyada qəbul edilən Dövlət Polis Nizamnaməsinə görə kənd və şəhər bələdiyyələri imkansızlara hər cür sosial yardım və sosial xidmətlər göstərməli idi. XVII əsrdə Almaniyada baş verən otuz illik müharibə səbəbilə sosial yardımlar və sosial xidmətlər tamamilə dayandırılmışdı. İmkansızlar üçün nəzərdə tutulan sosial xidmət yerləri, həbsxanaya və anbarlara çevrilmişdir. Yalnız həmin əsrin sonunda Hall əyalətində bir yetimxana qurulmuşdur[6].

İngiltərədə sosial sahədə qəbul olunmuş ilk qanun 1348-1349-cu illərdə "Yoxsullar Qanunu" olmuşdur. Bu qanun sosial sahədə ilk olduğundan burada sosial xidmətlər tam şəkildə öz əksini tapmamışdı. 1572-ci ildə İngiltərə Kraliçası I Yelizavet Parlamentdə fiziki cəhətdən öz ehtiyaclarını qarşılaya bilməyən insanlara dövlətin baxmalı olduğunu gündəmə gətirmişdi. Sosial xidmətləri də əhatə edən əsas qanun isə, 1601-ci ildə I Yelizavet tərəfindən qəbul olunmuş "Yoxsullar Qanunu" idi və 1843-cü ilə qədər qüvvədə olmuşdur. Bu qanunun qəbulu sosial xidmətlər tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı hesab olunur. Bu qanunda ehtiyac sahibi insanlara sosial xidmətlərin göstərilməsi və yardımların verilməsi əsasən üç hissəyə bölünürdü:

- işləmək qabiliyyəti olan insanlar. Bu qrup insanlara kiçik məbləğdə əmək haqqısı olan iş təklif olunurdu. Əgər bir şəxs bu işlərdən imtina edərdisə ona digər yardımların da verilməsi qadağan olunurdu;

- fiziki imkanları məhdud olan insanlar. Bu qrupa yaşlılar, gözdən əlillər, eşitmə qüsuru olanlar, azyaşlı uşağı olan analar, fiziki və əqli cəhətdən problemləri olan insanlar daxil idi. Bu qrupdan olan insanları xüsusi yaradılmış sığınacaqlara yerləşdirirdilər. Əgər bu şəxslərdən birinin başqa yerdə qalmaq yeri varsa ona yemək, geyim və istilik xərcləri ödəməklə orda qalmasını təmin edirdilər:

- atılmış uşaqlar. Ailələri tərəfindən atılmış olan bu uşaqlar dövlət tərəfindən nəzarətə götürülür və oğlanlar 24 yaşınadək, qızlar isə 21 yaşadək burada qala bilirdilər. Burada oğlanlara müəllimlik, qızlara isə xidmətçilik peşəsi öyrədilirdi [7].

Sosial xidmətlər sahəsində daha bir yenilik 1633-cü ildə Fransada keşiş Vinset tərəfindən "Xeyriyyəçi Qızlar" adlı dərnəyin yaradılması oldu. Bu dərnəyin üzvləri imkanlı ailələrin qızlarından təşkil olunmuşdu. Onlar əsasən kəndlərdən gələn qızlara tibb bacısı peşəsini öyrədirdilər. Burada da əsas məqsəd kursu bitirən qızların kənd yerlərinə qayıdaraq orada yaşayan əhaliyə tibbi xidmət göstərmələrini təmin etmək idi. 1789-cu ildə Fransada baş verən inqilab dövlətlə vətəndaş arasında mövcud olan sosial münasibətlərə yenidən baxılmasını gündəmə gətirdi. Bütün diqqətlər yoxsulluq məsələlərinə yönəlmişdi. Yalnız 1793-cü ildə qəbul olunmuş İnsan Haqları Bəyannaməsində yoxsullara dövlət tərəfindən göstərilən yardımlardan yararlanmaq hüququ verilmişdi.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sosial xidmətlərin inkişaf tarixi sənaye inqilabına qədərki dövrdə əsasən Qərb xristian ölkələrilə yanaşı, islam ölkələrində də formalaşmağa başlamışdır. VII əsrdə İslam dininin yaranması, bu dinə mənsub olan ölkələrin sosial, iqtisadi və mədəni həyatlarında müəyyən dəyişikliyin yaranmasına gətirib çıxardı. İslam dininin müqəddəs kitabı olan Qurani Kərimdə sosial məsələlər də öz əksini tapmışdır. İslam dinində sosial yardımlaşmaya misal olaraq zəkatı, fitrəni, fidyəni, nəziri, qurbanı göstərmək olar. Sosial xidmətlərə misal olaraq isə, ata-anaya baxmağı, yaxın və uzaq qonşulara, qohumlara, pulu qurtarıb yolda qalanlara, dul qadınlara, yetim uşaqlara, xəstələrə, şikəstlərə hər bir müsəlmanın kömək etməli olduğunu göstərmək olar. İslam di-

nində bu kimi əməllər böyük savab sayılırdı.

Müsəlman dövlətlərində ilk olaraq sosial xidmətlər xeyriyyəçi insanlar tərəfindən qurulan vəqflər və xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən həyata keçirilirdi. Bunlara misal olaraq Darüşşəfa (şəfa evləri, xəstəxanalar), Bimarhanələr (ruhi xəstələr üçün yaradılan qurumlar), islahxanələr (indiki islahetmə müəssisələrinə bənzər qurumlar), Darüleytamlar (yetimlər evi), Darül Aceze (dilənçilər və getməyə yerləri olmayanlar üçün yerlər), Darül Hayrı Ali (atılmış uşaqlar üçün yerlər), Darül Reha (qalmağa yeri olmayan kasıblar üçün bir müddət qala biləcəkləri yerlər), Külliyləri (məscidlərin yanında və həyətlərində elm öyrədilən yerlər) göstərmək olar.

İslam dünyasında var olan Vəqflər Hicri 3-cü yüzildən etibarən İspaniyadan İndoneziyaya, Orta Asiyadan Cənubi Afrikaya qədər uzanan bir bölgədə geniş yayılmışdır. Səlcuqlular dövründə və ondan sonra gələn Xarəzmşahlar, Atabəylər, Eyyubilər, Misir-Suriya İmperatorluğunda da Vəqflər geniş yayılmışdır. Vəqflərin maliyyə mənbəyi əsasən, dövlət vəsaiti hesabına deyil, sırf xeyriyyəçi insanların verdiyi ianələr hesabına formalaşdı. Vəqflərin sahib olduqları xəstəxanalarda istər imkansız olsun, istərsə də imkanlı olsun, bütün insanlara göstərilən xidmətlər pulsuz idi. İmkansız xəstələrə isə lazım olduqda geyim və bir aylıq yemək yardımı da verilirdi. İslam dininə mənsub olan dövlətlərdə vəqflərin gördükləri işlər aşağıdakılardır: yolçulara və pulu qurtarıb yolda qalanlara, dul qadınlara, yaşlılara, yetim uşaqlara, şikəstlərə, imkansızlara, kimsəsizlərə göstərilən geyim, ərzaq və pul yardımları, xəstəxanalar, idman yerləri, hamamlar, yemək evləri, karvansaraylar, kimsəsizlər üçün qalmağa yerlər və s. bu kimi sosial obyektlərin tikintisi.

Sənaye inqilabından II Dünya müharibəsinədək olan mərhələ

Sənaye inqilabı ilə başlanan və XX əsrin əvvəlinə qədər davam edən dövrü sosial xidmətlərin bir sahə olaraq yaranma dövrü adlandırmaq olar. Bundan sonrakı dövrdə isə sosial xidmətlər daha da təkmilləşməyə başlamışdır. Belə bir dövrdə sosial xidmətlərin müstəqil bir sahə olaraq ortaya çıxması zərurəti yaranırdı. Yeni yaranan bu sahə əsasən əvvəldən var olan sosial xidmətlərin və bu tip yanaşmaların daha sistemli bir xarakter alması idi ki, bu da sonda insanların, dolayısı ilə də cəmiyyətin sosial rifahını yüksəltməyə xidmət edirdi.

Orta əsrlərdə ərzaq qıtlığı, müharibələr, iqlimin quraqlıq keçməsi, təbii fəlakətlər və feodal sistemin tənəzzülə uğraması ehtiyac içində olan insanların sayının artmasına səbəb olmuşdu. Sosial xidmətlərin müstəqil bir sahə olaraq yaranması Avropada baş verən sənaye inqilabı ilə birbaşa əlaqəli idi. Bu inqilab feodalizmdən kapitalizmə keçid idi. İnqilab İngiltərədə baş versə də əslində bütün dünya ölkələrinə öz təsirini göstərmişdi. İnsanlıq tarixində yazının kəşfi, şəhərlərin və dövlətlərin yaranması kimi çoxlu sayda önəmli hadisələr olsa da, insanlıq tarixinin ən böyük hadisəsi məhz sənaye inqilabı hesab olunur.

Baş verən inqilab nəticəsində əl əməyindən məşinli istehsalə keçildi ki, bu da kütləvi işsizliyin yaranmasına səbəb oldu. Bundan başqa, kütləvi işsizliyin yaranmasına səbəb olan digər amil, tələbdən dəfələrlə çox mal istehsal edilməsiydi ki, bu da müəssisələrin işində fasilələrin yaranmasına gətirib çıxarırdı. İşsizliyin çoxalması öz növbəsində sosial problemlərin yaranmasına səbəb olurdu. İşsizliyin artması işəgötürənlər üçün daha sərfəli idi. Onlar aşağı əmək haqqıyla, iş saatını artırmaqla işsizlər ordusu içindən işçilər seçirdilər. Bu şərtlərlə razı olmayanları asanlıqla işdən qovurdular. İşsizliyin artması eyni zamanda yoxsulluğun da artmasına səbəb olurdu. Yoxsulluğun artmasına səbəb olan digər amillərə misal olaraq, iqlimin quraqlıq keçməsi, müharibələr, əhali sayının artması, yüksək inflyasiya, vergilərin çox olması, gəlirlərin ədalətsiz bölünməsi və s. göstərmək olar. Qocalıq, xəstəlik, əlillik kimi problemlər də bu dövrdə geniş yayılmışdır. Qeyd olunan problemlər əvvəllər cəmiyyət daxilində öz-özünə həllini tapsa da artıq bu problemlər o çərçivədən çıxaraq dövlətin qarşısında duran sosial problemə çevrilirdi.

Yaranmış olan sosial problemlərlə mübarizə aparmaq üçün sosial sahələrdə problemləri dəqiq analiz edib, düzgün siyasət yeritməyə ehtiyac var idi. Sosial siyasət dövlət tərəfindən həyata keçirilən bir siyasətdir. Bu siyasətin həyata keçirilməsində, sosial problemlərin öz həllini tapmasında

dövlətlə yanaşı qeyri-dövlət təşkilatları da, dərnəklər də, xeyriyyə cəmiyyətləri də, könüllülərdən ibarət olan qurumlar da yaxından iştirak etmişdir. Bunlara misal olaraq aşağıda qeyd etdiyimiz xeyriyyə cəmiyyətlərini, dərnəkləri, könüllülərdən ibarət olan qurumları göstərmək olar.

1820-ci ildə ilk olaraq Con Qriskom tərəfindən "Yoxsulluğun Qarşısının alınması" dərnəyi yaradılmışdı. Bu dərnəyin əsas vəzifəsi ehtiyac içində olan insanların ehtiyaclarını araşdırmaq və düşükləri bu durumdan öz imkanları hesabına necə çıxmağın yolunu onlara göstərmək idi. Bu məqsədlə də dərnək üzvləri belə ailələrin evlərini ziyarət edirdilər. XIX əsrin əvvəllərində İngiltərə və Amerikada yoxsul qaçqın ailələrinə edilən könüllü ev ziyarətləri geniş şəkildə almışdı.

Artıq bu sahədə, yəni xeyriyyə cəmiyyətlərinin və könüllülərin göstərdiyi fəaliyyət sahəsində müəyyən bir standartların yaranmasına ehtiyac var idi. Elə bu məqsədlə yaradılmış olan ilk təşkilat 1869-cu ildə Londondakı Sosial Xeyriyyə Təşkilatı (The Charity Organisation Society-COS) idi. Bu təşkilatın məqsədi "Yoxsulluq Qanunu" ilə əlaqədar xeyriyyə cəmiyyətləri arasındakı əlaqələndirməni gücləndirməklə sosial xidmətlər sahəsində səmərəliliyin artırılması idi. Təşkilat həmçinin sosial xidmət sahəsində araşdırmalar aparır və xüsusilə könüllü çalışan qadınların bu sahədəki biliklərinin artırılmasında onlara yardımçı olurdu [8].

İngiltərədə şəhərlərdə yaşayan evsiz, yoxsul, kimsəsiz, yaşlı, əlil və bu kimi başqa ehtiyac sahiblərinə yönəlik sosial xidmətlər göstərən ilk məskunlaşma evi (Settlement House) 1884-cü ildə Londonda açılmışdır. Burada işləyənlərin çoxu varlı ailələrin qızları idi. Daha sonra bu cür qurumlar Amerikada da xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən yaradılmağa başladı. Yaradılan bu cür məskunlaşma evləri sosial xidmət sahəsində ətraf aləmə və insana göstərilən diqqət baxımından çox önəmli idi. Belə məskunlaşma evləri içində ən çox diqqət çəkəni isə Amerikanın Çikaqo ştatında Jan Adam tərəfindən qurulan Hull House idi. Burada məskunlaşan insanlara idmanla, musiqiylə, rəsmlə və ədəbiyyatla məşğul ola bilmələri üçün hər bir şərait yaradılmışdır. Həmçinin, təcili yardıma ehtiyacı olan insanlara yemək, geyim, informasiya və başqa xidmətlər də göstərilirdi. Jan Adams bu fəaliyyətlərinə görə 1931-ci ildə Nobel Sülh mükafatı almışdı [9].

Amerikada sosial xidmətlər sahəsində əsas inkişaf XIX əsrin sonunda baş verən iqtisadi böhran sonrasına təsadüf edir. 1890-cı ildə xeyriyyə cəmiyyətlərinin və könüllülər təşkilatlarının iqtisadi böhran nəticəsində ağır vəziyyətə düşən ailələrin bu vəziyyətdən çıxarılması üçün apardıqları araşdırmalar, sosial xidmət sahəsinin inkişafına çox böyük müsbət təsir göstərmişdi. Könüllülər təşkilatlarının liderləri və bu sahədəki elm adamları sosial xidmətlərin daha təsirli və səmərəli hala gətirilməsi üçün daha nələr edilə bilər mövzusunda araşdırmalara başladılar. Araşdırmalar nəticəsində 1898-ci ildə ilk dəfə sosial xidmətlər sahəsində yay kurslarının keçirilməsinə başlanıldı.

Sosial xidmət sahəsində ilk İnstitut (Institute for Sosial Work Training) 1890-cı ildə Hollandiyanın Amsterdam şəhərində bir qrup sosial araşdırmaçı tərəfindən yaradılmışdı. İlk olaraq burada ikiillik proqramla dərs keçilir və bu sahədə mütəxəssis olmaq istəyənlər üçün hər cür şərait yaradılırdı. Sosial xidmətlərin bir sahə olaraq ortaya çıxmasında önəmli rol oynamış hadisələrdən biri də 1904-cü ildə Nyu Yorkda yaradılmış Nyu York Xeyriyyə məktəbi (New York School of Philanthropy) idi. Bu məktəb birillik təhsil verən proqramla fəaliyyətə başlamışdı. Bununla da Amerikada yay kursları ilə başlayan sosial xidmət təhsili, tam təhsil verən məktəbə çevrilmişdi. Nyu York Xeyriyyə məktəbi 1917-ci ildən adını dəyişərək Nyu York Sosial Xidmət məktəbi (New York School of Social Work) adlanmışdır. XX əsrin başlanğıcından etibarən sosial xidmət sahəsində universitet təhsilinin verilməsi və bu sahədən məzun olanlara Sosial Xidmət mütəxəssisi (Social Worker) adının verilməsinə başlanıldı. 1919-cu ilə qədər Amerikada on doqquz sosial xidmət məktəbi yaradılmışdır. Eyni zamanda Sosial Xidmət məktəbləri Avropa və Amerika ilə yanaşı digər ölkələrdə də yaranmağa başlamışdı. Buna misal olaraq 1920-ci ildə Latin Amerikasına ölkəsi olan Çilidə, 1924-cü ildə Afrikada, 1936-cı ildə Misirdə yaranmış olan Sosial Xidmət məktəblərini göstərmək olar [9].

1917-ci ildə Mery Ricmond tərəfindən sosial xidmət sahəsində ilk dəfə "Sosial Təsis" (Social Diagnosis) adlı kitab çap olundu. Bu kitab sosial xidmət mütəxəssisinin fərdlərlə necə işləməli ol-

duğunu, problemə yanaşma tərzini, onlara necə yardım etməli olduğunu göstərirdi. Kitab həm də bu sahədə ilk olduğu üçün çox önəmli idi.

1929-cu ildə Parisdə 5000 sosial xidmət mütəxəssisinin iştirakı ilə ilk beynəlxalq Sosial Xidmət Konfransı keçirildi. Bu konfransda “Beynəlxalq Sosial Xidmət mütəxəssisləri İttifaqı” (National Association of Social Work) yaradılmışdır. 1950-ci ilə qədər bu ittifaq aktiv fəaliyyət göstərməmişdi. İttifaq ilk konfransını 1956-cı ildə Almanyanın Münhen şəhərində keçirmişdi. 2012-ci ilə olan məlumata görə, bu ittifaqın 90 ölkədə 745.000 dən çox üzvü vardır. İngiltərədə “İngilis Sosial Xidmət mütəxəssisləri Birliyi” (British Association of Social Work) 1970-ci ildə yaradılmışdır. Sosial Xidmətlər sahəsində ilk magistr proqramı 1940-cı ildə, doktorluq proqramı isə 1952-ci ildə açılmışdır.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində sosial sahədə Çarlz Darvinin Təkamül nəzəriyyəsi əsasında “Sosial Darvinizm” nəzəriyyəsi meydana çıxdı. Bu nəzəriyyə Herbart Spençer tərəfindən irəli sürülmüşdür. Nəzəriyyədə deyilirdi ki, mövcud olan mübarizənin əsas məqsədi heyvanlar aləmində olduğu kimi yox etmə, güclünün həyatda qalması, zəifin isə məhv olmasıdır. Hətta bu nəzəriyyədə gücsüzlərə yardım etmək, onların yaşamasına köməklik göstərmək bir cinayət sayılırdı. Nəzəriyyənin əsas fəlsəfəsi o idi ki, yalnız güclülərdən ibarət olan cəmiyyət insanlığı daha da irəli apara bilər, nəinki içində zəiflərin də yer aldığı bir cəmiyyət.

Sosial Darvinizm nəzəriyyəsində insanlara və heyvanlara eyni münasibətin sərgilənməsi bu nəzəriyyəyə qarşı böyük etirazlar yaradırdı. Buna misal olaraq Lester Vardın 1983-cü ildə yazdığı “Dinamik Sosiologiya” adlı əsərini göstərmək olar. Vard bu əsərində göstərirdi ki, heyvanlardan fərqli olaraq insanlar yaşadıkları cəmiyyətdə var olan zəiflərə, möhtaqlara, ehtiyac sahiblərinə və bu kateqoriyadan olan digər insanlara yardım etməlidirlər [10].

Sosial xidmətlər sahəsində önəmli hadisələrdən biri də, Psixoloji sosial xidmətlərin ortaya çıxması idi. I Dünya müharibəsindən sonra əhalinin böyük hissəsində psixoloji problemlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq, psixologiya sahəsində təhsil almış sosial xidmət mütəxəssisləri orduda və neyropsixoloji klinikalarda əhaliyə xidmət göstərməyə başladılar. Bu hadisə sosial xidmətlər sahəsində aparılan ilk qruplaşma da sayıla bilər. Bununla da, sosial xidmətlər sahəsində ilk dəfə olaraq psixoloji sosial xidmətlər ayrıca bir qrupa ayrıldı ki, bu sahədə çalışan mütəxəssislər klinikalarda, orduda, məktəblərdə və hətta məhkəmələrdə çalışmağa başladı.

II Dünya müharibəsindən günümüzədək olan mərhələ

Sosial xidmətlər tarixində ən önəmli hadisələrdən biri də 1929-cu ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında baş verən iqtisadi böhran oldu. Həmin ilin oktyabr ayında Nyu York Qiymətli kağızlar bazarı böhran səbəbilə bağlandı. Banklar, iş adamları, sahibkar, fermerlər müflisləşdi. Bununla da işsizliyin səviyyəsi artmağa başladı. 1929-cu ilin yanvar ayında Amerikada işsizlərin sayı 3 milyon olduğu halda bu rəqəm 1933-cü ilin yanvar ayında 15 milyona yüksəldi.

1931-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının bəzi əyalətlərində dövlət tərəfindən, işsizlərin və yoxsulların acından ölməməsi üçün sosial yardımların verilməsinə başlandı. Bu zamana qədər isə dövlət sosial yardımların verilməsini doğru saymırdı ki, belə tədbirlər insanları dövlətin yardımından asılı hala gətirir. Vəziyyət o hala gəlmişdi ki, artıq dövlət, xeyriyyə cəmiyyətləri və Qızıl Xaç təşkilatı yoxsulların tələbatını qarşılaya bilmirdi. Bu dövrdə sosial, iqtisadi sahədə olduğu kimi siyasi sahədə də vəziyyət gərginləşmişdi. 1933-cü ildə Ruzveltin hakimiyyətə gəlməsi vəziyyəti tamamilə dəyişdi. Amerika prezidenti Ruzvelt hakimiyyətə gəldiyində konqresə işçilər seçən iş yerlərinin yaradılması üçün xüsusi proqram təqdim etdi. Proqramda, həmçinin işləyə bilməyən yoxsullara maddi yardımların edilməsi də nəzərdə tutulurdu. Amma, aztəminatlı əhalinin digər kateqoriyalarından olan insanlar üçün də belə proqramlara ehtiyac var idi. Beləliklə də 1935-ci ildə Ruzvelt tərəfindən “Sosial Müdafiə Qanunu” (Social Security Act) qəbul olundu. Dünyada ilk dəfə “Sosial Müdafiə” sözüne də burada rast gəlinirdi. Bu qanun üç əsas hissədən ibarət idi:

- sosial sığortalar. Burada təməl olaraq iki məsələ göstərilirdi. Birincisi yaşlılıq, həyat və əlillik sığortalarıdır ki, bunlar da işçilərin əmək haqlarından və sahibkarlardan tutulan vergilər hesabına

formalaşdı. İkincisi isə sahibkarların bağışladığı vəsaitlər hesabına formalaşan işsizlik sığortaları idi. Bu növ sığortalardan vətəndaşlar işdən çıxarıldıqda, iş zamanı əlil olduqda özləri və ya öldükdə ailələri yararlına bilirdi.

- sosial yardımlar. Bu yardımların verilməsi zamanı yardım alan ailələrin və ya şəxslərin pul gəlirləri və mal varlıqları yoxlanılırdı. Bu yardımlar əsasən dörd kateqoriyaya ayrılırdı: gözdən əlillərə verilən yardımlar, əlillərə verilən yardımlar (yaşı 18-65 olan), yaşlılara verilən yardımlar (yaşı 65-dən yuxarı olanlar), uşaqlara baxmağa görə (yaşı 18-dən az olanlar) verilən yardımlar.

- sağlamlıq və sosial xidmətlər. İlk iki yardım növü maddi yardımlardan təşkil olunmuşdusa bu kateqoriya isə sosial xidmətlər göstərməyi nəzərdə tuturdu. Bu xidmətlərə əsasən, övladlığa götürmə, şikəst uşaqlara göstərilən xidmətlər, tənha kimsəsizlərə göstərilən xidmətlər, sağlamlıq xidmətləri və s. nəzərdə tutulurdu. Dövlət bu növ xidmətləri daha çox qeyri-dövlət qurumlarının, xeyriyyə cəmiyyətlərinin və özəl təşkilatların həyata keçirməsində maraqlı idi [11].

Sosial müdafiə anlayışının yaranması 1935-ci ilə təsadüf etsə də bu sahəyə aid qanunlar, bildirişlər, müqavilələr, bəyannamələr, qurumlar və təşkilatların yaranması İkinci Dünya müharibəsindən sonraya təsadüf edir. Bunlara misal olaraq BMT tərəfindən qəbul edilmiş bir çox sənədləri göstərmək olar: 1948-ci ildə İnsan Haqları Bəyannaməsi, 1966-cı ildə İqtisadi, sosial, mədəni haqlarla bağlı Beynəlxalq müqavilə, 1969-cu ildə İctimai inkişaf Bəyannaməsi, 1959-cu ildə Uşaq hüquqları Beynəlxalq bəyannaməsi, 1989-cu ildə Uşaq hüquqları müqaviləsi, 1967-ci ildə Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin qaldırılması Bəyannaməsi, 1974-cü ildə Aclıq və Yetərsiz Qidalanmadan qorunma Bəyannaməsi, 1961-ci ildə Avropa Sosial Xartiyası, 1973-cü ildə Helsinki Bəyannaməsi, 1995-ci ildə Kopenhagen Deklorasiyası. Təşkilatlara misal olaraq Dünya Qida Təşkilatı (1945), Dünya Səhiyyə Təşkilatı (1948), Uşaqlara Yardım fondu (UNICEF 1946), Avropa İqtisadi İşbirliyi Təşkilatı (1948) və s. göstərmək olar [12].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 10 dekabr 1948-ci il tarixli 217 A (III) sayılı qərarı ilə elan edilən İnsan Hüquqlarına dair Beynəlxalq Bəyannamənin 22-ci və 25-ci maddələrində sosial xidmətlərin önəmi xüsusilə qeyd olunmuşdur. 22-ci maddədə "hər kəsin, cəmiyyətin bir üzvü olaraq sosial müdafiə haqqı vardır və hər bir fərd qürur və şəxsiyyətini sərbəst şəkildə inkişaf etdirmək üçün lazım olan iqtisadi, siyasi və mədəni hüquqlarını həyata keçirmək haqqına sahibdir." 25-ci maddədə isə deyilir ki, "Hər bir şəxsin özünün və ailəsinin sağlamlıq və rifah üçün qidalanma, geyim və tibbi müayinə hüququ vardır. Hər bir şəxs işsizlik, xəstəlik, əlillik, qocalıq, öz iradəsindən asılı olmayan digər səbəblərdən yaranan çətin vəziyyətə düşdükdə sosial müdafiə haqqına sahibdir. Analar və uşaqlar xüsusi qayğı və yardım haqqına sahibdir. Bütün uşaqlar, istər rəsmi nikahdan, istərsə də qeyri-rəsmi nikahdan doğulduğundan asılı olmayaraq eyni sosial qayğıya sahibdir" [13].

Həmçinin, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 16 Dekabr 1966-cı il tarixli 2200A(XXI) sayılı qərarıyla qəbul olunmuş İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlarla bağlı Beynəlxalq Müqavilədə 9, 10, 11-ci maddələr sosial xidmətlərlə bağlıdır. 9-cu maddədə göstərilir ki, "hər kəsin sosial sığorta da daxil olmaqla sosial müdafiə hüququ vardır." 10-cu maddədə "hər bir ailəyə ehtiyacı olduğu zaman yardım edilməli, ailə hər iki tərəfin azad iradəsiylə qurulmalı. İşləyən qadınlara doğumdan əvvəl və sonra ödənişli olmaqla məzuniyyət verilməli. Uşağı olan hər bir qadına dövlət tərəfindən köməklik göstərməli. Heç bir uşaq və yeniyetmə əmək fəaliyyətinə cəlb oluna bilməz və bu hallara qarşı cəza mexanizmi olmalıdır." Müqavilənin 11-ci maddəsində isə deyilir ki, "Hər bir şəxsin yetərli qidalanma, geyim və mənzil də daxil olmaqla normal həyat tərzinə sahib olmaq hüququ vardır [14].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz Avropa Sosial Xartiyasında sosial xidmətlərlə bağlı 13, 14, 15, 16, 17, 23 və 30-cu maddələr nəzərdə tutulmuşdur. 13-cü maddədə "hər kəsin sosial və tibbi yardım almaq hüququ vardır", 14-cü maddədə "hər kəsin bütün növ sosial xidmətlərdən yararlanmaq hüququ vardır", 15-ci maddədə "əlillərin cəmiyyətdəki digər insanların yararlandığı hüquqların hər birindən yararlanmaq hüququ vardır", 16-cı maddədə "hər bir ailə sosial, iqtisadi və hüquqi cəhətdən dövlətin himayəsi altında olmalıdır", 17-ci maddədə "hər bir uşağın və yeniyetmənin fiziki və əqli isteda-

dının üzə çıxarılmasına və inkişaf etdirilməsinə dövlət tərəfindən köməklik göstərməli və şərait yaradılmalıdır”, 23-cü maddədə “hər bir yaşlı insanın sosial müdafiə hüququ vardır”, 30-cu maddədə “hər bir şəxs və ya ailə yoxsulluq səviyyəsinə düşdüündə dövlətdən yardım almaq hüququna sahibdir”.

Bundan başqa, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı qaçqın və məcburi köçkünlərə bağlı bir sıra sosial xidmətlər nəzərdə tutmuşdur. Bunlara misal olaraq 1951-ci ildə qəbul olunmuş “Qaçqınların statusuyla bağlı Cenevrə müqaviləsi”, 1965-ci ildə qəbul olunmuş “Hər cür irqi ayrı-seçkiliyə qarşı müqavilə”, 1954-cü ildə qəbul olunmuş “Vətənsiz insanların statusuyla bağlı müqavilə”, 1967-ci ildə qəbul olunmuş “Qaçqınların Hüquqi Statusuna dair Nyu York protokolu”, 1984-cü il tarixli “Certaqana Deklorasiyası”nı göstərmək olar.

Sosial xidmətlər sahəsində əlamətdar hadisələrdən biri də 1942-ci ildə İngiltərədə yayımlanan Beveridge hesabatı olmuşdur. Bu hesabatda sosial xidmətlərin təşkilatlanmasının vacibliyi öz əksini tapmışdır. 1948-ci ildə İngiltərədə qəbul edilən Uşaq Qanununda (The Children Act) sadəcə kimsəsiz uşaqlara deyil, bütün uşaqlara sosial xidmətlərin göstərməli olduğu qeyd olunurdu. 1954-cü ildə London İqtisad Universitetində “Ümumi sosial xidmətlərin tətbiqi” (generic social work course) adlı fakültə yaradıldı. Həmçinin, 1980-ci ildə İngiltərədə Beynəlxalq Sosial Xidmət İnstitutu (National Institute of Social Work) yaranmışdır[15].

Dünyadakı sosial, iqtisadi və ideoloji dəyişikliklərə paralel olaraq 1960-cı illərdən başlayaraq sosial xidmətlər sahəsində daha radikal addımlar atılmağa başlandı. Bu vaxta qədər göstərilən sosial xidmətlər bir şəxsin üzərində cəmlənirdisə artıq bu baxış dəyişərək daha ümumi və sistemli xarakter almağa başladı. Bundan sonra göstərilən sosial xidmətlər həm fərdlərin özünü, həm də onların yaşadıkları mühiti əhatə etməyə başladı. Fərdləri əhatə edən sistem mikrosistem, ailəni əhatə edən sistem makrosistem, qrupları və təşkilatları əhatə edən sistem isə mezosistem adlanırdı.

1970-ci illərin ortalarında dünyada baş verən maliyyə böhranı siyasi, iqtisadi sahələrlə yanaşı sosial sahələrə də, o cümlədən sosial xidmət sahələrinə də təsirsiz ötüşmədi. Bu dövrdə sosial xidmətlərə artan tələbatı qarşılamaq üçün dövlət bir sıra islahatlar aparmaq məcburiyyətində qaldı. 1980-ci illərin əvvəllərində sosial xidmətlər sahəsində bir sıra yeniliklər meydana çıxmağa başladı. Bunlara misal olaraq özəlləşdirmə (privatization), yerliləşdirmə (decentralization) və məişət plüralizmini (welfare pluralism) göstərmək olar.

1980-ci illərdən başlayaraq isə sosial xidmətlər sahələrə bölünərək ayrı-ayrılıqda inkişaf etməyə başladı. Əgər sosial xidmətlər ilk dövrlərdə yoxsullara, xəstələrə və kimsəsizlərə göstərilən sosial xidmətlərlə yekunlaşırdısa XXI əsrdə bu xidmətlərin əhatəsi genişlənərək, demək olar ki, bütün maddi və mənəvi cəhətdən ehtiyac içində olan insanları əhatə etməyə başladı. Sosial xidmətlər ailələrin üzvləri və qəbilə üzvləri tərəfindən göstərilən sosial xidmətlərlə başlasa da, zamanla bu xidmətlərin göstərməsinə xeyriyyə cəmiyyətləri, könüllülər, dövlət, bələdiyyə və qeyri-hökumət təşkilatları da qoşuldu. Günümüzdə sosial xidmətlər dünya dövlətlərinin hər birində aparılan sosial siyasətin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

15 mart 2011-ci ildə İsveçrədə dünyanın hər yerindən gələn sosial xidmət mütəxəssisləri belə bir qərara gəlmişdilər ki, hər ilin mart ayının üçüncü həftəsinin çərşənbə axşamı günü sosial xidmətlər günü kimi qeyd olunsun. Bununla da hər ilin mart ayında Sosial Xidmətlər günü qeyd olumağa başlanmışdır. Bu da əslində beynəlxalq aləmdə sosial xidmətlərə verilən dəyərin bir göstəricisidir.

Nəticə

Sosial xidmətlərin inkişaf mərhələlərini geniş təhlil etdikdə görürük ki, hər bir elm sahəsi kimi bu sahə də mürəkkəb bir inkişaf prosesi keçmişdir. Qədimlərdə sosial xidmətlər dini inanclardan, xeyriyyəçilik ənənəsindən irəli gələn bir məsələ olsa da, zaman keçdikcə bu sahə insanların sosial problemlərinin həllində əvəzolunmaz bir vasitəyə çevrilmişdir. Cəmiyyətin inkişafı ilə paralel olaraq sosial problemlər də çoxalmışdır. Artan sosial problemləri primitiv sosial xidmət vasitələri ilə qar-

şılamaq olmurdu. Buna görə də deyə bilərik ki, sosial xidmətlərin bir elm kimi yaranması tarixi zərurətdən irəli gəlmişdir. Problemlər artdıqca, sosial xidmətlər də təkmilləşdirilməyə başlamışdır. Müasir dövrdə sosial xidmətlər cəmiyyətin bütün təbəqələrindən olan insanları, xüsusilə də aztəminatlı təbəqədən olan insanları əhatə etməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Sosial Hizmetler. Yrd. Doç. Dr. Kazım Yıldırım. Sakarya-2007 s. 69.
2. Sosial Hizmete Giriş. Charles Zastrow. Nika-2013, s. 34.
3. Sosial Dışlanma ve Aile. Yasemen Özkan. Ankara-2011, s. 76.
4. Sosial Hizmet. Yrd. Dç. Dr. Neşide Yıldırım. Yrd. Dç. Dr. Kazım Yıldırım, Sakarya-2008, s.102.
5. Sosial Hizmet. Doç. Dr Hakan Acar, Yrd. Dç.Dr. Nülüfer Nergiz, Faya-akademi, 2013, s. 25.
6. Social Work in Contermporary. Charles D.Garvin, John E.Tropman. New Jersey-1992 s. 42.
7. Küreselleşme Sürecinde Sosyal Politikalar. Abdulkadir Şenkal. İstanbul, Alfa-2007, s. 47.
8. Sosial Devlet ve Yerelleşme. Güler, 2006, s.17.
9. Sosial work practice. Second edition Carol H. Meyer copyright 1970, copyright 1976 by the free press. A division of Macmillan publishing Co., ing., Printed in the United States of America; s.94
10. Sosal Hizmetlerde Sosyal Yardım Alanı. Nesrin G.Koşar, Ankara-2000, s. 63.
11. <http://sosialish.wordpress.com/category/sosial-is-n%C9%99/>
12. <http://www.socialworkers.org>
13. <http://www.sosyalhizmetuzmani.org/shuarastirmasi.htm>
14. <http://www.socialworklicensure.org/resources/social-work-organizations.html>
15. <http://joblink.socialworkers.org/jobs/6051095/licensed-clinical-social-worker>

Eyyub Afshar Musayev

The formation and development history of social services

Summary

In the abstract are demonstrated the formation of social services and separate description of the development stages. In these stages is covered the history from ancient times till the Middle Ages, from the Middle Ages until industrial Revolution, from the industrial Revolution till The Second World War and finally from The Second World War until the present days. At the same time, the abstract contained the information about following: the formation of social services as independent area, activity direction of the operated organizations, stocks and charitable societies and the formation and development of the legal foundations of organizations and social services.

Key words: *social service, public assistance, social policy, society, government, organization,*

beggary, old, development, history, ancient.

UOT 330.8

Çeşmi Şəmsəddin qızı HACIYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı

GEOİQTİSADIYYATIN TARİXİ TƏKAMÜL PROSESİNƏ MÜASİR BAXIŞ

Xülasə

Məqalədə dünyanın iqtisadi arxitekturası, qlobal proseslərin daxili məntiqi və milli dövlətlərin funksional fəaliyyətində baş verən dəyişikliklərin fonunda geoiqtisadi yanaşmanın meydana çıxma zəruriliyi əsaslandırılır. Dəyişən qlobal situasiya adekvat şəkildə fərqli konfigurasiyalı münasibətlər sistemi formalaşdırır ki, bunun da məntiqi nəticəsi kimi geoiqtisadiyyat bütöv bir fəaliyyət sferasına çevrilir. Tədqiqatın metodikası tarixi-məntiqi və struktur-genetik bağlılıqların doğurduğu təkamülün kompleks qiymətləndirilməsinə əsaslanır.

Açar sözlər: xidmət sektoru, postindustrial cəmiyyət, industrial təsərrüfat tipi.

Giriş

1980-ci illərdən başlayaraq dünya iqtisadiyyatının qloballaşması, transmilliləşmə proseslərinin intensivlik dərəcəsinin yüksələn xətlə gedişi, postindustrial səciyyəli yeniliklərin, yeni yaranışların meydana çıxması və qısa bir müddət ərzində dominant mövqelərə sahiblənməsi industrial dövrün başa çatdığına, bu dövrlə bağlı sistem böhranının dayanıqlı xarakter aldığına bir işarə idi. Təbii ki, qlobal səviyyədə axınlar formasında müşahidə edilən yeniliklər dünyanın geoiqtisadi mənzərəsində də əvvəlki dövrlərdən mahiyyətə fərqlənən yeni kombinasiyaların meydana çıxmasını şərtləndirirdi.

Qlobal böhrandan sonrakı dövr

Sənaye inqilabı dövrünə xas olan və əsas tənasüblük kimi çıxış edən stereotiplər, o cümlədən ictimai istehsalın sektorları arasında həmişə gözlənilən proporsional mübadilə artıq başqa məzmun kəsb etməyə başlamış, 1930-cu illərin Böyük Depressiyası və II dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə müşahidə edilən artım prosesləri 1970-ci il böhranı ilə yekunlaşmışdır. Qlobal Məcmu Məhsulun strukturunda da əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməkdə idi. Məsələn, ABŞ-ın ÜDM-də kənd təsərrüfatı sektorunun xüsusi çəkisi 1869-cu ildəki 40%-dən 14%-ə qədər (I Dünya müharibəsindən sonra) düşmüş, 1990-cı illərdə isə 1,4%-ə qədər azalmışdır.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə inkişaf etmiş ölkələrin yeni müstəvidə əlahiddələşmə və dünya liderliyi mövqelərinin daha da güclənməsi prosesi başladı.

İctimai istehsalın I sektoru artıq inkişaf etməkdə olan ölkələrə doğru yerdəyişməsi prosesinə daxil olmuşdur. Bu ölkələrin yeni situasiyadan yararlanma cəhdləri-xammal və enerji daşıyıcılarının satış qiymətlərinin yüksəldilməsi-inkişaf etmiş ölkələrdə elmi-texnoloji yönümlü tədqiqatlara güclü təkan vermiş və yekunda hər iki qrup arasında yeniləşmənin (cəmiyyət tipinin dəyişməsi) doğurduğu yeni "bərəbərsizlik" daha da dərinləşmişdir. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-in həcmi 1970-1985-ci illər ərzində 32% artmış, enerji istehlakı isə cəmi 5% yüksəlmişdir. Bu fakt uzun onillər ərzində iddia edilən asılılığın (inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkələrdən xammal və enerji daşıyıcıları üzrə idxal asılılığı) əslində elə bir əhəmiyyət kəsb etmədiyini üzə çıxarır. 1975-1995-ci illər ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici borcu 130 mlrd. dollardan 2 trln. dollara qədər yüksəlmişdir. Dünyanın ən yoxsul ölkələri adlanan və dünya əhalisinin 20%-nin yaşadığı ölkələr qrupunun dünya ticarət dövriyyəsinə payı 40 il ərzində (1960-1999) 4%-dən 1%-ə qədər aşağı düşmüşdür.

Beləliklə, cəmi 20 il ərzində xidmət sektoru real sektoru dünyanın əyalətinə doğru sıxışdırmış, eləcə də xammal və enerjidaşıyıcıları ixracatçıların onsuz da etibarsız olan qlobal iqtisadi konyunkturadan mütləq asılı vəziyyətə salmışdır. Dünya sosializm sisteminin süqutundan sonra Qərb ölkələrində informasiya sektorunun görünməmiş inkişafı baş verdi.

1995-ci ildə ABŞ ÜDM-ində elm, təhsil, səhiyyə və informasiya sferaları 43%-lik paya sahiblən-

mişdir. Eyni zamanda, qlobal kommunikasiya xidmətləri bazarının tutumu 400 mlrd. dollara çatmışdı.

Artıq cəmiyyət tipinin dəyişikliyinə uğrayan inkişaf etmiş ölkələrin, yeni postindustrial ölkələrin xarici ticarət dövriyyəsində yüksək texnologiyalı malların xüsusi çəkisi 22%-ə çatmış, ictimai istehsalın sosial fundamentində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən dəyişikliklər industrial epoxanın əsas hərəkətverici qüvvəsi olan fəhlə sinfinin yeri və rolunu minimumlaşdırmış, onun yerini isə təhsil işçiləri, proqramçılar, menecerlər və s. tutmuşdu. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindən etibarən postindustrial təsərrüfat tipi potensial investorların diqqət mərkəzinə gəlir. Hələ 1990-cı illərin əvvəllərində “böyük yeddiilər” dünya kompüter texnikasının 80%-nə, yüksək texnologiyalı istehsalın 90%-nə sahiblənə bilmişdilər. Cəlbediciliyin bariz nümunəsi kimi ABŞ-da (1990-2000-ci illər) 10 il ərzində birbaşa xarici investisiyaların analoji dünya göstəricisində payının 10%-30%-ə qədər yüksəlməsini göstərmək olar.

Postindustrial cəmiyyətdə, bazar kortəbiiyindən fərqli olaraq, idarəetmə və tənzimlənmə qəbul edilmiş qərarlar əsasında həyata keçirilir.

Yeni tarixi gerçəklik-postmodern dövrü başlayır. Bu gün postindustrial ölkələrə 24 inkişaf etmiş ölkə aid edilir. Əsas yeri “böyük yeddiilər” – ABŞ, Kanada, Yaponiya, Almaniya, Fransa, İtaliya və Böyük Britaniya tutur.

Qlobal məcmu məhsulda postindustrial ölkələrin xüsusi çəkisi 60%-dən çoxdur.

Və bu gün dünyada mövcud olan güc mərkəzləri məhz postindustrial ölkələr tərəfindən formalaşdırılmışdır. Bu mərkəzlər yaranma xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

1. Şimali Amerika-azad sahibkarlıq fəaliyyəti;
2. Qərbi Avropa-iqtisadi inteqrasiya;
3. Asiya-Sakit okean hövzəsi-Qərb texnologiyaları ilə milli sosiomədəni ənənələrin sintezi.

Eyni zamanda, postindustrial ölkələrin sıçrayışlı yeniləşməsi paralel şəkildə mənfi işarəli tendensiyalar da doğurmağa başlamışdır. Belə ki, investorların Qərb kompaniyalarına kütləvi müdaxiləsi, dünya fond bazarında kifayət qədər təhlükəli hesab olunan əlahiddələşmə, yeni real sektordan asılı olmadan fond indekslərinin artımı müşahidə edilirdi.

Başqa sözlə, fond əməliyyatları getdikcə daha çox möhtəkir xarakter almaqda, “özü” üçün axına çevrilməkdə idi. XXI əsrin əvvəllərində isə iqtisadi varlığın kütləvi virtuallaşması, möhtəkir əməliyyatlarının virtual məkana keçidi qeyd edilən parçalanmanı daha da dərinləşdirməklə 2008-ci il formatlı dünya maliyyə böhranı ilə yekunlaşdı. Böhran prosesləri bu gün də davam etməkdədir.

Beləliklə, industrial təsərrüfat tipinin sistem böhranı yeni keyfiyyətə malik postindustrial cəmiyyətin formalaşmasına gətirib çıxardı. Baş verən kardinal dəyişikliyin əsas istiqamətlərini konseptual ümumiləşdirmə mövqeyindən aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

1. Yeni sosial sinif-intellektuallar sinfi yarandı. İndustrial dəyərlərin daşıyıcısı olan fəhlə sinfi tarixdə “qaldı”.
2. İnformasiya, ideya və elmi biliklər əsas strateji məhsula çevrildilər.
3. İctimai istehsalın strukturunda kardinal dəyişiklik baş verdi: xidmət sektoru prioritet mövqeyə keçdi.
4. Yüksək texnologiyalı istehsalın daxili məntiqinə uyğun olaraq iqtisadi subyektlərarası münasibətlər sistemi fərqli məzmun daşımağa və struktur yeniləşmə prosesinə başlandı: ierarxik struktur (müəssisənin sahibi, menecerlər, muzzdlu işçilər) tərəfdaşlıq yönümündə yenidən formalaşdı və s.

Dünya iqtisadiyyatının neoliberal paradiqma çərçivəsində aparılan qloballaşması iqtisadi sferanın sərhədlərini aşaraq ictimai həyatın bütün spektrinə nüfuz etməyə başlayır. İctimai münasibətlərin liberallaşdırılması siyasət sferasında (ələlxüsus, milli-dövlətlərlə bağlı) ciddi təhdidlər yaratmaqdadır.

İqtisadiyyatın qloballaşması istehsal amillərinin mobilliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmişdir. Belə ki, 1980-ci illərdən sonrakı dövrdə işçi qüvvəsinin miqrasiyası, kapital ixracı proseslərinin intensivlik dərəcəsini hissediləcək dərəcədə yüksəltmişdir. Artıq elə bir situasiya yaranmışdır ki, virtuallaşma da daxil, möhtəkir kapital birjalar vasitəsi ilə ölkələrin maliyyə sistemlərini təhdid etmək imkanına sahiblənmişdir.

Əmtəə, xidmət və kapital bazarlarının (milli) liberallaşdırılması nəticəsində cəmi 20 il (1980-2000) ərzində dünya iqtisadiyyatında qlobal əmtəə ixracının xüsusi çəkisi 5%-dən 25%-ə qədər artmışdır.

Qloballaşmanın səbəb olduğu mühüm aspektlərdən biri xarici investisiyaların cəlb olunması üsullarının daha mürəkkəb konfigurasiyalı səciyyə daşması ilə bağlıdır. Ənənəvi olaraq tətbiq edilən üsul və metodlar artıq yetərli deyildir. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün tək cə iqtisadi deyil, eləcə də siyasi və sosial amilləri özündə ehtiva edən təsərrüfatçılıq şəraiti yaratmaq lazımdır. Həm də, sözügedən şəraitin rəqabətqabiliyyətliliyi əsas amillərdən biri kimi nəzərdən keçirilir.

Qloballaşmanın geniş vüsət almasında mühüm rol oynayan informasiya inqilabı, elektron şəbəkələrin yayılması xarici mənbələrə çıxış kanallarını liberallaşdırmaqla kapitalın dövriyyə sürətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmişdir. Buna paralel olaraq innovasiya proseslərinin qloballaşması və texnologiyalar üzrə rəqabətin güclənməsi ənənəvi asılılıqları (istehsalın təmərküzləşməsi və məhsuldar qiyyətlərin yerləşdirilməsinin klassik amillərindən) aradan qaldırmışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, qloballaşma beynəlxalq əmək bölgüsünün uzun illər ərzində formalaşmış strukturunu yeniləşdirmiş, beynəlxalq şirkətlərarası əmək bölgüsünü prioritet mövqelərə çıxarmışdır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı coğrafi uzaqlığı əhəmiyyətli dərəcədə "yaxınlaşdırmış" sənayenin bir çox sahələrində intellektual məhsulun təmərküzləşməsinin klaster prinsipi fəaliyyətə başlamışdır. Geoiqtisadi təkrar istehsal tsikllərinin ön sıraya keçidi ilə bağlı nəqliyyat-rabitə kanallarının əhəmiyyəti görünməmiş dərəcədə artmışdır. Qlobal "bütövləşmə" prosesi artıq qanunvericilik və milli tənzimləmə sisteminin də bir sıra elementlərini özündə ehtiva etməkdədir.

Nəqliyyat yollarının inkişafı, vergiqoyma və gömrük rüsumları ilə bağlı məsələlər, ekoloji məhdudluqların tətbiqi problemləri müxtəlif ölkələr üçün ümumi xarakter almağa başlamışdır.

Və nəhayət, qloballaşma-xarici amillərdən asılılığı maksimum səviyyəyə çatdırır. Dünya iqtisadiyyatında mövcud olan regional fərqlilikləri daha da dərinləşdirməklə, qloballaşma dünya səviyyəsində strateji sabitsizliyə, ifrat dəyişkənliyə və açıq iqtisadi sistemlər arasında natarazlığa güclü təkan verməklə milli inkişaf trayektoriyasının müəyyənləşdirilməsində həlli müşkül olan problemlər yaratmaqdadır.

Aparılan əksər tədqiqatlarda da qloballaşma birmənalı şəkildə qiymətləndirilmir. Amma..., birmənalı olan bir aspekt mövcuddur: qloballaşmanın nəticələrinin mənfi yaxud müsbət yüklü olması məkanın funksiyasından və sosial zamandan asılıdır.

Qloballaşma prosesi ölkələrarası qarşılıqlı asılılığı daha da gücləndirməklə yanaşı, sərvətin güclü və sürətli axınına yol açan qlobal şəbəkələr sistemini ortalığa çıxardı.

Xüsusi çətinlik və problem doğuran məsələ iqtisadi axınlara nəzarətin təşkili məsələsidir.

Əgər, dövlət həmin axınlara özünəxas məntiqlə nəzarət etməyə çalışırsa, onda "sərvətin qaçışı" adlanan hadisə ilə üzləşir, nəzarət etmədikdə isə dövlət öz legitimliyi və monolitliyini təhlükə altında qoyur. Bu halda dövlətin azadlıq, ədalət və həmrəyliyin qarantı olması imkanı itirilir. Buna görə də, əsas fəaliyyət istiqaməti milli mənafeələrə uyğun şəkildə qloballaşma prosesinə təsir göstərmək imkanlarından yararlanma üzərində düşür. Qloballaşma-eyniyyətə gəlmə, eynicinslilik demək deyildir. Bu prosesdə sonsuzluğa qədər uzanan fərqliliklər, müxtəlifliklər mövcuddur ki, onlardan da milli mənafeələr prizmasından istifadə etmək mümkündür. Göründüyü kimi, qeyd edilənlərin fonunda geoiqtisadiyyatın fundamental məzmunu qlobal səviyyədə formalaşmış "oyun qaydalarını", o cümlədən mövcud iqtisadiyyat və xarici ticarəti tənzimləyən standartları, normativ-hüquqi aspektləri, eləcə də "ölkə-sistemin" rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəldən (həm daxili, həm də xarici kəsimdə) şərtləri öyrənmək və öz rifahı naminə istifadə etməkdədir.

Beləliklə, dəyişən qlobal situasiyaya uyğun olaraq, geoiqtisadi yanaşmada müdafiə mövqeyindən hücum mövqeyinə keçidin zəruriliyi labüdləşməkdədir.

Problemin qəti formada qoyuluşu heç də elə təsəvvür yaratmamalıdır ki, artıq müdafiə strategiyası öz dövrünü başa vurmuşdur.

Müdafiə strategiyası – etibarlılığın yaranması və qorunub saxlanması nöqtəyi-nəzərindən mühüm

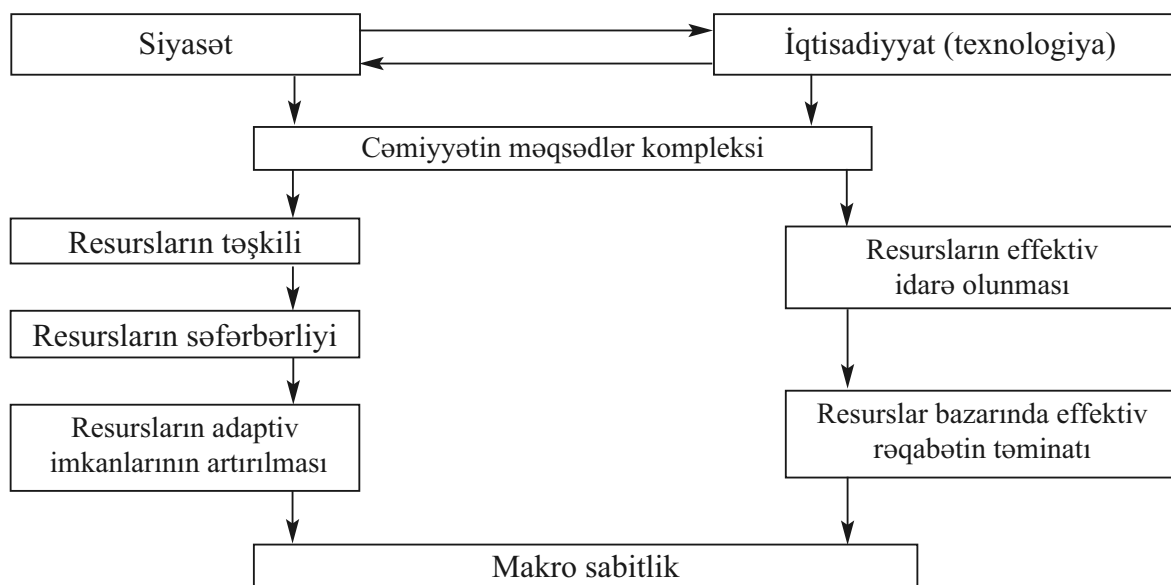
əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətin, dövlətçiliyin, vətəndaş cəmiyyətinin daimi mövcudluğu üçün etibarlı sistemin formalaşması qaçılmazdır. Eyni zamanda, müdafiə strategiyası tətbiq olunmadığı halda dövlətin özünü təhdid edən əsas təhlükələrdən birindən – maliyyə-iqtisadi cinayətkarlıqdan, maliyyə möhtəkirliyindən qorunma mümkünsüz olardı. Bu mənada, ən yaxşı müdafiə-hücumdur tezisi birtərəfli xarakter daşıyır. Əlbəttə, ifrat dərəcədə “qapanma” effekti yarada biləcək müdafiəyə gərək yoxdur.

Geoiqtisadiyyat-özünün istənilən təzahür formasında geosiyasətlə kəşişir.

Geoiqtisadiyyat – həm dünya baxışı, həm də milli mənafeələrə yanaşma tərzində xüsusi mövqə sərgiləyir. O, həm gerçəkliyin olduğu kimi dərki, konstruktiv metod, həm də gələcəyə istiqamətlənən strateji baxış və “ölkə-sistemin” mövcudolma-inkişaf şərtlərini müəyyənləşdirən konseptual platformadır.

P.Savon yazır ki, “...Geoiqtisadiyyat-müstəqil istiqamət kimi geosiyasətdə aparılan tədqiqatlar əsasında formalaşmışdır... Onun predmeti hələ də dəqiq müəyyən olunmamış, lakin bu xüsüs geoiqtisadi yanaşmanın təkmilləşdirilməsinə elə bir xələl gətirmir”¹.

XX əsrdə baş verən iki dünya müharibəsi göstərdi ki, həmin dövr ərzində geoiqtisadiyyat hələ də klassik geosiyasətin “əsaretində” qalmaqda davam edirdi. Baxmayaraq ki, hər iki dünya müharibəsinin səbəbləri sırasında iqtisadi mənafeələr həlledici mövqeyə malik olmuşdur, bununla belə yaranmış problemlə situasiyanın həllinə iqtisadi üsullarla deyil (geoiqtisadi metodlar), klassik geosiyasətin ehkamçı prinsipləri ilə yanaşılırdı. Ədalət naminə qeyd edək ki, ümumdünya səviyyəsinə yüksəldilən iqtisadi mənafe tarazlığının pozulması və onun aradan qaldırılması üçün uzun onilliklər ərzində formalaşmış ənənəvi üsullardan istifadədə bir zərurilik elementi də vardır. Belə ki, XIX əsrin sonundan başlamış XX əsrin ikinci yarısına qədər dünyanın aparıcı regionlarında fəa-

liyyətdə olan təsərrüfat tipi sənaye inqilabı dövrünün baza prinsiplərinə istinadla formalaşmış və birmənalı olaraq inhisarçı mahiyyət daşıyırdı. Yəni, əslində qeyd etdiyimiz tarixi dönməndə modernizm epoxasının sosioiqtisadi tipinin böhranı baş vermiş və yeni postindustrial dövrə keçid mərhələsi start götürmüşdü. 1929-33-cü illərin böyük depressiyası məhz qeyd etdiyimiz böhranın parlaq təzahürü idi. Müharibələrarası dövrdən başlayan və II dünya müharibəsindən sonrakı zaman sürəcində geniş vüsət alan yeniləşmə, cəmiyyətin yeni tipinə keçidi prosesi geoiqtisadiyyatın müasir anlamda yenidən dizaynı ilə müşayiət olunurdu.

Beləliklə, göründüyü kimi, araşdırdığımız dövr ərzində geoiqtisadi problemlərin klassik geosiyasət üsulları ilə həllinə edilən cəhdə müəyyən anlamda zərurət, qaçılmazlıq elementlərinin olması, o

2. P.Kruqman. Geography and Trade, Mit, Cambdidge, 1991, p. 83-90.

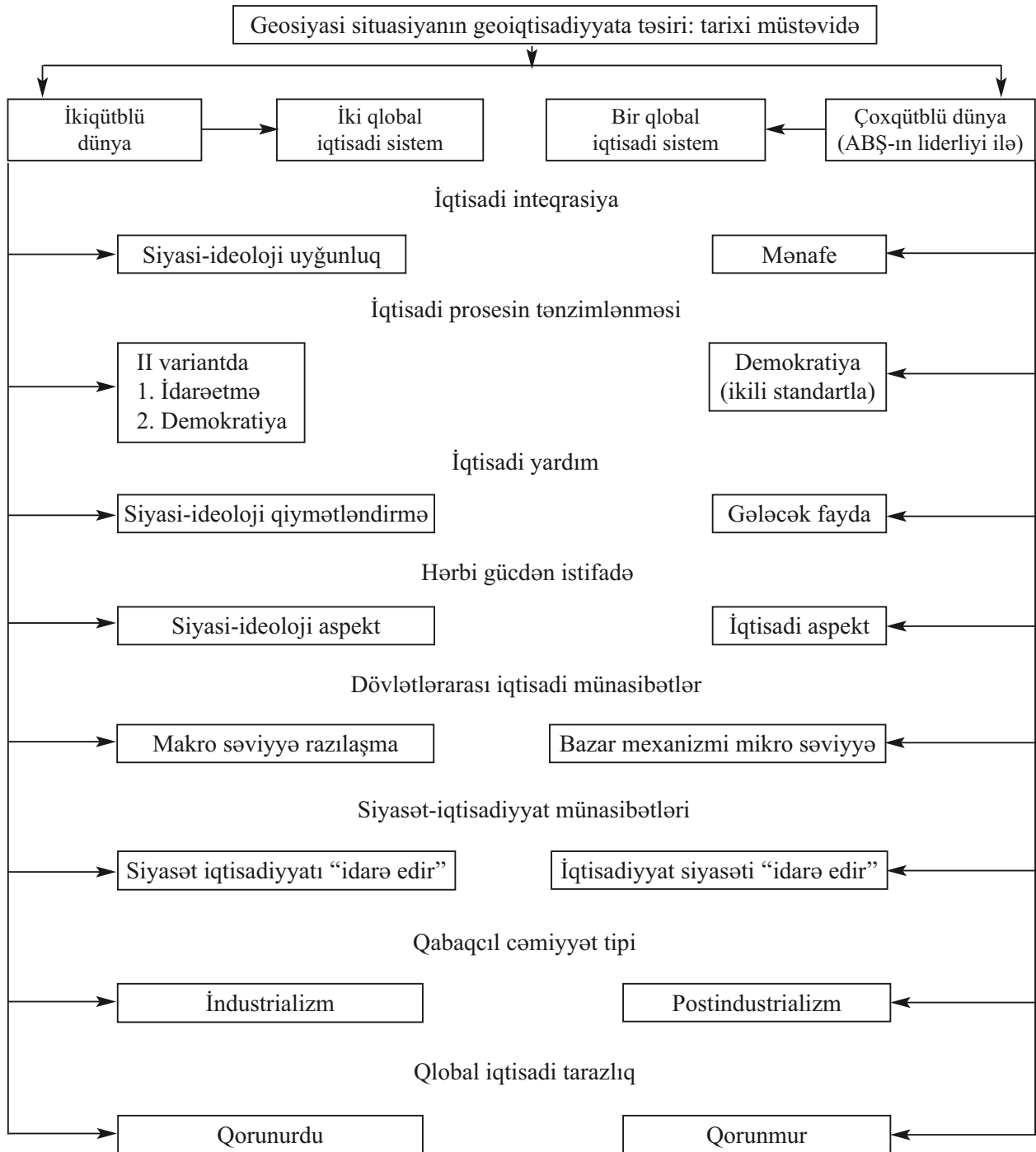
3. C.Fred Berqsten. The Primacy of Economics – Foreign Policy, 1992, p.3-34.

4. И.П.Черная. Геоэкономика. М. 2012, стр. 22.

dövrün hökmran təsərrüfat tipinin spesifikasi ilə determinə olunur.

İkiqütblü dünyanın qloballaşma prosesinə keçidi

İkiqütblü dünyanın sona çatması ilə paralel olaraq qloballaşma prosesinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərən, neoliberal dəyərlərin ümumplanetar səviyyədə yayılmasının qarşısını alan siyasi-strateji müxtəliflik aradan qalxdı. İnformasiya, rabitə və nəqliyyat sferasında baş verən texnoloji inqilab milli iqtisadi varlığın strukturunda da adekvat dəyişikliklərə səbəb oldu. Belə ki, sərvətin maddi məzmunu öz yerini qeyri-maddiyata verməklə bahəm xidmət sferası real sektoru əhəmiyyətli dərəcədə üstələməyə başladı. Milli dövlətlərin bu dövrə qədər müvəffəqiyyətlə tətbiq etdikləri milli iqtisadi təhlükə-

Şəkil 1.2. Geosiyasi situasiyanın geoiqtisadiyyata təsiri: tarixi müstəvidə
sizlik konsepsiyası yararsız hala düşdü. Əslində, prosesin qeyd etdiyimiz formada gedişinin məntiqi əsasları real məzmunlu bazarın daxili təbiətindən qaynaqlanır. Bazar mexanizmi – tam olaraq forma-

laşdığı andan etibarən hər hansı bir sərhəd “tanımayıb”. Bura, eyni zamanda bazarın özünəməxsus mental dəyərlər sistemi, “bazar mənəviyyəti” yaratdığını da əlavə etsək, onda XX əsrin sonuncu onilliyindən başlayaraq bazarın hər hansı bir dövlətin sərhədləri daxilində əbədi olaraq qalmasının prinsipinə mümkün olmadığını görmək olar. Əvvəldə də göstərdiyimiz kimi, bu proses mahiyyətə sərhədlərin “silinməsi” prosesidir. Belə ki, bazarın sərhəddaxili məkana sığmaması, həmin məkanın da sərhədxarici müstəviyə keçməsi anlamını verir. Təsvir etdiyimiz dəyişmə proseduru bütövlükdə qlobal səviyyəni əhatə edən əzsaylı trendlərdən biridir. Başqa sözlə, qeyd olunanlar həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün identik mənə daşıyır. Məsələn, artıq inkişaf etmiş ölkələr yeni sənaye ölkələri ilə rəqabətdə əvvəlki metodlarla (gömrük mənafeləri və s.) ölkə əhalisinin sosial rifah səviyyəsini qoruya bilmir. Milli bazar anlayışı, eləcə də “bazar-dövlət” sistemi artıq tarixləşən anlayışlar sırasına daxil olmuşdur. Və, bütün bunlara adekvat olaraq, ölkələrin iqtisadi siyasətində “siyasət-iqtisadiyyat” cütliyünün məzmunu dəyişməyə başlayır.

Uzun bir dövr ərzində siyasətlə iqtisadiyyat arasında qərarlaşmış tənəsüblük əks-istiqlamətə dönür: iqtisadiyyat önə keçir. Qloballaşma prosesinin birbaşa təsiri altında modernizm dövrünün əsas bağlılıqlarından birinin: “dövlət- ərazi- sərvət” üçlüyünün gerçək məzmunundan xali olduğu üzə çıxır.

Dünya sosializm sisteminin süqutu ilə “...Şərqi-Qərbi oxu üzrə strukturlaşan rəqabət mexanizmi artıq mövcud deyildir”². Sovet təhlükəsinin aradan qalxması eyni zamanda dünyanın 3 əsas güc mərkəzi – ABŞ, Avropa, Yaponiya-arasında iqtisadi rəqabəti müəyyənləşdirən şərtləri də təsirsiz hala gətirmişdir. Həmçinin, ikiqütblü dünyanın üçüncü dünya ölkələrində doğurduğu fəsadlı situasiyalar və onun şərtləndirən səbəblər də aradan qalxmışdır. Bununla belə, qlobal iqtisadi münasibətlər sisteminə bir tarazlıq elementi mövcud idi. Hər iki tərəf həmin tarazlığın pozulmasına xüsusi diqqət yetirirdilər. O dərəcədə ki, “...tarazlığın tərəflərdən hansısa birinin zərərinə pozulması birbaşa toqquşmaya, nüvə müharibəsinə gətirib çıxara bilərdi”³.

Siyasətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı münasibətlərində birinci əsas məsələ cəmiyyətin funksional alt-sistemləri arasında baş verən tədavi prosesinin normal gedişi - resursların səfərbərliyi⁴ sistemi adlandırılır.

Bu rəkursdan siyasət-iqtisadiyyat qarşılaşdırılmasında hər bir tərəfin konkret yeri və rolunu aşağıdakı blok-sxem formasında ifadə etmək olar (şəkil 1.1).

Şəkil 1.1. Resursların səfərbərliyi sisteminin strukturu

İqtisadi ədəbiyyatlarda qeyd etdiyimiz məsələnin qədim tarixə malik olduğu, səfərbərliyin forma müxtəlifliyinin genişliyi öz əksini tapmışdır. Əslində, resursların səfərbərliyi sistemi, tarixi inkişaf mərhələsindən, inkişaf səviyyəsindən, cəmiyyətin sosiomədəni və sosioiqtisadi tipinin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, bütün dövlətlər üçün vacib şərtlərdən biridir. Həmçinin, problemə yanaşma tərzini Şərqi-Qərbi bölümündə həmişə fərqli məzmun daşımışdır ki, bu da hər iki qütblə formalaşan təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin makromodellərinin fərqliliyindən qaynaqlanır. Bir çox tədqiqatçılar qeyd edilən aspektdə dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin ikili məzmun daşdığını göstərirlər.

Şəkildən görüldüyü kimi, hətta hərbi gücdən istifadə zəruriliyində belə kardinal dəyişikliklər baş vermişdir (şəkil 1.2). Müasir çoxqütblü dünyada hərbi güc birmənalı olaraq iqtisadi mənafeələrin formalaşması və qorunmasına yönəldilibdir. Bu mənada hərbi güc:

1. İnvestisiya və ticarət münasibətlərində siyasi riski azaltmaq;
2. Müəyyən qayda yaratmaq, beynəlxalq arenada sabitliyi təmin etmək (iqtisadi müstəvidə);
3. Əlverişli şəraiti olmayan regionlara sərbəst çıxışı təmin etmək;
4. Bazarın qloballaşması yolundakı bütün maneələri aradan qaldırmaq;
5. Dünyanın əsas güc mərkəzləri tərəfindən formalaşdırılan status-kvonu qoruyub saxlamaq isti-

5. В.И.Якунин. Формирование геостратегии России. М. 2005, стр. 62

6. Т.Parsons. Social Systems and the Evolution of Action Theory. N.Y. 1977

7. Дергачев В.А. Глобальная геоэкономика (трансформация мирового экономического пространства). Одесса; 2003, стр. 211

qamətində tətbiq edilir.

Klassik geosiyasetin bir sıra konseptlərində baş verən yeniləşmə prosesi “Mərkəz-əyalət” bölgüsündən də yan keçməmişdir. Məlumdur ki, industrial cəmiyyət tipində Mərkəz coğrafi məkanın “nüvəsi”, əyalət isə uzaq ətrafda yerləşən və inkişaf səviyyəsinə görə Mərkəzdən kəskin şəkildə fərqlənən bir hissə olmuşdur (məkanın). Bir sıra tədqiqatçılar göstərir ki, qloballaşma şəraitində, ələlxüs postindustrial ölkələrdə, mərkəz və əyalət arasındakı fərq texnoloji innovasiyaları qavrama qabiliyyəti, iqtisadiyyatda effektiv struktur islahatlar aparma bacarığı və dünya təsərrüfatına geniş şəkildə qovuşma dərəcəsi ilə müəyyənləşir.

“...Bir tərəfdən, geoiqtisadiyyat özünün dövlətin gəlir əldə etmə və onu artırma, əlavə resursların əldə olunmasına yönəlik (Ç.H.) məqsədlərinə meyilliliyini göstərən statusunu qoruyub saxlayır. Digər tərəfdən, geoiqtisadi fəaliyyət hakim rejimin xarici aləmdə güclənməsinə, ölkənin beynəlxalq arenada daha yüksək siyasi mövqelər əldə etməsinə... təsir göstərir”⁵.

Xidmət və maddi resursların səfərbərliyi, bölüşdürülməsi strukturu ilə bağlı coğrafi və məkan elementlərinin təsir dairəsinin konseptual şərh T.Parsonun⁶ nəzəriyyəsinə ətraflı şəkildə əks olunmuşdur.

Belə bir şəraitdə əyalət haqqında formalaşmış təsəvvürlər dəyişir. “...Onun coğrafi uzaqlıqla bağlılığı keçmişdə qalır və artıq informasiya əyaləti”⁷ anlamını daşımağa başlayır.

Bir, yaxud çoxqütblülük fəaliyyət sferalarına differensial yanaşma ilə müəyyənləşir. Belə ki, hərbi-siyasi sferada 1991-ci ildən, yəni dünya sosializm sisteminin süqutundan sonra, dünya əslində birqütblü (ABŞ) olmuşdur. Valyutanın beynəlxalq tədavül sferasında fəaliyyət xüsusiyyətləri və təsir zonaları nöqtəyi-nəzərindən dünya ikiqütblüdür: dollar (ABŞ), Avro (Avropa İttifaqı).

Nəticə

Klassik geosiyasetin bir sıra konseptlərində baş verən yeniləşmə prosesi “Mərkəz-əyalət” bölgüsündən də yan keçməmişdir. Məlumdur ki, industrial cəmiyyət tipində Mərkəz coğrafi məkanın “nüvəsi”, əyalət isə uzaq ətrafda yerləşən və inkişaf səviyyəsinə görə Mərkəzdən kəskin şəkildə fərqlənən bir hissə olmuşdur (məkanın). Bir sıra tədqiqatçılar göstərir ki, qloballaşma şəraitində, ələlxüs postindustrial ölkələrdə, mərkəz və əyalət arasındakı fərq texnoloji innovasiyaları qavrama qabiliyyəti, iqtisadiyyatda effektiv struktur islahatlar aparma bacarığı və dünya təsərrüfatına geniş şəkildə qovuşma dərəcəsi ilə müəyyənləşir.

Ədəbiyyat

1. К.Жан., П.Савон. Геоэкономика. Ад Марэинем, М., 1997, стр. 208.
2. Р.Кругман. Geography and Trade, Mit, Cambdidge, 1991, p. 83-90.
3. С.Fred Berqsten. The Primacy of Economics – Foreign Policy, 1992, p.3-34.
4. И.П.Черная. Геоэкономика. М., 2012, стр. 22.

Чешми Шамсуддин гызы Гаджиева
докторант
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет

Современный взгляд на исторический эволюционный процесс геоэкономики

Резюме

В статье обосновывается необходимость возникновения геоэкономического подхода на фоне происходящих изменений в мировой экономической архитектуре, во внутренней логике глобальных процессов и функциональной деятельности национальных государств. Изменяющаяся глобальная ситуация адекватно формирует систему отношений различной конфигурации логическим завершением которой является превращение геоэкономики в целую сферу деятельности. Методика исследования основывается на комплексную оценку эволюции, вызванной историко-логическими и структурно-гене-тическими привязанностями.

Ключевые слова: сектор услуг; постиндустриальное общество; индустриальный тип

хозяйства.

	2010		2011		2012		2012-2010,%	
	ümumi sahə	yaşayış sahəsi	ümumi sahə	yaşayış sahəsi	ümumi sahə	yaşayış sahəsi	ümumi sahə	yaşayış sahəsi
Bütün mənzil fondu	156,9	105,1	159,6	106,7	162,2	108,3	103,4	103,0
o cümlədən:								
dövlət mülkiyyəti	9,0	6,3	9,2	6,3	9,3	6,5	103,3	103,2
qeyri-dövlət mülkiyyəti	147,9	98,8	150,4	100,4	152,9	101,8	103,4	103,0
ondan:								
əhalinin şəxsi mülkiyyəti	146,6	98,0	149,0	99,7	151,5	101,3	103,3	103,4
orta hesabla hər bir sakinə düşən mənzil sahəsi, kv.m.	17,7	11,8	17,7	11,9	17,8	11,9	100,6	100,8
Şəhər mənzil fondu-cəmi	83,0	56,2	84,2	56,8	85,5	57,5	103,0	102,3
o cümlədən:								
dövlət mülkiyyəti	8,3	5,8	8,4	5,8	8,5	5,9	102,4	101,7
qeyri-dövlət mülkiyyəti	74,7	50,4	75,8	51,0	77,0	51,6	103,1	102,4
ondan:								
əhalinin şəxsi mülkiyyəti	73,5	49,7	74,6	50,5	75,8	51,2	103,1	103,0
orta hesabla hər bir sakinə düşən mənzil sahəsi, kv.m.	17,6	11,9	17,7	11,9	17,7	11,9	100,6	100,0
Kənd mənzil fondu - cəmi	73,9	48,9	75,4	49,9	76,7	50,8	103,8	103,9
o cümlədən:								
dövlət mülkiyyəti	0,7	0,5	0,8	0,5	0,8	0,6	114,3	120,0
qeyri-dövlət mülkiyyəti	73,2	48,4	74,6	49,4	75,9	50,2	103,7	103,7
ondan:								
əhalinin şəxsi mülkiyyəti	73,1	48,3	74,4	49,2	75,7	50,1	103,6	103,7
orta hesabla hər bir sakinə düşən mənzil sahəsi kv.m.	17,8	11,7	17,8	11,8	17,9	11,8	100,6	100,8

Cheshmi Shamsuddin Hadjiyeva
doctorant Azerbaijan State Economic University

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2011 2000- 2005, %
Yaşayış sahəsi alan və yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmış ailələrin sayı, nəfər	1758	1343	1008	941	743	788	44,8-58,7
Böyük Vətən müharibəsi iştirakçıları, əlilləri, həlak olan hərbi xidmətçilər və onlarla eyni hüquqlu olanlar	200	18	4	4	5	27	13,5-150,0
Qarabağ müharibəsi iştirakçılarına, əlillərinə, həlak olanların və həqiqi hərbi xidmətdə olanların ailələrinə	56	292	533	463	397	625	11,2 d-2,1 d
Gənc ailələr	305	86	86	8	6	14	4,6-16,3
Çoxuşaqlı ailələr	216	145	83	7	3	19	8,8-13,1

The modern view of the historical evolutionary process geo-economics

Summary

The necessity of geo-economic approach against the background of changes in the global economic architecture, the internal logic of global processes and functional activities of national states in the article. Changing global situation adequately forms a system of relations of various configurations logical culmination of which is the transformation of geo-economics in the whole activity. Research methodology is based on a comprehensive assessment of the evolution caused by historical and logical, structural and genetic affections.

Key words: *the service sector, post-industrial society, industrial type of economy.*

	Cəmi ümumi sahə, min kv.m	O cümlədən:			
		Şəhər yerlərində		Kənd yerlərində	
		ümumi sahə	ümumi həcmdə xüsusi çəkisi,%	ümumi sahə	ümumi həcmdə xüsusi çəkisi,%
2000	487	310	63,7	177	36,3
2001	560	317	56,6	243	43,4
2002	803	439	54,7	364	45,3
2003	1339	745	55,6	594	44,4
2004	1359	1008	74,2	351	25,8
2005	1593	1197	75,1	396	24,9
2006	1583	1139	72,0	444	28,0
2007	1616	1057	65,4	559	34,6
2008	1845	1338	72,5	507	27,5
2009	1501	989	65,9	512	34,1
2010	2049	1422	69,4	627	30,6
2011	2033	1251	61,5	782	38,5
Cəmi	16766	11212	66,9	5556	33,1
2000-2005,dəfə	3,3	3,9	x	2,2	x
2005-2011,%	127,6	104,5	x	197,5	x

UOT 338.46

Elmira İsmayıl qızı QASIMOVA
Az.ETKTİ və Tİ-nin
aparıcı elmi işçisi, i.ü.f.d.

MƏNZİL FONDU VƏ ONUN MÜASİR ŞƏRAİTDƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə mənzil fondunun müasir vəziyyəti təhlil edilir. Təsir edən amillər müəyyən edilir.

	Mənzillərin sayı	Ümumi sahə, kv. m
2000	0,7	61
2001	0,8	70
2002	1,0	99
2003	1,7	163
2004	1,5	164
2005	1,9	190
2006	1,6	187
2007	1,7	188
2008	2,0	212
2009	1,5	170
2010	2,0	229
2011	1,8	225
Orta göstərici, 2000-2011	1,5	164

İnvestisiya faktorunun təsiri istiqamətləri araşdırılır. Əhalinin mənzillə təmin olunması səviyyəsi tədqiq edilir. Əhalinin bu istiqamətdə istehlak tələbatı və mənzil fondu arasında uyğunsuzluqlar, onun səbəbləri araşdırılır. Əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin ipoteka fondundan istifadə etməsi araşdırılır. Əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadi problemlərinin həlli yolları göstərilir.

Açar sözlər: əhali, həyat şəraiti, mənzil fondu, ipoteka, investisiya amili.

Giriş

Sosial infrastrukturun tərkib elementi olan mənzil təsərrüfatı əhalinin həyat fəaliyyətini təmin edir, insanların həyat şəraitini yaxşılaşdırır və məişət çətinliklərini aradan qaldırır. Təhlillər göstərir ki, mənzil fondunun vəziyyəti əhalinin sağlamlığının qorunmasının faktoru kimi çıxış edir. Eyni zamanda istehsal funksiyasına malikdir, insan inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır, yoxsulluğun azaldılması və gəlir əldə etmək, sosial xidmətlərdən istifadə imkanlarını artırır. Müasir şəraitdə mənzil fondunun əhalinin tələbatına uyğun formalaşması problemləri mövcuddur. Bu baxımdan mənzil fondunun inkişafının tənzimlənməsi, onun iqtisadi problemlərinin həlli yollarının elmi əsaslarının işlənilməsi zəruriliyi yaranır.

Mənzil fondunun inkişafının mövcud vəziyyətinin təhlili

Təhlil göstərir ki, son illərdə ölkənin sosial-iqtisadi sahələrinin inkişafına ayrılan vəsaitlərin həcmi artır. 2012-ci ildə bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitala 15338,5 mln. manat vəsait, onun 61,0%-i tikinti-quraşdırma işlərinə yönəlmişdir. Mənzil tikintisi ilə bağlı vəsaitlər ümumi həcmdə 9,1% təşkil edir. Əvvəlki illə müqayisədə mənzil tikintisinə yönələn vəsaitlərin həcmi 47,5% artmışdır. Bu da mənzil fondunun əhalinin tələbatına uyğun formalaşmasına təsir edir. Eyni zamanda təhlil göstərir ki, son illərdə əhalinin şəxsi vəsaitlərinin mənzil tikintisinə yönəldilən investisiya mənbəyi kimi geniş yayılmışdır. Bütün amillər son nəticədə mənzil fondunun ümumi və yaşayış sahəsinin artmasına səbəb olmuşdur.

2010-2012-ci illərdə mənzil fondunun ümumi sahəsi 3,4%, yaşayış sahəsi 3,0% artmışdır. Bütün mənzil fondunda qeyri-dövlət sektorunun müqayisə olunan müddətdə ümumi sahə üzrə xüsusi çəkisi 94,3 % təşkil etmiş, yaşayış sahəsi üzrə 93,2 %-93,5 % arasında dəyişmişdir.

	İqtisadi rayonlar üzrə yaşayış yerlərinin istifadəyə verilməsi							
	2007		2009		2010		2011	
	ümumi sahə kv.metr	əvvəlki ilə nisbətən, %	ümumi sahə kv.metr	əvvəlki ilə nisbətən, %	ümumi sahə kv.metr	əvvəlki ilə nisbətən, %	ümumi sahə kv.metr	əvvəlki ilə nisbətən, %
Bakı şəhəri	501120	67,1	507471	69,2	790074	155,7	289551	36,6
Abşeron iqtisadi rayonu – cəmi	111192	3,0d. (t)	118678	127,3	86244	72,7	126064	146,2
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu – cəmi	240498	105,9	209809	117,7	175375	83,6	34630	197,5
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu – cəmi	64551	125,6	64272	70,1	99025	154,1	81015	81,8
Lənkəran iqtisadi rayonu-cəmi	157468	185,1	110168	88,9	125017	113,5	133006	106,4
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu – cəmi	63124	73,6	61137	50,7	77478	126,7	141444	182,6
Aran iqtisadi rayonu-cəmi	323541	2,0d (t)	212869	78,4	360799	169,5	516386	143,1
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu-cəmi	57980	53,0	6814	10,4	46254	6,8 d. (t)	12035	26,0
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu – cəmi	26766	144,5	77477	2,1d.(t)	22509	29,1	45921	2,0d. (t)
Naxçıvan iqtisadi rayonu – cəmi	69907	112,7	132756	102,4	265949	2,0 d. (t)	340903	128,2

Qeyri-dövlət sektorunda mənzil fondunun 2010-2012-ci illərdə ümumi sahəsinin 99,1%-i, yaşayış sahəsinin 99,2-99,5%-i əhalinin şəxsi mülkiyyətinin payına düşür. Oxşar tendensiya şəhər və kənd mənzil fondunun göstəricilərində müşahidə olunur. Eyni zamanda təhlil göstərir ki, müqayisə olunan müddətdə kənd mənzil fondunun ümumi sahəsi 3,8%, yaşayış sahəsi 3,9% artmışdır. Bu da ölkə üzrə uyğun göstəricini üstələyir.

Yeni iqtisadi şəraitdə əhalinin sosial rifahının differensiallaşmasının azaldılması dövlətin sosial funksiyasıdır. Əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması sosial problemlərin həlli istiqamətlərindən birini təşkil edir. Müasir sosial müdafiə sistemində aztəminatlı əhali təbəqələrinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına diqqət artırılmışdır. Dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına aztəminatlı əhalinin mənzilə olan tələbatının ödənilməsi istiqamətində işlər həyata keçirilir.

Cədvəl 1.

Mənzil fondu (ilin əvvəlinə, milyon manat, metr ümumi və yaşayış sahəsi)

Cədvəl 2.

	Cəmi	Şəhər yerləri	Kənd yerləri
Orta hesabla bir nəfər sakinə düşən ümumi sahənin ölçüsünə görə bölgü			
Cəmi	100	100	100
10 m ² qədər	11,0	15,1	5,8
10,1-20,0m ²	53,6	58,6	47,3
20,1-30,0m ²	21,9	17,1	27,8
30,1 m ² çox	13,5	9,2	19,1
Bir nəfər sakinə düşən yaşayış sahəsinin ölçüsünə görə bölgü			
Cəmi	100	100	100
10 m ² qədər	37,3	45,7	26,5
10,1-20,0m ²	47,7	44,6	51,7
20,1-30,0m ²	9,9	6,7	14,1
30,1 m ² çox	5,1	3,0	7,7
Otaqların sayına görə bölgü			
Cəmi	100	100	100
1 otaqlı	3,4	5,0	1,5
2 otaqlı	24,5	24,8	23,9
3 otaqlı	42,1	41,9	42,4
4 otaqlı	20,4	18,7	22,6
5 və çox otaqlı	9,6	9,6	9,6

Əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması

Cədvəl məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2000-2011-ci illərdə yaşayış evləri alan və yaşayış şəraitini yaxşılaşdıran ailələrin sayının azalması tendensiyası müşahidə olunur. Bu tendensiya ailələrin mənzilə olan tələbatının ödənilməsi faizinin yerinə yetirilməsindən irəli gəlir. Eyni zamanda, təhlil göstərir ki, əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılmasının yerinə yetirilməsi səviyyəsi 2005-2011-ci illərdə artmağa meyillidir. Bu tendensiya özünü Qarabağ müharibəsi iştirakçılarının, ailələrinin, həlak olanların və həqiqi hərbi xidmətdə olanların ailələrinin mənzil təminatı göstəricilərində daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Eyni zamanda, aparılan araşdırmalar göstərir ki, gənc ailələrin və çoxuşaqlı ailələrin mənzil təminatında geriliklər mövcuddur. Bu, əhalinin təbii artımı və gənclərin sayının artması ilə izah olunur.

Müasir şəraitdə əhalinin mənzil şəraiti investisiya qoyuluşları və onun həcmi ilə əlaqədardır. Mənzil tikintisini təmin etmək üçün dövlət öz vəsaitini investisiya kimi daşınmaz əmlak bazarına, onun tərkib hissəsi olan mənzil tikintisinə qoyur. Burada sahibkarların xüsusi vəsaitlərindən, həmçinin əhalinin şəxsi vəsaitlərindən investisiya mənbəyi kimi istifadə olunur. Mənzil tikintisində xarici firmaların rolu az deyil. Burada ucuz işçi qüvvəsi, təbii resurslardan istifadə, iqlim şəraiti və sair resurslardan istifadə mənzil tikintisinin inkişafını təmin edir.

Hazırda yaşayış yerləri üzrə mənzillərin istifadəyə verilməsi (ümumi sahə, ümumi həcmdə xüsusi çəki) göstəriciləri yaşayış yerləri üzrə differensiallaşır.

Cədvəl 3.

İstifadəyə verilmiş yaşayış evləri

Cədvəlin təhlili göstərir ki, kənd yerlərində istifadəyə verilən yaşayış təsərrüfatlarının ümumi sahəsi 2000-2005-ci illərdə 2,2 dəfə artmışdır. Bu, şəhər yerləri ilə müqayisədə aşağıdır. 2005-

2011-ci illərdə yaşayış təsərrüfatlarının istifadəyə verilməsi səviyyəsində stabillik müşahidə olunur. Eyni zamanda, 2005-2011-ci illərdə kənd yerlərində yaşayış təsərrüfatlarının ümumi sahə üzrə istifadəyə verilməsi səviyyəsi şəhər yerləri ilə müqayisədə üstün olmuşdur. Bununla belə, ölkə üzrə yaşayış təsərrüfatlarının ümumi sahə üzrə istifadəyə verilməsi cəmində şəhər yerlərinin xüsusi çəkisi 66,9%, kənd yerlərinin xüsusi çəkisi 33,1% təşkil edir.

	2000	2005	2006	2007	2008	2008-2000, dəfə
İstifadəyə verilmiş yaşayış evləri-cəmi, ümumi sahə, milyon kvadrat metr						
Azərbaycan	0,5	1,6	1,6	1,6	1,8	3,6d
Bolqarıstan	0,8	1,0	1,1	1,5	1,6	2,0d
Danimarka	2,0	3,3	3,7	3,9	2,9	1,4d
Norveç	2,8	3,4	3,4	3,7	3,5	1,3d
Macarıstan	2,1	3,6	3,0	3,2	3,2	1,5d
Polşa	7,9	12,0	11,7	14,1	17,2	2,2d
Latviya	0,2	0,6	0,8	1,2	1,2	6,0d
Litva	0,5	0,7	0,8	1,0	1,2	2,4d
Çexiya	1,7	2,3	2,2	2,9	2,9	1,7d
Slovakiya	1,7	1,8	1,7	1,8	1,9	1,1d
Əhalinin 1000 nəfərinə, kvadrat metr						
Azərbaycan	61	190	187	188	212	3,5d
Almaniya	554	354	359	308	255	0,46%
Bolqarıstan	93	129	141	199	215	2,3d
Danimarka	416	607	678	717	529	1,3d
Norveç	628	745	721	777	737	1,2d
Macarıstan	212	353	300	314	323	1,5d
Polşa	207	315	308	370	451	2,2d
Latviya	81	240	355	522	508	6,3d
Litva	146	191	227	282	347	2,4d
Çexiya	167	226	211	284	280	1,7d
Slovakiya	323	333	311	342	360	1,1d

Son dövrlərdə mənzil tikintisində maliyyələşmə mənbələri müxtəlifdir. Bu da mənzil tikintisi inkişafının təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Cədvəlin təhlili göstərir ki, 2000-2011-ci illərdə dövlət mülkiyyəti üzrə istifadəyə verilmiş yaşayış təsərrüfatlarının ümumi sahəsində artım tempi müşahidə olunsada qeyri-dövlət sektoru ilə müqayisədə təqribən 7,0 dəfə aşağıdır. Yəni, mənzil tikintisində sahibkarların xüsusi vəsaitləri ildən-ilə artır. 2000-2011-ci illərdə dövlət mülkiyyəti üzrə və qeyri-dövlət mülkiyyəti üzrə yaşayış yerlərinin istifadəyə verilməsi (ümumi sahə üzrə) göstəriciləri uyğun olaraq 13,1%, 86,9% təşkil edir. Mənzil sektorunda institusional dəyişikliklərin aparılması müasir şəraitdə mənzil tikintisinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Mənzil tikintisinin sosial funksiyasını əks etdirən göstərici kimi əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən istifadəyə verilmiş mənzillər və yaşayış evlərinin ümumi sahəsi hesab edilir. 2000-2011-ci illər üzrə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən mənzillərin sayının orta göstəricisi - 1,5; ümumi sahə üzrə orta göstəricisi 164 kv.m. təşkil edir.

Cədvəl 4.

Əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən istifadəyə verilmiş mənzillər və yaşayış evlərinin ümumi sahəsi

Təhlil göstərir ki, əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən mənzillərin sayında və ümumi sahə üzrə 2005-2011-ci illəri əhatə edən göstəricilər arasında böyük fərq yoxdur. Bu, əhalinin sayının, həmçinin onun sosial demoqrafik tərkibinin dəyişməsi ilə əlaqədardır.

Mənzil təminatı dövlətin sosial təminat, minimal tələbat sistemində daxil olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı

tisadiyyatı şəraitində fərdi tikinti və ya kooperativ mülkiyyəti formasında mənzillə təmin olunması tətbiq edilir. Mənzil tikintisində ailənin büdcəsi və gəlirləri, yəni, əhalinin şəxsi vəsaitləri mühüm rol oynayır. Son illərdə kommunikasiya-kanalizasiya və digər xidmətlərin reallaşdırılması mənzilə olan tələbatı artırır.

Son illərdə respublikanın iqtisadi rayonlarında mənzil fondunun inkişafı müşahidə olunur. Mənzil fondunun inkişafı, xüsusilə respublikanın rayonlarında inşası əhalinin inkişafını təmin edir, eyni zamanda təkrar istehsalın effektivliyini artırır.

Təhlil göstərir ki, respublikanın iqtisadi rayonlarında mənzil fondunun artırılmasını xarakterizə edən göstəricilər dəyişkən olmuşdur. Respublikanın iqtisadi rayonlarında mənzil tikintisində inkişafı ərazi miqyasında əhalinin mənzilə tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynayır, kənd əhalisinin rayonlardan şəhərə miqrasiyasının qarşısı alınır və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir.

2007-2011-ci illərdə iqtisadi rayonlar üzrə yaşayış evlərinin istifadəyə verilməsində diferensiallaşma mövcuddur. 2007-2011-ci illərdə respublikanın rayonları üzrə yaşayış evlərinin istifadəyə verilməsi göstəricisi (ümumi sahə kv. metr) şəhər yerləri ilə müqayisədə aşağıdakı kimi diferensiallaşır. Bakı şəhəri ilə müqayisədə Abşeron iqtisadi rayonu üzrə uyğun göstəricinin kənarlaşdırılması 0,22-0,43; Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu üzrə 0,48-1,19; Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə 0,13-0,28; Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə 0,31-0,46; Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə 0,13-0,49; Aran iqtisadi rayonu üzrə 0,64-1,78; Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə 0,12-0,04; Dağlıq Şirvan rayonu üzrə 0,05-0,16; Naxçıvan iqtisadi rayonu üzrə 0,14-1,18 arasında dəyişmişdir.

Cədvəl 5.

Respublikanın şəhər və rayonları üzrə mənzil tikintisinin əsas göstəriciləri
Əhalinin mənzilə olan tələbatının ödənilməsinin yaxşılaşdırılması

Mənzil təminatı dövlətin sosial təminat, minimal tələbat sistemində daxil olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində fərdi tikinti və ya kooperativ mülkiyyəti formasında mənzillə təmin olunması tətbiq edilir. Mənzil tikintisində ailənin büdcəsi və gəlirləri, yəni, əhalinin şəxsi vəsaitləri mühüm rol oynayır. Son illərdə kommunikasiya-kanalizasiya və digər xidmətlərin reallaşdırılması mənzilə olan tələbatı artırır.

Əhalinin yaşayış yerləri üzrə mənzilə olan tələbatının ödənilməsi səviyyəsi aşağıdakı kimi formalaşmışdır. Cədvəlin təhlili göstərir ki, orta hesabla 1 nəfər sakinə düşən ümumi sahənin ölçüsünə görə bölgədə 10 kv.m. qədər ölçüdə şəhər yerləri üzrə ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi kənd yerlərinə nisbətən 9,3 % yüksəkdir. 10,1-20,0 kv.m. ölçüdə olan ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi cəmdə daha yüksək rəqəmlərlə müşayiət olunur. Eyni zamanda, təhlil göstərir ki, bu bölgədə də şəhər ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi kənd ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisindən 11,3% yüksəkdir. Sonrakı bölgələrdə kənd ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi şəhər yerlərinə nisbətən (orta hesabla bir nəfər sakinə düşən ümumi sahənin ölçüsünə görə bölgü) yüksəkdir. Yəni, orta hesabla 1 sakinə düşən ümumi sahənin ölçüsünə görə kənd ev təsərrüfatlarının imkanları şəhər yerləri ilə müqayisədə daha genişdir. Digər tərəfdən, təhlillər göstərir ki, əhalinin yaşayış yerləri üzrə yaşadığı mənzillərin ölçüsünə görə daha aşağı təmin olunan (10 kv.m. qədər; 10,1-20,0 kv.m. qədər) ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi yüksəkdir. Bu göstərici şəhər yerlərində 73,7 %, kənd yerlərində 53,1% təşkil edir. Oxşar tendensiya otaqların sayına görə bölgədə də müşahidə olunur.

Ölkədə sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına nail olunması əhalinin mənzillə təmin olunmasını xarakterizə edən göstəricilərin dünya ölkələri üzrə uyğun göstəricilərə yaxınlaşmasını və ötməsini təmin edir.

Cədvəl 6.

Ev təsərrüfatlarının sakinlərinin yaşadığı mənzillərin ölçüsü və otaqların sayına görə bölgüsü (faizlə)

İqtisadiyyatın liberallaşması şəraitində mənzil fondunun artırılması alqı-satqı yolu ilə də həll olunur. Son illərdə mənzil fondunun artırılmasında ipoteka kreditlərindən istifadə olunmasına geniş yer verilir.

İpoteka iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasına iki yolla təsir göstərir:

1. İpoteka biznesinin inkişafı iqtisadiyyatın real strukturuna müsbət təsir göstərir. Tikinti kompleksində, kənd təsərrüfatında və digər sahələrdə istehsalın aşağı düşməsinin qarşısını alır. Bu işə mənzil bazarının (ümumiyyətlə daşınmaz əmlak bazarının) və fermer təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədardır.

2. İpoteka kreditləşməsinin inkişafı cəmiyyətdə sosial gərginliyin aradan qaldırılmasına müsbət təsir göstərir ki, bir qayda olaraq bu gərginliyi iqtisadi böhranlar yaradır.

Banklara icazə verilmişdir ki, mənzil tikintisi üçün üç növ kredit versinlər:

a) gələcək mənzil tikintisinin torpağın əldə edilməsi və qaydaya salınması üçün qısa və uzunmüddətli kredit (torpaq krediti);

b) mənzil tikintisi və ya onun yenidən qurulmasına qısamüddətli kredit (tikinti krediti);

c) mənzilin alınması üçün uzunmüddətli kredit.

İpoteka dəyəri şəxsi vəsaitlərindən daha çox olan mənzil (ev) almağı planlaşdıran insanlar üçün lazımdır. Yaşayışla təmin olunma, mənzil bazarında tələbi formalaşdıran əsas amillərdəndir. Mənzil bazarındakı tələbin formalaşmasına təsir edən əsas qüvvə minimum yaşayış ehtiyacını ödəmək istəyən geniş əhali kütləsidir.

Təkrar mənzil bazarına qoyulan yatırımlar da mənzil bazarında qiymətin formalaşmasına təsir edir. Əhalinin minimum yaşayışla təmin olunması baxımından mənzil bazarı həm də sosial əhəmiyyətə malikdir. Təsadüfi deyil ki, hər bir dövlət bu sahədə müxtəlif stimullaşdırıcı layihələr həyata keçirməkdə maraqlıdır. O cümlədən, Azərbaycan hökuməti tərəfindən də əhalinin, xüsusən də gənc və aztəminatlı ailələrin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində kompleks tədbirlər artıq neçə illərdir ki, həyata keçirilməkdədir.

Cədvəl 7.

Azərbaycan və bəzi xarici ölkələrdə mənzil tikintisinin göçtəriciləri

Mərkəzi Bankın nəzdindəki Azərbaycan İpoteka Fondu vasitəsilə müvəkkil kredit təşkilatları tərəfindən sosial ipoteka istisna olmaqla, indiyə kimi 2000 nəfərə 77 milyon manat məbləğində ipoteka krediti verilib. Bununla da hazırda ipoteka kreditlərindən (cəmi 342 milyon manat) faydalanan ailələrin sayı 8750-yə çatıb.

İpoteka kapitalı bazarının institusional mənbələri aşağıdakılardır:

1) İpoteka fondları. Əhalinin yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə adətən dövlət proqramı ilə yaradılan fondlardır. Bu fondlar adətən dövlət təsisatıdır və hüquqi şəxsdir.

2) İpoteka bankları. İpoteka bankları istehlakçılara yaşayış və kommersiya ipoteka kreditləri verilməsi üzrə ixtisaslaşmış maliyyə institutudur. Bu tip banklar kreditləri həm öz şəxsi kapitalı hesabına, həm də dövlət vəsaiti hesabına maliyyələşdirə bilirlər.

18-29 yaş arasında olan vətəndaşlar ipoteka krediti alanların 41%-ni, 29-35 yaş arası olan vətəndaşlar ipoteka krediti alanların 31%-ni və 36 yaşdan yuxarı olan vətəndaşlar ipoteka krediti alanların 28%-ni təşkil edir. İpoteka kreditlərinin verilməsinə edilmiş dəyişikliklər və şərtlərin yumşaldılması əhalinin məhz 18-35 yaş arası olan qrupunun bu kreditlərə marağını artırmışdır. Hər bir cəmiyyətdə olduğu kimi gənclərin və gənc ailələrin ipoteka kreditlərinə ehtiyacı daha böyükdür.

Adi ipoteka kreditlərindən fərqli olaraq güzəştli ipoteka kreditlərinin xüsusi şərtləri var ki, hər hansı bir ailə bu krediti almaq üçün həmin xüsusi şərtləri ödəməlidir.

Güzəştli ipoteka kreditləri ala bilmək üçün aşağıdakı şərtlərdən birini ödəməyiniz vacibdir:

Cədvəl 1.

Bakı şəhəri üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinin göstəricilərinin dinamikası

	2010		2011	
	Subyektlərin sayı	Məhsul buraxılışı, min manat	Subyektlərin sayı	Məhsul buraxılışı, min manat
İqtisadiyyatın bütün sahələri-cəmi	76 293	2 466 845,0	81 008	2 773 366,1
ondan fiziki şəxslər - fərdi sahibkarlar	67 430	1 071 628,8	72 526	1 248 879,5
o cümlədən:				
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	25	2 682,0	27	4 174,8
sənaye	1 781	173 722,7	1 744	169 744,3
tikinti	709	616 338,6	672	377 993,4
ticarət; nəqliyyat vasitələri təmiri	46 832	923 392,7	53 657	1 071 214,3
nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	9 639	297 159,7	9 867	323 044,6
turistlərin qəbulu və ictimai iaşə	4 432	73 427,3	2 201	156 646,1
informasiya və rabitə	132	15 736,0	187	28 537,0
daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	635	6 910,2	613	9 508,1
təhsil	75	1 842,0	52	3 218,6
əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	146	3 063,0	117	2 443,9
digər sahələr	11 887	352 570,8	11 871	626 841,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, “Azərbaycan rəqəmlərdə” 2012.

1. Gənc ailənin üzvü olan aşağıdakı şəxslər: şəhid ailəsinin üzvü (əri/arvadı, övladları); Milli Qəhrəman (özü, əri/arvadı, övladları); məcburi köçkün və ya ona bərabər tutulan şəxs; üç ildən az olmayan müddətdə dövlət qulluqçusu işləyən şəxs; elmlər namizədi və ya doktoru elmi dərəcəsi olan şəxs; idman sahəsində xüsusi xidmətləri olan şəxslər (fəxri bədən tərbiyəsi və idman xadimi, ölkə miqyaslı yarışların qalibi (I yer), beynəlxalq miqyaslı yarışların mükafatçıları (I, II və III yerlər);

2. Üç ildən az olmayan müddətdə hərbi xidmətdə olan (müddətli həqiqi hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçulardan başqa), eləcə də ehtiyata və istefaya buraxılmış Azərbaycan Respublikasının hərbi qulluqçuları.

Qeyd edək ki, “Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 41.0.6., 41.0.7., 41.0.8., 41.0.10., 42.0.3., 42.0.4. və 42.0.5. maddələrində nəzərdə tutulan hallarda ehtiyata və ya istefaya buraxılmış hərbi qulluqçulara ipoteka krediti üzrə güzəştlər şamil olunmur.

Əhalinin, xüsusən kənd ailələrinin gəlirlərinin şəhər yerləri ilə müqayisədə aşağı olduğunu nəzərə alaraq, onların mənzilə olan tələbatının ödənilməsində ipoteka fondlarından istifadə edilməsinə üstünlük verilməli, burada aztəminatlı gənc ailələrin (18-29 yaşlı) tələbləri nəzərə alınmalı, onlar güzəştli ipoteka krediti alanlar sırasına daxil edilməli, mənzil əldə etmək məqsədi ilə ipoteka kreditinin məbləği orta bazar qiymətlərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Beləliklə, mənzil fonduna tələbatın formalaşması amillərinə aşağıdakılar şamil edilməlidir:

- istehsal-iqtisadi şərait;
- iqtisadi yüksəlişin artım tempi;
- mənzillərin bazar qiyməti;
- əhalinin demoqrafik tərkibi;
- ailələrin sayı;
- əhalinin gəlirləri;
- əhalinin sıxlığı;

- nəqliyyat və su təminatı şəraiti;
- dövlətin sosial siyasəti.

Nəticə

Son illərdə əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması sürətlənir. Mənzil fondunun inkişafı yeni tikililərin inşası və genişlənməsi ilə müşayiət olunur. Mənzil tikintisinə yönələn investisiyaların həcmi artır. Sahənin inkişafında və maliyyələşdirilməsində qeyri-dövlət sektoru mühüm rol oynayır. Mənzil tikintisinə yönələn vəsaitlərin tərkibində ailə büdcəsi və gəlirlərinin payı üstünlük təşkil edir. 2000-2011-ci illərdə istifadəyə verilmiş yaşayış evləri, cəmi ümumi sahə üzrə 16766 min kv.m təşkil etmişdir. İstifadəyə verilən yaşayış evlərinin ümumi sahə üzrə 66,9%-i şəhər, 33,1%-i kənd yerlərinə aiddir. Orta hesabla bir nəfər sakinə düşən ümumi sahənin ölçüsünə görə bölgüdə (10 kv.m-ə qədər) cəmi ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi – 11%, şəhər yerlərində 15,1%, kənd yerlərində 5,8% təşkil edir. Təhlil göstərir ki, gənc və əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin mənzil almaq və tikdirmək imkanları aşağıdır. Bu baxımdan, müasir iqtisadi şəraitdə ipoteka fondları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda, araşdırma göstərir ki, mənzilə tələbatı olan əhalinin müəyyən qisminin ipoteka fondlarından istifadə edilməsinin şərtləri ilə onların maddi vəziyyəti uyğunlaşmır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı haqqında Dövlət Proqramı (2008-2015-ci illər)”. Bakı, 2008-ci il.
2. Azərbaycanın regionları -2012. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2012-ci il.
3. Az.ETKTİ və Tİ-nin elmi əsərləri. Mənzil fondu bazarının formalaşmasında marketinq tətbiqinin rolu. Bakı, 2010\3.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Sosial-iqtisadi inkişaf. Bakı, 2012-ci il.

*Гасимова Э.И.
д.ф. по экономике*

Жилищный фонд и направления его развития в современных условиях

Резюме

В статье анализируется современное состояние жилищного фонда. Выявляются влияющие факторы. Исследуются направления воздействия инвестиционного фактора. Исследуются причины диспропорции между жилищным фондом и потребностью населения в этом направлении. Исследуется состояние пользования ипотечным фондом малообеспеченных слоев населения. Указываются пути решения экономических проблем и улучшения жилищных условий населения.

Ключевые слова: население, уровень жизни, жилищный фонд, ипотека, инвестиционный фактор.

*Qasimova E.I.
PhD. economy*

Housing fund and directions its development in current states

Summary

The current states of housing fund is analysed in this article. Identified influencing factors. Researched direction of impacted investment factor. The reasons imbalance between housing stock and needs of the population in this direction are explored. Investigated the use condition of mortgage fund poor segments of the population. Indicates ways to solve economic problems and improve people's living conditions.

Key words: population, standard of living, housing, mortgage, investment factor.

İNNOVASIYA VƏ İNVESTİSIYA ROBLEMLƏRİ

UOT 33:005

*Fariz Qəribəli oğlu DADAŞOV,
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası,
dosent əvəzi, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru*

MÜASİR İNNOVASIYA ƏSASINDA İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN TƏŞKİLİNİN METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə innovasiya yönümlü təşkilatların yaradılması və inkişafını təmin edən müasir idarəetmə sisteminin layihələndirilməsinin prinsiplial metodoloji aspektləri müzakirə edilir. İnformasiya cəmiyyəti və bilik iqtisadiyyatı şəraitində innovasiyalı sahibkarlığın həm özəl, həm dövlət sektorunun davamlı inkişafı üçün vacibliyini əsas götürməklə müasir innovasiyalı idarəetmənin dinamik intellektual sistem şəklində təşəkkülünün nəzəri-metodoloji cəhətləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: innovasiya, innovasiyalı idarəetmə, təşkilatların yaradılması və inkişafı metodologiyası, intellektual texnologiyalar.

Azərbaycanda sürətli sosial-iqtisadi inkişaf mühitində innovasiya yönümlü təşkilatların sayca və keyfiyyətə artımına ehtiyac duyulur. Bu təşkilatların yaradılması və inkişafı birbaşa yeni idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlıdır. Lakin bu texnologiyaların gündəlik praktikaya daxil edilməsinin bir sıra nəzəri-metodoloji problemləri mövcuddur. Aparılan tədqiqatda innovasiya əsasında sahibkarlıq subyektlərinin idarəetmə sisteminin təşkilinin prinsiplial metodoloji aspektləri təhlil edilmişdir və ölkədə innovasiya yönümlü sahibkarlığın daha da inkişafı üçün əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülmüşdür. Beləliklə, araşdırmanın məqsədi, qarşıya qoyulan problemin Azərbaycanın biznes idarəetmə praktikası üçün aktuallığını nəzərə almaqla sahibkarlıq subyektlərinin innovasiya yönümlü idarəetmə sisteminin metodoloji cəhətlərini əsaslandırmaqdan ibarətdir.

İnnovasiyalı idarəetmənin mühüm metodoloji cəhətləri

İnnovasiya yönümlü təşkilatların yaradılması və inkişafını təmin edən müasir idarəetmə sisteminin layihələndirilməsinin metodoloji məsələlərinin, hərtərəfli təhlili və əsaslandırılması etibarlı praktiki qərarların qəbuluna xidmət edə bilər. Bu problem bir çox tanınmış tədqiqatçı və alimlərin əsərlərində əksini tapmışdır [3, 5, 6], lakin yeni dövrün sürətli dəyişiklikləri, bazaryönümlü təşkilatların müəyyən mənada mahiyyətinin dəyişməsi, müasir sahibkarlığın davamlı olaraq innovasiyalar üzərində qurulması idarəetmə probleminin nəzəri-metodoloji əsaslarına yenidən müraciətə sövq edir. Məsələn, İ.Babayevin əsərində qeyd edildiyi kimi [4, 87 s.], Ukrayna tədqiqatçılarının qiymətləndirməsinə görə, müəssisə və şirkətlərdə layihə yönümlü innovativ idarəetmənin tətbiqi hesabına istehsal və idarəetmə xərclərinə 40%-dək qənaət edilməsinə nail olunmuşdur.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın bütün sahələrində sahibkarlığın inkişafının dinamikası aşağıdakı rəqəmlərlə nümayiş olunur. Cədvəldən görüldüyü kimi, sahibkarlıq subyektlərinin sayı və onların fəaliyyətinin həcm göstəriciləri davamlı olaraq artmaqdadır. Bununla gözləmək olar ki, onların inkişafı üçün kritik kütlə toplanmışdır və keyfiyyətə yeni innovativ inkişafa zəmin yaradılmışdır.

İnnovasiya əsasında idarəetmənin əsas amilləri

Müasir bilik iqtisadiyyatı və qloballaşmanın sürətlə yayılması şəraitində müxtəlif tipli müəssisə və şirkətlərin fəaliyyətinin daxili və xarici mühiti köklü surətdə dəyişməyə başlamışdır. Demək olar ki, digər ölkələrdə olduğu kimi, dinamik sosial-iqtisadi inkişafını davam etdirən Azərbaycanda da innovasiyalı sahibkarlığın rəqabətə dözümlü təşəkkülü və inkişafına iqtisadi, institusional və texnoloji cə-

hətdən əlverişli mühitin yaradılması aktual elmi-praktik problem kimi gündəlikdə durmaqdadır. Fikrimizcə, bu mühüm şərtlər sırasında yeniliklərə həssas olan idarəetmə sistemlərinin yaradılması ön yerlərdən birini tutan problemdir. Bu problemin ön plana çıxması bir neçə səbəblə izah edilə bilər. Birincisi, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin miqyasının genişlənməsi və bir qayda olaraq beynəlxalq arenaya çıxması. Uğurlu istehsal və xidmət təşkilatları tezliklə milli bazar çərçivələrini aşmağa çalışırlar, həm yeni müştərə, həm də yeni tərəfmüqabillərini axtarmaq məcburiyyətindədirlər. Lakin, eyni zamanda, beynəlxalq bazarlarda yeni rəqiblərlə də üzləşməli olurlar. Bu cəhət Azərbaycanın iri şirkət və holdinqlərinə də aiddir. Dünya bazarlarının oyun qaydaları isə şirkətlərin idarəetmə sistemlərinə sət tələblər qoyur. Bu, yalnız bir dəfə, ola bilsin mükəmməl qurulan mexanizm kimi deyil, həmçinin daimi dəyişikliklərə hazır olan və yeniliklərə həssas olan “ağıllı” idarəetmə sistemi olmalıdır. İstər dövlət, istər özəl şirkətlərin fəaliyyətinin davamlı rəqabətqabiliyyətli olmasının başlıca şərti innovasiya yönümlü idarəetmə sistemlərinin tətbiqi ilə əlaqələndirilir. Bilik iqtisadiyyatının mühüm elementi kimi innovativ idarəetmə sistemlərinin qurulmasında səmərəli layihələndirmə və maneələrin aradan qaldırılması yollarının nəzəri-metodoloji cəhətdən əsaslandırılması əhəmiyyətlidir. Fikrimizcə, ölkədə toplanmış inkişaf potensialının innovasiyalı bilik cəmiyyətinin qurulmasında idarəçilik problemləri sırasında müəssisə və şirkətlərin innovativ fəaliyyətinin funksional-struktur elementlərinin düzgün təyin edilməsi gündəlikdə duran ən ümdə məsələlərdən biridir. İkincisi, müasir istehsalat və xidmətlər sahəsinin postsənaye mərhələsi istehlakçı davranışının əsaslı dəyişməsi ilə səciyyələnir və onun tələbatları daha diferensiallaşır [6, səh. 12].

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar və onun innovasiya yönümü alması üçün müəyyən işlər görülüb: Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi və həmin komitənin nəzdində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu yaradılıb, “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Qanun, “Sahibkarlığın inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri” və “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa Dövlət Köməyi Proqramı” qəbul edilədir. Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu bütün mülkiyyət formalarının bərabərliyi prinsiplərinin həyata keçirilməsi, müstəqil olaraq fəaliyyət sahələrinin seçilməsi və iqtisadi qərarların qəbul edilməsi əsasında təşəbbüskarlığın və işgüzarlığın geniş vüsət alması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir. Fikrimizcə, bu hüquqi bazada innovativ sahibkarlığın da inkişafına münbit şərait vardır.

Kiçik və orta sahibkarlığa xas olan çeviklik və dinamiklik faktik surətdə sahibkarlıq subyektini öz fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi prosesinə daim fikir verməyə sövq edir. Beləliklə, kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətliliyinin birinci amilini dəyişilmək və təkmilləşmək bacarığı kimi formalaşdırmaq olar [2, s. 57].

İstehsal və xidmət müəssisələrinin bu bacarığı sahibkarlığın rəqabət üstünlüyünün ikinci amili-innovasiyalılıqla – müəssisələrin innovasiyalara, tələbatın potensial surətdə irəli sürdüyü yeniliklərin istehsalata daim tətbiq edilməsinə qabil olması ilə sıx surətdə bağlıdır.

İnnovasiya özünün inkişafı prosesində (innovasiyanın həyat tsiklində) ideyadan yeridilməsinədək hərəkət edərək, formasını dəyişir. İnnovasiya prosesinin davam etməsi bir çox faktorların mürəkkəb qarşılıqlı təsirləri şəraitində baş verir. Bu prosesin təşkili və tənzimlənməsi hər bir sahibkarlıq subyektinin qurduğu idarəetmə mexanizminin əsas qayəsini təşkil etməlidir və burada üç amil başlıca rol oynayır [1, s.103]:

1) xarici mühitin vəziyyəti (bazar növü, rəqabət mübarizəsinin xarakteri, dövlət-inhisarçı tənzimləmə praktikası və s.);

2) daxili mühitin vəziyyəti (maliyyə və maddi-texniki resurslar, istifadə edilən texnologiyalar, müəssisənin ölçüləri, təşkilati struktur, daxili idarəetmə mədəniyyəti, kommunikasiyalar və s.);

3) idarəetmə obyektini kimi innovasiya prosesinin spesifikliyi.

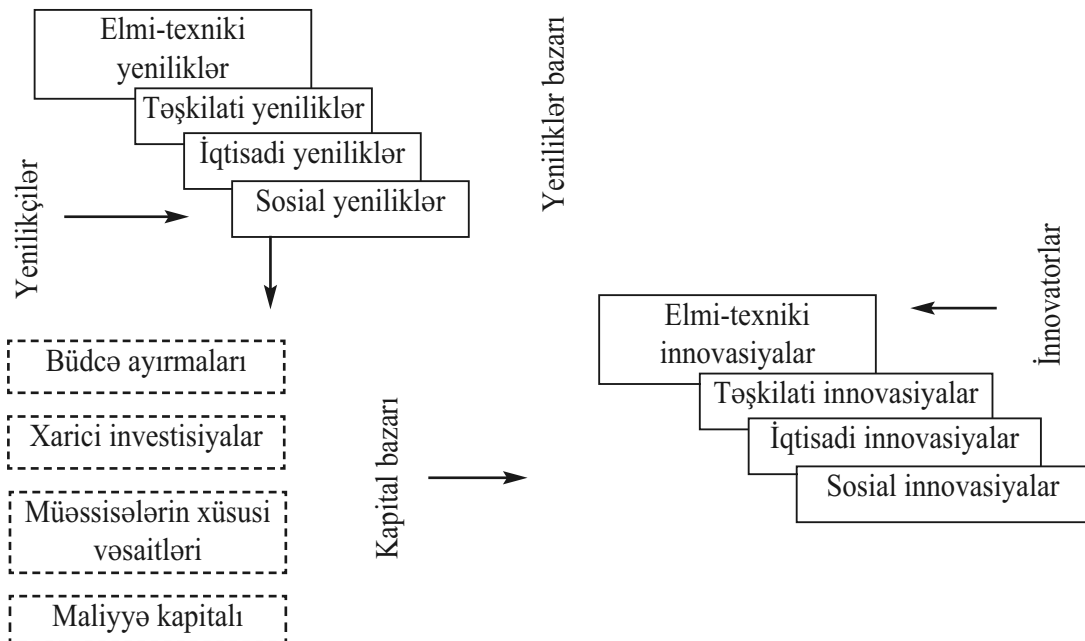
Burada, fikrimizcə, iki məqama daha çox diqqət yetirmək vacibdir. Birincisi, idarəedən subyektin (sahibkarın özünün, müqavilə ilə çalışan menecerin, idarəetmə komandasının və ya idarəedən məsləhətçi konsalting şirkətin) innovasiya potensialının səviyyəsi və inkişaf meyilləri (o cümlədən, onun da-

yanıqlığı). İkincisi isə innovasiya proseslərinin əslində bütün texniki-texnoloji, elmi-tədqiqat, istehsal-marketing fəaliyyətlərini əhatə edən proses olmasının qəbul edilməsidir. Bu şərtlər daxilində innovasiyanın uğurlu olmasının ən vacib amili kimi həmin heyətin tərkibində (yəni müəssisənin idarəetmə sistemində) novator- işçinin olmasıdır ki, onun entuziazmı yeniliyin ortaya çıxmasında başlıca rol oynayacaqdır. Belə şəxs və ya qrupun ideyanı həyata keçirmək əzmi idarəetmə prosesinin istiqamət-verici xəttini təşkil etməlidir. Eyni zamanda, nəzərə alınmalıdır ki, kreativ düşüncəyə və daimi axtarışa meyilli olan təşkilat üzvləri onun innovasiya potensialının əsasını təşkil edirlər.

Sahibkarlıq idarəçiliyinin yeni mexanizmi

Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrin bir çox iri firmalar və təşkilatları yeni nəsil ixtiraçı və novatorların həvəsləndirilməsinin yeni üsulları ilə məşğul olmaq məcburiyyətində qalmışdılar. Belə yenilikçilərə təşəbbüslərin inkişaf etdirilməsi, yeni məhsul növünün işlənilib hazırlanması, daxili resursları tətbiq etməklə yeni fəaliyyət sahələrinə çıxışla məşğul olan yeni nəsil sahibkarlar kimi baxmağa başlamışdılar. Təşkilat və şirkətlərin idarəetmə sistemində yenilik gətirən bunun kimi daxili sahibkarlıq fəaliyyəti iri korporasiyalarda intrapreneerlik adını qazanmışdır. Məlum olur ki, bu proses özünü tənzimləyən prosesdir, çünki təşəbbüskar-ixtiraçı sahibkar vəzifəsini təsis etmək və ora mütəxəssisi təyin etmək mənasızdır. Bir qayda olaraq, bu, könüllü çalışan və maneələrə, uğursuzluqlara baxmayaraq, mütləq yeni ideyanı axıradək həyata keçirmək əzminə malik olan xüsusi enerjili bir şəxs olmalıdır.

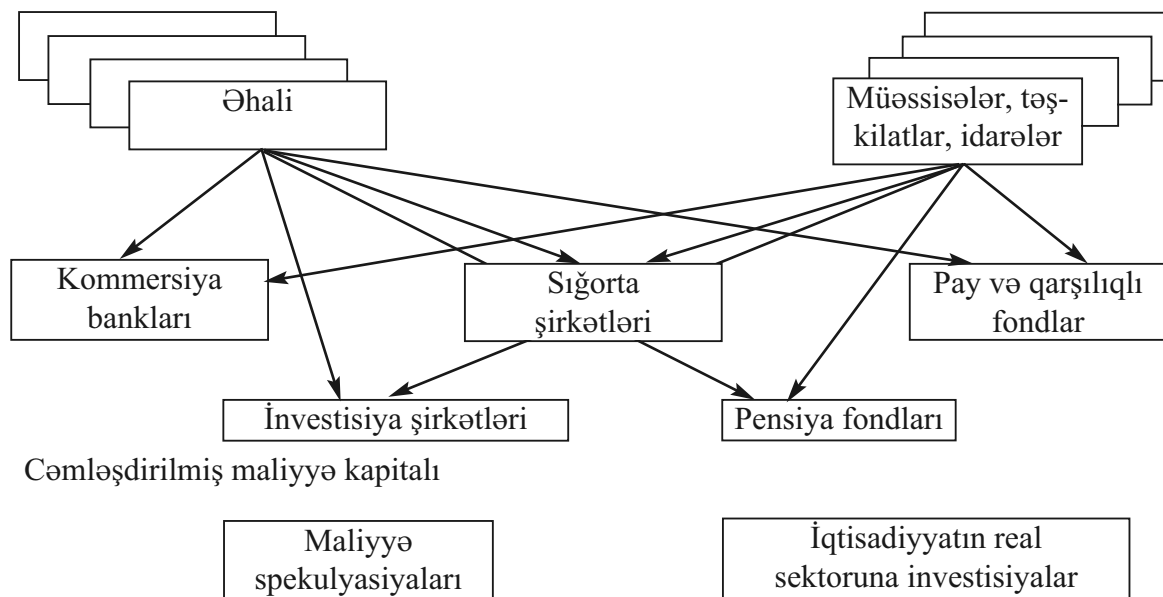
Azərbaycan iqtisadi sistemində mütərəqqi inkişafın başlıca şərti kimi təsərrüfat subyektlərinin (müstəsnasız bütün iqtisadi sahələrdə) innovasiya fəaliyyəti olmalıdır. Təhlil göstərir ki, yuxarıda qeyd edilən şərtlər daxilində belə fəaliyyət, ümumən innovasiya fəallığı, innovasiya potensialının inkişafı və müvafiq olaraq, yeniliklər, investisiyalar və innovasiyaları (yəni yeniliklərin tətbiqini) özündə ehtiva etməlidir. Yeniliklər yenilikçilik mühiti və bazarını formalaşdırır, investisiyalar – kapitalar (o cümlədən, vençur- riskli kapital daxil olmaqla) bazarını, innovasiyalar isə yenilikçilikdə rəqabət mühiti və bazarını formalaşdırmış olur. Innovasiya fəaliyyəti, elmi-texniki nailiyyətin və intellektual-innovasiya poten-

sialının tətbiqi, daha yaxşı məhsulun və ya keyfiyyətin əldə edilməsi əlavə dəyərin maksimum artımını təmin edir [7, s.144].

Bu fəaliyyətlər nəticəsində innovasiya yönümlü təşkilat (yəni özünün idarəetmə sistemini innovasiya əsasında quran müəssisə və ya şirkət) gələcək yenilikçilik fəaliyyəti üçün innovasiya sferasını müəyyən

etmiş olur. İnnovasiya sferası yeni rəqabətqabiliyyətli məhsulun buraxılışı və realizə edilməsini təmin edən innovasiya sahibkarları, investorlar və novatorların (yenilikçi, ixtiraçı) qarşılıqlı münasibətlər sistemi kimi təsəvvür edilir. Beləliklə, buradan belə bir qənaətə gəlirik ki, nəzəri-metodoloji cəhətdən innovasiya yönümlü təşkilatlarda innovasiya sferasında müvafiq fəaliyyət aparan sahibkarlıq subyektləri üçün belə sistemlər başlıca idarəetmə obyektini kimi təyin edilməlidirlər. Başqa sözlə desək, subyekt-obyekt idarəçilik münasibətlərinin xüsusiyyəti idarəetmə sistemi və mexanizminin konseptual əsaslandırılmasında yeniliklər-investisiyalar-innovasiyalar vəhdətinin xüsusiyyətinin əsas sistem əlaməti kimi qəbul edilməlidir. Bunun nəticəsi olaraq, innovasiya fəaliyyətinin idarə olunmasının metodologiyasında məqsədtəyinetmə, planlaşdırma və layihələndirmə, təşkilətmə və qərar qəbulu mexanizmi, diaqnostika

və qiymətləndirmə kimi funksional sahələrin əsaslandırılması və konkret tədbirlər sistemi ilə tamamlanması mümkündür. Eyni zamanda, fikrimizcə, layihələndirmə fəaliyyəti yuxarıda qeyd olunan xarici və daxili mühit amilini də əhatə edərək, effektivlik, əməkdaşlıq və rəqabətçilik, uzunmüddətli inkişaf perspektivləri kimi strateji fəaliyyətləri də əhatə etmiş olar.

Nəticə

Aparılan araşdırma nəticəsində milli təsərrüfat sisteminin səmərəliliyi baxımından sahibkarlıq subyektlərinin innovasiya fəaliyyətinin yeni idarəetmə sistemi əsasında təşkilinin konseptual və metodoloji aspektləri araşdırılır. Aparılan təhlillər innovasiya əsasında təşkilatların fəaliyyətinin idarəetmə potensialının səmərəli istifadəsi üçün müvafiq yanaşmalar və prinsiplərin seçimini əsaslandırmağa imkan yaratmışdır. Təhlilin yekununda əldə edilən nəticədə Azərbaycanda innovativ sahibkarlıq subyektlərinin intellektual idarəetmə sisteminin əsaslarının müəyyən edilməsi ilə yanaşı həmin subyektlərin innovasiya potensialının güclənməsinin zəruri sayılması qənaətinə gəlinmişdir.

Ədəbiyyat

1. Granovetter Mark. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embedded-ness. American Journal of Sociology, Vol. 91, No. 3., November 1985, pp 481-51.0
2. Schumpeter, Joseph. Economic Theory and Entrepreneurial History. 1949, 57 p.
3. Druker, Peter F. Innovation and entrepreneurship: a practice and a principles. 1993, 293 pp.
4. Babayev İ.Ə. Layihələrin idarə edilməsi metodologiyası. Bakı, “Elm”, 2003, 302 səh.
5. Məmmədzadə İ.M. Layihə təhlili. ASPİ consulting inc., Bakı, 2005, 227 səh.
6. Баранов А.В., Табурчак А.П. Методические положения инновационного управления технологически ориентированными предприятиями / Известия Высших учебных заведений. Серия “Экономика, финансы и управление производством”. 2012. № 01(11), стр. 9-19.

7. Евдокимова Т.Г., Маховикова Г.А., Ефимова Н.Ф. Инновационный менеджмент. Санкт-Петербург – 2005, 305 с.

*Фариз Гарибали оглу Дадашев
доцент Азербайджанской Государственной Нефтяной Академии,
доктор философии по экономике*

**Методологические аспекты организации системы управления на основе
современных инноваций**

Резюме

В статье обсуждаются принципиальные методологические аспекты проектирования современных систем управления инновационно ориентированных организаций. Взяв за основу важность инновационного предпринимательства в условиях информационного общества и экономики знаний для устойчивого развития как частного, так и государственного секторов экономики, анализируются теоретико-методологические аспекты формирования современного инновационного управления в виде динамической интеллектуальной системы.

Ключевые слова: инновации, инновационное управление, методология создания и развития организаций, интеллектуальные технологии.

*Fariz Garibali Dadashov,
Associate Professor of Azerbaijan State
Oil Academy, Ph.D. in economics*

**Methodological aspects of the organization of the control system based on modern
innovation**

Summary

In the paper are discussed the fundamental methodological aspects of the design of modern control systems of innovation-oriented organizations. Taking the importance of innovative entrepreneurship in the information society and knowledge economy for sustainable development in both the private and public sectors, there are analyzed a theoretical and methodological aspects of the formation of the modern innovation management as a dynamic intellectual systems.

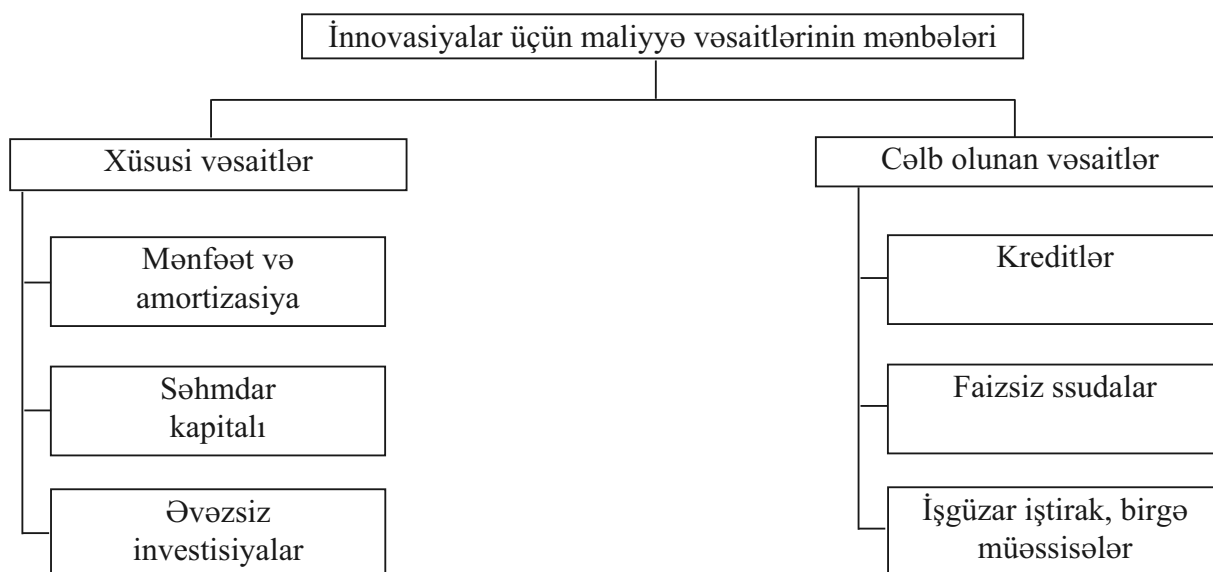
Key words: innovation, innovation management, methodology of creation and development of organizations, intellectual technologies.

Səxavət Tofiq qızı MƏMMƏDOVA
Sədaqət Yusup qızı ƏLİYEVƏ
Sumqayıt Dövlət Universiteti

İNNOVASIYALARIN İNVESTİSIYA CƏLBEDİCİLİYİ

Xülasə

Məqalədə inkişaf etməkdə olan ölkələrin tərəqqisində, eləcə də makroiqtisadi dəyərlərin həyata keçirilməsində innovasiya fəaliyyətinin önəmli olması vurğulanır. Bunun üçün də hər bir innovasiya fəaliyyətinin reallaşması üçün investisiya qoyuluşu vacibdir. İnnovasiya fəaliyyətinin müasir dövr üçün zəruriliyi, innovasiya layihəsinin gəlirli olmasının vacibliyi öz əksini tapmışdır. Layihələrin gəlirli ol-

ması üçün innovasiyanın cəlbediciliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əksər hallarda investoru cəlb edən maliyyə göstəricilərinin yüksək olmasıdır. Lakin elə hallar da olur ki, innovator yeniliyin iqtisadi baxımdan bilavasitə cəlbedici olmamasına baxmayaraq həmin yeniliyi reallaşdırmağa məcburdur.

Açar sözlər: *investisiya, cəmləmiş maliyyə kapitalı, lizinq, əvəzsiz investisiyalar, investisiya cəlbediciliyi, innovator və investor.*

Giriş

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycan Respublikasının bütün sahələrinə investisiya yönəldilməsi zəruri məsələlərdən birinə çevrilmişdir. İnnovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi investisiya fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. İqtisadiyyatın istənilən sahəsində innovasiyalar maliyyə qoyuluşları tələb edir. Sahibkar maksimum mənfəət əldə etməyə, böyük uğurlar qazanmağa ümid edirsə, o, riskə getməyi, innovasiyalardan istifadə etməyi və indiki vaxtda bir o qədər də məsrəf çəkməyə hazır olmağı bacarmalıdır. Burada kapital bazarı innovasiya prosesinin zəruri elementi kimi çıxış edir. İnnovasiya fəaliyyətinə investisiya resurslarını cəlb etməyin ən dolğun maliyyə sxemi françayzinqdir. Cəlb olunan kapitalın qiyməti daxili və xarici amillərdən asılıdır.

Kapital bazarı innovasiya prosesinin zəruri elementi kimi

İqtisadiyyatın istənilən sektorunda innovasiyalar maliyyə qoyuluşları tələb edir. Əlavə mənfəət əldə etmək, təşkilatın fəaliyyətinin səmərəsini artırmaq, sosial-iqtisadi effekt əldə etmək üçün maliyyə qoyuluşlarının həyata keçirilməsi zəruridir. Empirik olaraq müəyyən edilmişdir ki, sahibkar gələcəkdə nə qədər böyük uğur qazanmağa ümid edirsə, indiki vaxtda bir o qədər çox məs-

rəf çəkməyə hazır olmalıdır.

Bununla belə, sahibkar üçün maliyyə qoyuluşları obyektinin seçilməsi problemi investisiyaların yuxarı məbləğinin həddi ilə məhdudlaşmır. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, sahibkarın izafi inhisarçı mənfəət əldə etmək imkanına malik olduğu innovasiyalara sərmayə qoyuluşu ən yüksək effektivliyə malikdir. İnnovasiyaların effektivliyinin yüksək potensialını sahibkarlar tərəfindən yeniliklərə tələbin yaranması təmin edir. Onlar buna elmi-texniki, təşkilati, iqtisadi və sosial yeniliklər bazarını formalaşdırmaqla nail olurlar [1, 126 səh.].

İnvestisiya mənbələri qismində bütün səviyyələrdə büdcə ayırmaları, xarici investisiyalar, təşkilatların xüsusi vəsaitləri, eləcə də müəssisə və təşkilatların maliyyə kapitalı formasında toplanmış müvəqqəti sərbəst vəsaitləri və əhalinin əmanətləri çıxış edə bilər (bax şəkil 1).

İnnovasiyaların işlənilməsi və reallaşdırılması üçün büdcədən ayırmalar büdcə sisteminin gəlirləri ilə məhdudlaşır. Bu halda, siyasi-iqtisadi şəraitdən asılı olaraq, innovasiyalara büdcə investisiyaları yönəldilməsinin formaları və həcmi əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə elmi-texniki tərəqqinin inkişafına büdcə ayırmalarının həcmi kifayət qədər çoxdur, investisiya obyektləri milli inkişaf strategiyası və müdafiə doktrinası nəzərə alınmaqla müsabiqə əsasında müəyyən edilir. Məsələn, Yaponiyada konstitusiya qanunu səviyyəsində tətbiq edilən məhdudiyyətə görə, ümumi milli gəlirin ən azı 3 %-i büdcədən fundamental elmi tədqiqatların inkişafına yönəldilməlidir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin, eləcə də makroiqtisadi dəyişikliklər həyata keçirən dövlətlərin iqtisadiyyatı üçün səciyyəvi olan büdcə böhranı innovasiya proseslərinin inkişafında dövlətin iştirak etməsi imkanlarını məhdudlaşdırır. RF Maliyyə Nazirliyinin məlumatına görə, 1996-cı ildə büdcə investisiyalarının həcmi əvvəlki ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 8% azalmışdır. Rusiyada elmi-texniki proqramların kifayət qədər maliyyələşdirilməməsi büdcə kəsinin artmasından irəli gəlirdi.

Dövlət Dumasının deputatları 1997-ci ildə elmi-texniki siyasət sahəsində Rusiyanın strateji maraqlarını qorumaq məqsədilə təklif etmişlər ki, büdcə formalaşarkən "inkişaf büdcəsi" ayrıca nəzərdə tutulsun, burada ən əhəmiyyətli elmi-texniki proqramların həyata keçirilməsi üçün maliyyə resursları cəmləşdirilsin.

İnnovasiya fəaliyyətinə xarici investisiyalar həm elmi-texniki, iqtisadi əməkdaşlığa dair dövlətlərarası və hökumətlərarası proqramlar formasında, həm də xarici maliyyə təşkilatlarından və xüsusi sahibkarlardan özəl investisiyalar formasında həyata keçirilə bilər. Eyni zamanda, inkişaf etməkdə olan ölkələrin bazarlarında beynəlxalq özəl investisiyalar kifayət qədər fəaldır.

Amerika investisiya fondları, alman bankları və digər özəl investorlar öz fəaliyyətlərini beynəlxalq miqyasda diversifikasiya etməklə, xüsusi investisiyaların yüksək dərəcədə gəlirli olmasını təmin etməyə çalışırlar. İnkişaf etməkdə olan bazarlara investisiyaların riski kifayət qədər yüksək olsa da bir qayda olaraq bu risk sərmayə qoyuluşlarının yüksək dərəcədə gəlirli olması ilə təmin edilir. Bu halda sənayenin xammal və emal sahələri kənar investorlar üçün daha cəlbedicidir. Hərçənd ki, bu sahələr bir qayda olaraq əvvəlcədən sanballı investisiya qoyuluşlarını tələb etmir. İxrac edilən xammalın və yarımfabrikatların keyfiyyətinin rəqabət qabiliyyətli olması isə elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən istifadə olunmadan təmin edilə bilməz. RF İqtisadiyyat Nazirliyinin xarici investisiyalar mərkəzinin hesablamalarına görə, 1996-cı ildə xarici investorlar üçün ən cəlbedici sahələr neft və qaz hasilatı, eləcə də alüminium sənayesi olmuşdur [2, 211 səh.].

Şəkil 1. Kapital bazarı innovasiya prosesinin zəruri elementi kimi

Maliyyə kapitalının formalaşması və innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi

Təşkilatların xüsusi vəsaitləri innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün əsas mənbə olaraq qalır. Rusiyada makroiqtisadi islahatlar keçirilən illərdə dövlət vəsaitlərinin kafi həcmi saxlaya bilmiş sahələr indi innovasiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün real şans əldə etmişlər. Bu, ilk növbədə rabitə sahəsinə aiddir. Bu sahədə istehsal tsiklinin müddətinin kiçik olması hesa-

bına müəssisələr inflyasiyanın təsirini praktiki olaraq hiss etməmiş və elmi-texniki layihələrin həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər ehtiyat yaratmışlar.

Məsələn, Moskva şəhər telefon şəbəkəsi “Zolotaya pulya” layihəsini həyata keçirməyə başlamışdır. Bu layihənin əsası optik lifli halqaların köməyi ilə rabitənin təşkil edilməsinin prinsipinə yeni konsepsiyasına əsaslanır. Rusiyada beynəlxalq rabitə operatoru olan “Rostelekom” səhmdar cəmiyyəti 1996-cı ildə İTUR (İtaliya-Türkiyə-Ukrayna-Rusiya) beynəlxalq optik lifli rabitə xəttinin tikintisini başa çatdırmışdır.

Şəkil 2. Maliyyə kapitalının formalaşması və ondan istifadə edilməsi

Uzunmüddətli texnoloji istehsal tsikli ilə fərqlənən təşkilatlar inflyasiya şəraitində xüsusi dövriyyə vəsaitlərini qoruyub saxlaya bilməmiş, bu isə onların maliyyə vəziyyətinin gərginləşməsinə gətirib çıxarmışdır [3, 76 səh.].

Buna görə də indiki dövrdə, demək olar ki, bütün sənaye təşkilatları innovasiya fəaliyyətini xüsusi vəsaitlər hesabına maliyyələşdirmək imkanından məhrumdurlar. Lakin dünya təcrübəsi göstərir ki, dünyada innovasiyaların 80-90%-i əsasən sənaye şirkətləri tərəfindən onların xüsusi maliyyə vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir.

Maliyyə kapitalı hüquqi şəxslərin və vətəndaşların maliyyə-kredit müəssisələrində vəsaitlərinin cəmləşməsi hesabına formalaşır (şəkil 2) [1, səh 130].

İnnovasiyaların işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması mərhələsində kapital bazarı innovasiyaların ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsinin əsas amillərindən biri kimi çıxış edir. Kifayət qədər maliyyə təminatı olmadıqda innovasiyanın həyat tsikli “İdeya” mərhələsi ilə məhdudlaşır. İstənilən yenilik kapital bazarında investisiya baxımından cəlbedici və rəqabət qabiliyyətli olmalıdır. Buna görə də bazar şəraitində innovasiya layihələrinin göstəriciləri ilə yanaşı, aşağıda sadalanan maliyyə-iqtisadi göstəricilər də böyük əhəmiyyət kəsb edir:

investisiyaların həcmi;	xərcin ödənilmə müddəti;
gözlənilən gəirlik (rentabellik);	xalis gəlir və s.

İnnovasiya layihələrinin və proqramlarının investisiya cəlbediciliyi amillərini şərti olaraq 2 qrupa bölmək olar: maliyyə-iqtisadi və iqtisadiyyatdan kənar. Əksər hallarda investoru cəlb edən maliyyə göstəricilərinin yüksək olmasıdır. Lakin elə hallar da olur ki, innovator yeniliyin iqtisadi baxımdan bilavasitə cəlbedici olmamasına baxmayaraq həmin yeniliyi reallaşdırmağa məcburdur. Məsələn, ekoloji tədbirlər, demək olar ki, həmişə mənfi maliyyə göstəricilərinə malik olduğuna baxmayaraq öz yüksək imicinin qeydinə qalan sənaye firmaları bu sahədə fəal iş aparırlar [1, 132 səh.].

İnnovasiyaların investisiya cəlbediciliyinin iqtisadiyyatdan kənar digər amillərinə həm sonradan praktiki reallaşdırma üçün ideyanın, həm də innovator müəssisənin sahəvi mənsubiyyətini göstərmək olar. İnnovasiya layihəsi son dərəcə cəlbedici olduğu halda onu yalnız bu səbəbdən rədd edə bilərlər ki, innovator-firmanın layihənin reallaşdırılacağı sahədə kifayət qədər iş təcrübəsi olmasın. Yaxud əksinə, əgər sahələrarası diversifikasiyadan söhbət gedirsə firma bazarın alternativ seqmentlərini axtarmağa məcbur olur. Keçid dövrü üçün səciyyəli dəyişikliklər şəraitində Rusiyada öz bazar seqmentini tələbatə müvafiq olaraq operativ şəkildə dəyişməyə nail olmuş təşkilatlar maliyyə-təsərrüfat baxımından daha yaxşı vəziyyətdə oldular. Məsələn, “QAZ SC”-nin rəhbərliyi böyük tonnajlı yük avtomobillərinə tələbatın böhranlı dərəcədə azalacağını vaxtında hiss etmiş və “ZİL SC”-nin ali menecmenti tərəfindən bu proqnoza məhəl qoyulmamışdır. Nəticədə Qorki Avtozavodunun işçiləri “Qazel” markalı yeni populyar mikroyük maşını ilə bazarın yeni seqmentini ələ keçirmiş və özünün ödənmə qabiliyyətini saxlamışdır. Moskva Avtozavodunda isə böyük tonnajlı yük avtomobillərinin buraxılışı davam etmiş, lakin onlara tələbat olmamışdır. Bazar seqmentinin dəyişməsi yalnız dörd ildən sonra baş verdi və rəqabət üstünlüyü itirildi. 1997-ci ilin ortalarında “ZİL SC”-nin maliyyə vəziyyətinə görə onun müflisləşməsi haqqında qərar qəbul etmək lazım gəldi.

İnnovasiya fəaliyyəti üçün investisiya mənbələrinin cəlbediciliyi strategiyası

Sahə üzrə investisiya cəlbediciliyi innovator-firmanın strategiyası ilə müəyyən edilir. Buna görə də

innovasiyalar bazarında yeniliyin rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün sahə üzrə marketing təhlili aparılır, sahəyə görə investisiya cəlb edilişinin müxtəlif reytingləri yaradılır. Məsələn, RF hökuməti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komissiyası 1996-cı ildə xarici investisiyaların cəlb edilməsi potensialını tədqiq edərək, Rusiya iqtisadiyyatının investisiya baxımından ən cəlb edici sahələrinin neft və qaz hasilatı, elektrik energetikası, rabitə və metallurgiya olmasını müəyyən etmişdir.

İnnovasiyanın investor üçün cəlb edilişini müəyyən edən mühüm qeyri-iqtisadi amil innovatorun imici və nüfuzudur.

Rusiyada ağır maşınqayırma investisiyalar üçün ən az cəlb edici sahələrdən biri hesab edilir. "Uralmaş SC" holdinqinin maliyyə məsləhətçisi və idarəçisi olan "Bioproces" şirkətinin yüksək maliyyə nüfuzu Rusiya ağır sənayesinin bu nəhəng müəssisəsində iri miqyaslı təşkilati dəyişikliklərin aparılması üçün əlavə kapital axınını təmin etdi. Hazırda "Uralmaş" müəssisələr qrupu sahəvi mənsubiyyətini qoruyub saxlamaqla öz balans strukturunun və maliyyə göstəricilərinin tam qənaətbəxşliliyini təmin etmişdir.

İnnovasiya fəaliyyətinə investisiya qoyulması həm xüsusi, həm də cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına həyata keçirilə bilər. İndiki dövrdə Rusiya müəssisələri üçün investisiyaların əsas mənbəyi onların öz mənfəəti və amortizasiya ayırmalarıdır. Bundan əlavə, innovasiya fəaliyyəti üçün investisiya fondu natural formada və ya sponsorların maliyyə köməyi şəklində təmənnasız sərmayə qoyuluşları hesabına genişləndirilə bilər.

Qərbdə şirkətin xüsusi vəsaitlərinin artırılmasının ən populyar üsulu səhmlərin emissiyasıdır. Lakin, xüsusi vəsaitlərin başqa mənbələrindən fərqli olaraq, bu resurs pulludur, çünki səhmdarlar səhm almaqla dividendlər gözləyirlər. Dividentlərin məbləğinin kifayət qədər olmaması ona gətirib çıxara bilər ki, innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün buraxılmış yeni səhmləri yerləşdirmək mümkün olmasın [3, səh. 95].

Rusiyada korporativ münasibətlər hələ formalaşma mərhələsindədir, buna görə də innovasiya fəaliyyəti üçün qiymətli kağızların emissiyası çox nadir hallarda həyata keçirilir.

Faizsiz ssudalar müstəsna olmaqla, cəlb edilmiş kapital qaytarılmaq, müddətlik və pulluluq şərtləri daxilində verilir, yəni kapitalın bu növü müxtəlif formalı kreditlər deməkdir. Kreditvermənin ənənəvi forması ilə yanaşı innovasiya fəaliyyətində lizinq, forfeytinq və françayzinq də geniş yayılmışdır [1, 135 səh.].

Lizinq dedikdə maşın və avadanlıqların 20 ilə qədər uzunmüddətli icarəsi başa düşülür. Bu halda icarəyə verən öz hesabına zəruri avadanlıq alır və onu icarəçiyə icarəyə verir. Avadanlıq üzərində mülkiyyət hüququ onu icarəyə verəndə qalır. Lizinq müqaviləsinin müddəti başa çatdıqda, icarəçi icarəyə götürdüyü əmlakı icarəyə verənə qaytara və ya lizinq obyektini qalıq dəyəri üzrə satın ala bilər. İcarəyə götürülmüş əmlakın istismarda olduğu bütün müddətdə icarəçi həmin əmlakdan istifadə edilməsinə görə haqq ödəyir. Buraya əmlakın amortizasiyası və icarəyə verənin gəliri daxildir.

Forfeytinq kommersiya kreditini bank kreditinə çevirən maliyyə əməliyyatıdır. İnnovasiyalar üçün kifayət qədər vəsait olmadıqda investor veksellər verir. Bu veksellərin ödəniş müddətləri zaman etibarilə müntəzəm paylanmışdır. Beləliklə, investor ödəniş üçün möhlət və ödənişin təmin edilməsi üzrə bank zəmanəti alır. Forfeytinq əməliyyatları innovator üçün maliyyə tərəfdaşının etibarlı olmasının qarantıyasıdır.

Şəkil 3. İnnovasiya fəaliyyəti üçün investisiya mənbələrinin təsnifatı

İnnovasiya fəaliyyətinə investisiya resursları cəlb etməyin ən dolğun maliyyə sxemi françayzinqdir. Françayzinq iri kapitalı cəlb etməklə innovasiyaların tirajlanmasını nəzərdə tutur. Françiz müqaviləsi əsasında innovatora maliyyə vəsaitlərindən əlavə qeyri-maddi aktivlər (texnologiyalar, nou-hau), ticarət nişanı, firmanın reputasiyası və başqa dəyərlər də verilə bilər. Françayzinq kreditin və lizinqin üstün cəhətlərini özündə birləşdirir.

İnnovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin hərəkətverici motivləri innovasiyanın xüsusi vəsaitlər, həm də cəlb edilmiş vəsaitlərin hesabına reallaşmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Hər-

çənd, həm xüsusi vəsaitlər hesabına, həm də cəlb edilmiş maliyyə resursları hesabına maliyyələşdirmə hallarında innovasiyaların əksəriyyəti üçün əsas məsələ kapitalın qiymət göstəricisidir.

İnnovasiyaların öz-özünü maliyyələşdirməsi üçün xüsusi kapitalın qiyməti rentabelliğin aşağı həddi hesab edilir: gəlirlilik zamanı innovasiyaların reallaşdırılması haqqında qərarlar kapitalın qiymətindən aşağı olmaqla şirkətin əsas maliyyə göstəricilərini ciddi pisləşdirə, innovatorun qeyri-ödəmə qabiliyyətinə və müflisliyinə gətirib çıxara bilər. Kənar investor üçün innovatorun xüsusi kapitalının qiyməti qoyulmuş vəsaitlərin qaytarılmasının zəmanəti, investisiya obyektlərinin maliyyə dayanıqlılığının kifayət etməsi göstəricisidir.

Cəlb olunan kapitalın qiyməti daxili və xarici amillərdən asılıdır. Daxili amillərə ilk növbədə innovatorun işgüzar reputasiyasını aid edirlər. Firmanın işgüzar reputasiyasına təkcə onun fəaliyyətinin maliyyə göstəriciləri deyil, həmçinin aşağıdakılar da təsir göstərir:

1. Ali menecmentin nüfuzu.
2. Tərəfdaşlarla və rəqiblərlə yaranmış qarşılıqlı münasibətlər sistemi.
3. İmic.
4. Siyasi dəstək və s.

Cəlb olunan kapitalın qiymətinə təsir edən xarici amillər bunlarla müəyyən olunur:

- makroiqtisadi situasiya (inflyasiya səviyyəsi, Mərkəzi Bankın yenidən maliyyələşdirmə stavkası, ÜMM- un artım tempi və s.);
- dövlətin investisiya siyasəti;
- maliyyə bazarında situasiya.

Kapitalın qiyməti innovasiya layihəsinin gəlirliliyinin aşağı səviyyəsini-innovasiyaya mənfəət normasını müəyyən edir. Beləliklə, innovator layihənin reallaşdırılmasının başlanması haqqında qərarlar qəbul etməklə aşağıdakı amilləri nəzərə almalıdır:

- xüsusi kapitalın qiymətini;
- cəlb edilmiş kapitalın qiymətini;
- kapitalın strukturunu (xüsusi və cəlb edilən vəsaitlərin nisbəti).

Bu amillərin kapitalın qiymət göstəricisində inteqrasiyası innovasiya layihəsinin investisiya cəlbediciliyinin müəyyən edilməsi üçün baza hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Tağıyev A.H., Əmirov İ.B. İnnovasiya menecmenti. Bakı, “Təknur”-2010, 192 səh.
2. Управление инновационными проектами. Учебное пособие. М., ИНФРА-М.2007, 347 с.
3. “Инновационный менеджмент”: Учебник С.Д.Ильенкова, Л.М.Гохберб, С.Ю.Ягудин и др. М.ЮНИТИ,1997.
4. www.kitab.az
5. www.ilkaddımlar.com
6. www.google.az

Мамедова С.Т., Алиева С.Ю.

Резюме

В рассмотренной статье исследуются вопросы инновационной деятельности. Для этого в реализации инновационной деятельности необходимо инвестиционные вложения. В статье изложены необходимые вопросы инновационной деятельности в современных условиях. Для обеспечения доходности инновационных проектов инвестиционная привлекательность приобретает большое значение. В большинстве случаев инвесторов привлекает высокие финансовые показатели. Но встречаются также случаи, когда инноватор несмотря на непривлекательность новшества с экономической точки зрения вынужден реализовать данное новшество.

Ключевые слова: *Инвестиция, суммированный финансовый капитал, лизинг, безвозвратные инвестиции, инвестиционная привлекательность, инноватор и инвестор.*

Mammadova S.T., Aliyeva S.Y.

Summary

The necessity of innovation activity for the modern period, the profitability of innovation project is reflected in heist article. It is especially important the attractiveness of innovation projects for their being profitable. The importance of innovation activity in realizing the progress of developing countries and macroeconomic values is investigated in heist article. For heist purpose, it is important to put investment for realizing of innovation activity. In many cases the high financial indicators attracts the investors. It seems such kind of situations when the innovation is not interesting from the point of economy but innovative must realize this innovation.

Key words: Investment, concentrated financial capital, leasing, substitutive investments, attraction of investment, innovator and investor.

Kamran Ağalı oğlu RƏSULOV,
Azərbaycan Texniki Universitetinin doktorantı

	t –ci il		(t+1)-ci il		Delta (d)	
	min manat	Faiz	min manat	Faiz	min manat	Faiz*
Ymx	ymx(t)	ymx(t)/ sticm(t)	ymx(t+1)	ymx(t+1)/ sticm(t+1)	d(ymx)	d(ymx)/ d(üim)
tim	tim(t)	tim(t)/ sticm(t)	tim(t+1)	tim(t+1)/ sticm(t+1)	d(tim)	d(tim)/ d(üim)
yta	yta(t)	yta(t)/ sticm(t)	yta(t+1)	yta(t+1)/ sticm(t+1)	d(yta)	d(yta)/ d(üim)
Pva	pva(t)	pva(t)/ sticm(t)	pva(t+1)	pva(t+1)/ sticm(t+1)	d(pva)	d(pva)/ d(üim)
Ymb	ymb(t)	ymb(t)/ sticm(t)	ymb(t+1)	ymb(t+1)/ sticm(t+1)	d(ymb)	d(ymb)/ d(üim)
Iih	iih(t)	iih(t)/ sticm(t)	iih(t+1)	iih(t+1)/ sticm(t+1)	d(iih)	d(iih)/ d(üim)
Mt	mt(t)	mt(t)/ sticm(t)	mt(t+1)	mt(t+1)/ sticm(t+1)	d(mt)	d(mt)/ d(üim)
Ti	ti(t)	ti(t)/ sticm(t)	ti(t+1)	ti(t+1)/ sticm(t+1)	d(ti)	d(ti)/ d(üim)
Eti	eti(t)	eti (t)/ sticm(t)	eti(t+1)	eti(t+1)/ sticm(t+1)	d(eti)	d(eti)/ d(üim)
Ktx	ktx(t)	ktx(t)/ sticm(t)	ktx(t+1)	ktx(t+1)/ sticm(t+1)	d(ktx)	d(ktx)/ d(üim)
tid	tid(t)	tid(t)/ sticm(t)	tid(t+1)	tid(t+1)/ sticm(t+1)	d(tid)	d(tid)/ d(üim)
Sticm	sticm(t)	-	sticm(t+1)	-	d(sticm)	-
üim	üim(t)	-	üim(t+1)	-	d(üim)	-

İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN İNFORMASIYA TƏMİNATININ YAXŞILAŞDIRILMASI İMKANLARI

Xülasə

Məqalədə sənayedə innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin informasiya təminatını formalaşdıran amillər xarakterizə olunmuşdur. Sahədə innovasiyalı fəaliyyətin tənzimlənməsinin informasiya təminatının yaxşılaşdırılması imkanları aşkar edilmiş, onların reallaşdırılması yolları göstərilmişdir.

Açar sözlər: *informasiya təminatı, innovasiya, tənzimləmə, sənaye, sistem.*

Giriş

Sənayedə innovasiyalı inkişafın tənzimlənməsi mövcud metodlardan, o cümlədən strateji, məqsədli və indikativ planlaşdırma, vergi sisteminin tənzimlənməsi, büdcənin idarə edilməsi, pulkredit tənzimlənməsi, faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi, antiinflasiya tənzimlənməsi, gəlirlərin tənzimlənməsi, məşğulluğun tənzimlənməsi, xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi metodlarından istifadəni nəzərdə tutur. Onu da qeyd edək ki, sənayedə innovasiyalı-intensiv inkişaf tələblərinə adekvat iqtisadi, xüsusilə investisiya proseslərinin tənzimlənməsi fəaliyyət mühitini şərtləndirən əsas amillərə elmi cəhətdən hərtərəfli əsaslandırılmış münasibət tələb edir.

Innovasiyalı - investisiya proseslərinin tənzimlənməsi. Bu proseslərin tənzimlənməsinin səmərəliliyi, fəaliyyət xüsusiyyətlərindən irəli gələn amillərə hərtərəfli əsaslandırılmış yanaşma sayəsində mümkündür. Məsələ ondadır ki, "həmin amillər ayrı-ayrılıqda spesifik xüsusiyyətlərə malik olsalar da, son nəticədə onlar istehsal fəallığına artan tələbatın ödənilməsi istiqamətində proporsionallığın təmin olunmasına imkan yaradır" [1, s. 7].

Innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi investisiya proseslərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, daha əlverişli investisiya mühitinin təşəkkülünə xidmət etməlidir. Məlum olduğu kimi, investisiya mühitinin formalaşmasında rəqabət mühitinin xarakteristikaları, istehsal və resurs potensialı, infrastruktur şəbəkəsinin modernliyi, milli valyutanın məzənnəsi, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, vergi-gömrük rejimi, inflyasiya kimi makroiqtisadi amillərin rolu daha böyükdür. Həmin amillərin təsiri altında formalaşan mühitin əlverişliliyi innovasiyalı intensivləşmənin investisiyalaşması imkanlarına, onların reallaşmasına təsərrüfat subyektlərinin həyat qabiliyyəti meyarları ilə baxılmasını tələb edir. Milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafı əksər sahələrdə innovasiya fəallığını mühüm amil kimi ortaya qoymuşdur.

Iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sisteminin innovasiyalı inkişafa dəstək baxımından təkmilləşdirilməsi, həmin sistemin struktur yeniləşmələri, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi funksiyalarına xüsusi diqqət tələb edir. Innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi prioritetləri innovasiya fəallığının yüksəldilməsi imkanlarını dəqiqləşdirməyi nəzərdə tutur. Özlüyündə aydındır ki, innovasiya fəallığının yüksəldilməsinin yuxarı həddi dayanıqlı inkişaf tələbləri ilə müəyyən olunmalıdır. Dayanıqlı inkişaf insan həyatı üçün gələcəkdə problem törətməyən inkişaf kimi qəbul edildiyindən, innovasiya fəallığının yüksəldilməsinin yuxarı həddi, bir çox hallarda ekoloji və məşğulluğun quruluşuna qoyulan reqlamentlərlə müəyyən olunur.

Innovasiya sahibkarlığı üçün əlverişli şəraitin yaradılması innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin prioritetlərindən biri olmaqla, məqsədli proqram yanaşmasının dövlət və özəl bölmə tərəfindən birgə maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Dövlət tənzimlənməsinin dolaylı metodları innovasiyalı fəaliyyət subyektlərinin maraqlarına ver-giqoyma (o cümlədən, vergi güzəştləri, vergidən azad olma və s. hallarının tətbiqi), qiymətlərin tənzimlənməsi, onların səviyyə və nisbətlərinin nizamlanması, kreditə görə faiz və kredit güzəştlərinin tətbiqi, gömrük rüsumları, valyuta məzənnələri və valyuta mübadilə şərtləri vasitəsi ilə təsir edir.

Innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri innovasiyaların investisiyalaşdırılması proseslərinin idarə edilməsi və qərarların qəbulu üzrə kreativlik meyarlarına adekvat mexanizmin formalaşdırılmasıdır. Innovasiyalı tənzimləmə iqtisadi sistemin inkişafının atributu olmaqla dayanıqlı artıma yönəlmiş fəaliyyət kimi, maddi istehsal sahələrinin, xüsusilə sənayenin rəqabət qabiliyyətini yüksəltməyə xidmət etməlidir. Innovasiyalı məhsulun rəqabət qabiliyyətinin və proses innovasiyalarının rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsi üçün bazar münasibətlərinin lokomotivi olan sahibkarlığın innovasiya fəallığının dəstəklənməsinin bütün vasitələrindən istifadəyə imkan verən optimal tənzimləmə mühiti yaradılmalıdır. Həmin mühit iqtisadi, sosial, ekoloji, texnoloji və mənəvi-etik motivlərin uzlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Innovasiyalı fəaliyyət subyektlərinin inkişafının tənzimlənməsi çevik informasiya-təhlil sisteminin yaradılmasını, investisiya qərarlarının operativliyinin yüksəldilməsi, daha səmərəli layihələrin seçilməsi, onların reallaşdırılması üçün vəsait axtarışı prosesinin sürətləndirilməsini, zəruri informasiya bazasının formalaşmasını tələb edir. Innovasiyaların investisiyalaşdırılması qərarlarının informasiya təminatında investisiya layihəsinin texniki cəhətdən əsaslandırılma dərəcəsi, kommersiya baxımından səmərəliliyi, institusional imkanların səviyyəsi, ətraf mühitə təsir, bank kreditləri faizlərinin innovativ investisiya layihəsinin reallaşdırılması üçün məqbulluğu, nəticələrin

nə vaxt və necə əldə ediləcəyinə dair məlumatlar əhatə olunmalıdır. Müvafiq informasiya təminatının reallığa adekvatlıq səviyyəsini yüksəltmək üçün, burada müxtəlif dövrlərdəki pul axınlarını müqayisəli qiymətləndirməyə və investisiya qərarlarının qəbulunda cari və perspektiv gəlirləri (xərcləri) tutuşdurmağa imkan verən diskontlaşdırmanın xarakteristikaları öz əksini tapmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, investisiya qərarlarının qəbulu zamanı gəlirin daxili dərəcəsi göstəricisini fors-major hallarını nəzərə almağın çətinlikləri səbəbindən birmənalı qiymətləndirmək problematiktir. Belə ki, risk ehtimalı yüksəldikcə gəlirin daxili dərəcəsini şərtləndirən göstəricilər kəskin tərəddüd edir.

Sənayedə innovasiyalara, o cümlədən maddi-texniki bazanın modernləşdirilməsinə investisiyalar, nəticə etibarilə istehsalın intensivlik səviyyəsini yüksəldilməsinə yönəldildikdə, innovasiyalı fəaliyyət mühitinin kənar təsirlərinə həssaslığı dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi xüsusilə aktuallaşır. Daha sonra risklərin qiymətləndirilməsi və risk parametrlərinin proqnozlaşdırılması həyata keçirilir. İnnovasiya proseslərinin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi innovasiya mühitinin hərtərəfli qiymətləndirilməsini tələb edir. İnnovasiya mühitinin monitorinqinin milli sisteminin yaradılması istiqamətində görülən işlərin sürətləndirilməsi innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsində mühüm rola malikdir.

İnnovasiya sahibkarlığı və informasiya təminatı. Sahibkarlığın bu istiqamətinin formalaşmasında sığorta biznesinin iştirakı artdıqca investisiyaların istifadəsi imkanları da genişlənir. Belə ki, innovasiya fəaliyyətinin sığortalanması sisteminin səmərəliliyi bu fəaliyyətin özünün səmərəliliyi ilə bilavasitə əlaqədardır. İnnovasiyalı fəaliyyətin maliyyə mexanizmi kreativ yanaşmalar tələb edir. Belə vəziyyəti şərtləndirən amillər müxtəlif xarakterli və çoxsaylı olsa da, əsas səbəb elmi ideyaların formalaşması və yeniliklərin reallaşdırılması prosesinin fərqli zaman və məkanda təzahür edən prinsiplial fərqləridir. Eyni zamanda, demək olar ki, bütün hallarda maliyyə risklərinin səviyyəsi yüksəkdir və onları bölüşdürmədən, xüsusilə kiçik innovasiya müəssisələrinin məhsuldar fəaliyyəti, demək olar ki, qeyri-mümkündür. Kredit təşkilatlarının böyük innovasiya layihələrinin tələblərinə uyğun maliyyə resurslarına malik olmaması, postsovet məkanı üçün qismən yeni olan yanaşmalara, o cümlədən faktoring fəaliyyətinə diqqəti artırır. İlk növbədə, həmin fəaliyyətin normativ- hüquqi bazası möhkəmləndirilməlidir. Doğrudur, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin (2000-ci il 1 sentyabr) VII fəslinin 655-657-ci maddələrində müvafiq normativ- hüquqi əsaslar öz əksini tapmışdır [2].

Bununla belə, innovasiya fəallığının yüksəldilməsinin obyektiv zərurətə çevrildiyi hazırkı dövrdə faktoring fəaliyyətinin əsasnaməsinin hazırlanması innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsində mühüm addım ola bilər. Sonrakı addım innovasiya fəaliyyəti subyektləri və innovasiya bazarı iştirakçıları arasında müvafiq öhdəlikləri rəsmiləşdirən müqavilələrlə iş təcrübəsi artdıqca faktoring fəaliyyətinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması olmalıdır. Bu zaman inkişaf etmiş ölkələrdə innovasiya yönümlü investisiyaların tənzimlənməsinin dolayı vasitələrinə, postsovet ölkələrində isə birbaşa və dolayı tənzimləmə vasitələrinin birgə tətbiqinə üstünlük verilməsinin obyektiv səbəbləri nəzərə alınmalıdır.

İnnovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin səmərəliliyi, yeniliklərin insanların istifadəsinə verilməsi üçün müvafiq strukturların formalaşması və fəaliyyətinin səmərəliliyində təzahür edir. Bu baxımdan innovasiya fondlarının yaradılması və onların yerli istehsalçıların innovasiya fəallığına xidmət etməsi, qabaqcıl xarici təcrübədən göründüyü kimi, tənzimləmə sisteminin təkmilləşdirilməsi imkanlarını genişləndirir. İnnovasiya fondları müvafiq mənbələrdə dövlət, özəl və birgə maliyyələşdirilən fondlar kimi fərqləndirilir. Postsovet məkanı ölkələri, hətta dinamik inkişaf edən Azərbaycan üçün innovasiyalı fəaliyyətin birgə maliyyələşdirilməsi daha perspektivli olsa da, hazırda innovasiya fondlarının dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi təcrübəsi daha geniş yayılmışdır.

Cari və yaxın perspektivə innovasiya fondlarının maliyyələşdirilməsi mexanizmindəki əhəmiyyətli fərqləri şərtləndirən amillərə aşağıdakıları aid etmək olar: - dövlətin elmi-texniki siyasətinin prioritetlərinin reallaşmasının institusional təminatdan asılılığının azalması; innovasiya fondlarının dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına formalaşdırılmasının qısa müddətdə həyata keçirilməsi; bazar infrastrukturunun elmtutumlu istehsalın tələblərinə uyğunlaşdırılmasının zaman tələb etməsi özəl qurumların və kommersiya banklarının sponsorluğu ilə yaradılması prosesini uzada bilir və s.

Bununla belə innovasiya fondlarının yaradılmasına bütün maliyyə mənbələrinin cəlb olunması qabaqcıl xarici təcrübədə sınaqdan çıxmış səmərəli variant olub, müvafiq istiqamətli tədbirlərin daha fəal surətdə həyata keçirilməsini tələb edir. Belə ki, bu halda: - transaksiya məsrəflərinin tədricən, lakin dönmədən azalmasını təmin etmək mümkündür; innovasiya fondlarının istifadə mexanizminin çevikliyi yüksəlir; innovativ fəaliyyətin proteksionizmdən asılılığı azalmaqla, məhsul və proses innovasiyalarının rəqabət qabiliyyəti artır.

İnformasiya təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətləri. İnnovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin informasiya təminatının yaxşılaşdırılması: - innovasiya və informasiya siyasətinin əsas meyarlar və prioritetlər üzrə üzvi vəhdət təşkil etməsini; innovasiyaların informasiya infrastrukturunun inkişafının optimal temp və miqyasının əldə edilməsini; innovasiya statistikasının genişləndirilməsi və detallaşdırılmasını; innovasiyalı ixrac potensialının fəallaşdırılmasının dolğun və yenilənən xarakteristikalarının sistem əmələ gətirməsini; məhsul və proses innovasiyalarının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində inteqrasiya amilinin təsirini kəmiyyətcə əks etdirən göstəricilərin əhatə olunmasını; bütün özünəməxsusluqlarına baxmayaraq, innovasiyalı fəaliyyət statistikasının tövsiyə edilən standartlara uyğunluğunun təmin olunmasını tələb edir. Həmin standartlar innovasiya layihələrinin maliyyə-iqtisadi və elmi-texniki ekspertizasının məlumatlarına, marketing, kadr təminatı və bir sıra bu kimi digər göstəricilərinə aid edilməlidir. Qeyd olunanlar informasiya təminatının reallığı obyektiv əks etdirməsi imkanlarını məhdudlaşdırmamalıdır.

Statistik innovasiyaların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə ilk növbədə aşağıdakıları aid etmək olar:

“- innovasiya fəaliyyəti sahəsində sosial-iqtisadi siyahıyaalmanın hazırlığı və aparılması metodologiyasının işlənməsi; ölkədə və regionlarda innovasiya fəaliyyəti sahəsində baş verən mühüm proseslərin fasiləsiz statistik monitorinqinin təşkili; innovasiya fəaliyyətinin mühüm göstəricilərinin dinamikasının müşahidəsinin təşkili; statistik instrumentarının (hesabat formaları, onların doldurulması təlimatları və s.) tərtibatı prinsiplərinin yenidən nəzərdən keçirilməsi (onların çevikliyi, statistik müşahidə məsələləri dəyişdikcə transformasiya olunmaq imkanını, statistik hesabatların nəticəliliyinin yüksəldilməsini təmin etmək məqsədi ilə); innovasiyalar statistikasının bütün digər qarışıq sahələr arasında koordinasiyası” [3, s.13].

İnnovasiyalı inkişaf strategiyası, artıq qeyd olunduğu kimi, risklərin qiymətləndirilməsinin və onların minimumlaşdırılması proseslərinin informasiya təminatının zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi yaxın və uzaq perspektivə prioritetlərin əsaslandırılması dərəcəsini yüksəltməyə xidmət edir.

İnnovasiyalı fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və onun informasiya təminatının yaxşılaşdırılması prioritetləri qismində göstəricilərin aqreqasiyasının optimal səviyyəsi təmin edilməli, bu halda məhdudiyət şərtlərindən biri dezaqreqasiyası imkanları olmalıdır. İnnovasiyalı fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi sisteminin informasiya təminatının yaxşılaşdırılması, zənnimizcə, məhsul və proses innovasiyalarının informasiya təminatına “analogiyalı yanaşmanın” imkanlarını genişləndirməlidir. Sənayedə məhsul və proses innovasiyalarının informasiya təminatına “analogiyalı yanaşma” dedikdə, tərəfimizdən aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- innovasiyalı fəaliyyətin start parametrləri mövcud, bir sıra hallarda qabaqcıl iqtisadi-texniki mühitin xarakteristikalarıdır. Odur ki, konkret sənaye müəssisəsinin timsalında start parametrlərinin

kəmiyyətə qiymətləndirilməsi zamanı “resurs təminatına görə orta vəziyyətdə, ənənəvi fəaliyyətin nəticələrinə görə isə qabaqcılların sırasında orta vəziyyətdə olan” müəssisənin göstəriciləri analogiyalı yanaşma üçün əsas götürülə bilər. Belə yanaşma, subyektiv amillərlə şərtlənən çatışmazlıqların aradan qaldırılması hesabına əldə edilən səmərənin innovasiyalı yanaşmanın nəticəsi kimi qəbul olunmasının qarşısını almaq məqsədini güdür;

- prioriteti resurslardan istifadənin mövcud vəziyyətinin yaxşılaşdırılması olan proses innovasiyalarının informasiya bazasının formalaşmasında “yaxşılaşma əmsalı”ndan istifadə etmək olar. Əslində belə əmsal bu və ya digər ad altında istifadə edilməklə, məsrəflərin neçə faiz azalması, əmək məhsuldarlığının artımının nisbi kəmiyyəti kimi hesablanır. Tərəfimizdən təklif olunur ki, resurslardan istifadənin “yaxşılaşma əmsalı” ayrıca informasiya massivi kimi qurulmaqla və müntəzəm yenilənməklə, analogiyalı yanaşmanın informasiya təminatının tərkib hissəsinə çevrilsin. Bu halda, pinsipial əhəmiyyətli, texnoloji əlaqələr hesabına reallaşan, istehsal, maliyyə alətlərinin tətbiqində və bilavasitə məhsulda ifadə olunan yeniliklərin iqtisadi, texnoloji, ekoloji və bu kimi bir sıra digər aspektlərdə səmərəliliyinin yüksəldilməsinin informasiya təminatında nəzərə alınması üçün universal alqoritm axtarışı məsələsi aktuallaşa bilər;

- sənayedə yenilik səviyyəsinə görə innovasiya məhsulunun təsnifatı zamanı yeni və əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış məhsulları bir qrupa, təkmilləşdirilmiş sənaye məhsullarını digər qrupa aid etdikdə sənaye müəssisələrində istehsalın innovativliyinin qiymətləndirilməsinin informasiya bazasından istifadənin arzuolunan çevikliyini əldə etmək heç də həmişə mümkün olmur. Odur ki, resurslardan istifadənin “yaxşılaşma əmsalı” massivi sənayedə yenilik səviyyəsinə görə innovasiya məhsulunun təsnifatının əsas əlamətləri üzrə yenidən strukturlaşdırıla bilməlidir.

İnnovasiyalara yönəldilən məsrəflərdən istifadənin “yaxşılaşma əmsalı” massivinın əlaqə yaratmalı olduğu ən mühüm massivlərdən biri sənayedə tətbiq istiqamətləri üzrə texnoloji innovasiyalara məsrəflərin dinamik təhlilinə imkan verən massivdir (cədvəl 1).

Sənayedə tətbiq istiqamətləri üzrə texnoloji innovasiyalara məsrəflərin dinamika təhlili üçün bəzi mütləq və nisbi kəmiyyətlər massivi

* və ya $[(ymx(t+1) - ymx(t)) / [sticm(t+1) - sticm(t)]]$

Massivin sonuncu sütunları $d(ymx) = (ymx(t+1) - ymx(t))$; $d(üim) = üim(t+1) - üim(t)$ qaydasında hesablanır.

Burada,

ymx- yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsi məsrəflərini; *tim* - texnoloji innovasiyalar ilə əlaqədar maşın və avadanlıqların alınması məsrəflərini; *yta*-yeni texnologiyaların alınmasına məsrəfləri; *pva*- proqram vasitələrinin alınmasına məsrəfləri; *ymb*-yeni məhsulların buraxılışı üçün istehsal layihələndirilməsi, istehsala digər hazırlıq növləri və ya onların istehsalı üzrə yeni xidmətlərin və metodların tətbiqi məsrəflərini; *iih*-innovasiya ilə əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığı məsrəflərini; *mt*-marketinq tədqiqatları məsrəflərini; *ti*-texnoloji innovasiyalara məsrəfləri; *eti*-elmi-tədqiqat və işləmələr məsrəfləri; *ktx*- kənar təşkilatların xidmətlərinin ödənilməsinə məsrəflər; *tid*-texnoloji innovasiyalara digər məsrəfləri; *sticm*-sənayedə texnoloji innovasiyalara cəmi məsrəfləri; *üim*-ümumi istehsal məsrəflərini ifadə edir.

$d(ymx) = (ymx(t+1) - ymx(t))$; $d(üim) = üim(t+1) - üim(t)$

$[(ymx(t+1) - ymx(t)) / [üim(t+1) - üim(t)]]$ və ya

$[(ymx(t+1) - ymx(t)) / [sticm(t+1) - sticm(t)]]$

nisbətlərindən istifadə edərək müqayisə olunan nisbi göstəricilər bazasında "yaxşılaşma əmsali" massivi ilə əlaqə qurmaq olar.

Nəticə

Innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin informasiya təminatının yaxşılaşdırılması imkanlarını reallaşdırmaq üçün məhsul və proses innovasiyalarının informasiya təminatına "analogiyalı yanaşma" imkanlarının genişləndirilməsi, o cümlədən, innovasiyalı fəaliyyətin start parametrlərinin xarakterizə olunması, resurslardan istifadə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün proses innovasiyalarının informasiya bazasının formalaşmasında "yaxşılaşma əmsali"ndan istifadə üzrə təklif edilən yanaşma məqsəduyğundur.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Q.İ. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı, "İqtisad nəşriyyatı", 2008. 274 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, 2000
3. Nəcəfov Z. M. Azərbaycan Respublikasında milli innovasiya sisteminin formalaşması və inkişafı. 08.00.05 və 08.00.13. İ.e.d. ... dissert. avtoref. Bakı, 2011, 38 s.

K.A.Расулов

Возможности улучшения информационного обеспечения государственного регулирования инновационной деятельности

Резюме

В статье характеризованы факторы формирующие информационное обеспечение государственного регулирования инновационной деятельности в промышленности. Выявлены возможности улучшения информационного обеспечения регулирования инновационной деятельности в отрасли и указаны пути их реализации.

Ключевые слова: информационное обеспечение, инновация, регулирование, промышленность, система.

K.A.Rasulov

The opportunity of the improvement of the informational provide of the state regulation of the innovational activity

Summary

The factors forming the state regulation of the innovative activity in the industry have been characterized in the article. The opportunities of innovative activities to improve the regulation of the provision of the information have been discussed, the ways of them have been shown.

Key words: the provision of the information, innovation, regulation, industry, system.

UOT 338.45

*Naməddin Deputat oğlu QURBANOV,
Qafqaz Universitetinin doktorantı*

SƏNAYEDƏ İNNOVASIYALI-İNTENSİV İSTEHSALIN İDARƏ EDİLMƏSİNİN İNFORMASIYA TƏMİNATININ FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə

Sənaye müəssisəsinin idarə edilməsi, müəssisədə çalışan kollektivin və onun ayrı-ayrı üzvlərinin fəaliyyətinə məqsədyönlü və fasiləsiz təsirlər hesabına, məhsul buraxılışı proseslərinin ciddi koordinasiyasını nəzərdə tutur. Bu məqsədlə sənayedə innovasiyalı-intensiv istehsalın idarə edilməsinin adekvat informasiya təminatı formalaşdırılmalıdır. Məqalədə müvafiq aktual məsələlər tədqiq edilir.

Açar sözlər: informasiya təminatı, sənaye istehsalı, idarəetmə, intensivləşmə, innovasiya.

Giriş

Müəssisənin ayrı-ayrı bölmələrinin qarşılıqlı əlaqəli, birgə fəaliyyəti, aparılmış tədqiqatlardan və qabaqcıl təcrübədən göründüyü kimi, idarəetmənin və onun informasiya təminatının səmərəliliyindən bilavasitə asılıdır. İnformasiya idarə olunan obyekt və idarə edən subyekt arasında dövr edərək hesabat göstəriciləri əsasında optimal qərarların hazırlanması və əsaslandırılmasına xidmət edir. Müəssisə səviyyəsində innovasiyalı-intensiv sənaye istehsalının idarə edilməsinin adekvat informasiya təminatı formalaşdırılması bir sıra aktual nəzəri-metodoloji və təcrübi problemlərin həllini tələb edir.

İdarəetmə strukturu və institusional yeniliklər. Sənaye istehsalının müəssisə səviyyəsində idarə edilməsini və deməli müvafiq informasiya axınlarının tənziqlənməsini müvafiq aparat həyata keçirir ki, bura da müəssisə rəhbərindən tutmuş sahə rəisi və ustaya qədər müxtəlif idarəedicilər zümrəsi daxildir. Sənaye müəssisələri, istehsalın profilindən asılı olaraq fərqli struktura malik olsa da, əsasən direktor, baş mühəndis, sex rəisi, sahə rəisi, növbə rəisi, usta səviyyələrində strukturlaşmış idarəetmə sisteminə malikdir. Sənaye müəssisələrinin təşkilati strukturunun geniş spektrli müxtəlifliyi şəraitində, onların istehsal – funksional strukturuna daxil olan – baş mühəndis, dispetçer, məhsulun keyfiyyətinə nəzarət, logistika və satış, mühasibat, insan resursları və s. şöbələri arasındakı informasiya əlaqələri xüsusi diqqətə layiqdir. Belə ki, istehsalın səmərəliliyi meyarları baxımından, məhz qeyd olunan funksional struktur, təcrübədən göründüyü kimi, müəssisənin idarə edilməsində informasiya axınlarının (təşkilati-inzibati, iqtisadi, sosial-psixoloji xarakterli təsirləri reallaşdıran) optimal rejiminin qurulması üçün əlverişli ilkin şərait yaradır. Belə ki, yuxarıda haqqında bəhs olunan idarəetmə strukturu:

- bazarın yüksək tezliklə dəyişən konyunkturunun və dövlət sifarişlərinin tələblərinə adekvat cavab verilməsi;

- daha az maddi, maliyyə və əmək məsrəflərilə, resurslardan istifadənin allokasiya effektivin reallaşdırılması və bir sıra digər imkanlardan istifadə etməklə daha çox məhsul istehsal edilməsi;

- istehsalın müxtəlif aspektlərdə, o cümlədən, təşkilati idarəetmə aspektində təkmilləşdirilməsinin təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərmək üçün kifayət qədər geniş imkanlara malikdir.

Həmin imkanlar idarəedicinin (menecerin) konkret predmet sahəsinə dair zəruri biliyi, şəxsi keyfiyyətləri və təcrübəsi, innovasiyalara açıqlıq dərəcəsi, müəssisənin, o cümlədən idarəetmə strukturunun işçi heyətinin ixtisas səviyyəsi, informasiyanın zaman və məkan aspektində keyfiyyəti və s. amillərin təsiri altında formalaşır.

Sənayedə fəaliyyət inteqrasiyasının idarəetmənin informasiya təminatı, korporativ maraqların

uzlaşdırılması prosesini xarakterizə etməyə imkan verməlidir. Haqqında danışılan imkanların reallaşdırılması kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu baxımdan, istehsalın innovasiyalı-intensiv inkişafı nöqtəyi-nəzərindən perspektivli hesab edilən institusional struktur qismində holdinqin informasiya təminatının formalaşmasına müxtəsər nəzər salmaq məqsəduyğundur. Holdinqə daxil olan sənaye müəssisəsində istehsalın idarə edilməsinin informasiya bazası holdinqin bütün müəssisələrinin fəaliyyətini bu və ya digər dərəcədə əks etdirir. Belə yanaşma informasiya massivlərindəki təkrarlanmaları informasiya itkisinə yol vermədən minimuma endirməyə imkan verir.

Məsələ ondadır ki, mühasibat və vergi uçotu holdinqə daxil olan bütün müəssisələri başdan-başə əhatə etsə də, hesabat hər bir müəssisə üzrə ayrı-ayrılıqda tərtib olunur. Haqqında bəhs olunan institusional mühitdə innovasiyalı-intensiv sənaye istehsalının idarə edilməsinin informasiya təminatının formalaşdırılması təsərrüfat əməliyyatlarının qeydiyyatı üçün istifadə olunan sənədlərdə “susma əlaməti” üzrə daxil edilən göstəricilərin artması müşahidə olunur. Belə ki, növbəti sənədlərdə artıq dövriyyədə olan sənədlərdə əks olunmuş göstəricilərin analoqlarına (forma və kəmiyyət baxımından) istinad edilməklə, massivlər arasında əlaqələrin atması hesabına, onların ölçüləri kiçildilə bilər.

Bir məqamın da qeyd edilməsi zəruridir. Məsələ ondadır ki, sistemin mürəkkəbliyi, onun elementlərinin sayca çoxluğu ilə deyil, əsasən elementlər arasındakı əlaqələrin sayı və xarakteri ilə şərtlənir. Deməli, təsərrüfat əməliyyatlarının qeydiyyatı üçün istifadə olunan sənədlərdə “susma əlaməti” üzrə daxil edilən göstəricilərin və istinadların artması müəssisənin informasiya sistemini arzuolunmaz dərəcədə mürəkkəbləşdirə bilər. Odur ki, massivlərin ölçülərinin kiçildilməsi məqsədilə onlar arasında əlaqələrin artmasının yuxarı həddi müəyyənləşdirilməlidir. Konkret halda, yuxarı həddin müəyyənləşdirilməsi, müəssisənin idarə edilməsində informasiya texnologiyalarından istifadə hesabına əldə edilən səmərənin yalnız müəyyən hissəsini informasiya sisteminin “qənaətli təşkili” tədbirlərinə yönəltməyin yol verilən olması tezisində əsaslanır.

İnnovasiyalı-intensiv sənaye istehsalının idarə edilməsində informasiya. İnnovasiyalı-intensiv sənaye istehsalının idarə edilməsinin informasiya təminatının səmərəliliyini şərtləndirən amillər sırasında korporativ sistemin, sözün həqiqi mənasında vahidliyinin təmin edilməsi amilinin mühüm əhəmiyyəti qeyd olunmalıdır. Həmin sistem, məlum olduğu kimi, istehsalla yanaşı, işçi heyətin, hazır məhsulun hərəkətinin dəyər zəncirini və maliyyə resurslarının idarə edilməsini, buraxılan məhsulun həcmnin artırılması və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, onun rəqabət qabiliyyətini yüksəltməklə bazarda mövqeyinin möhkəmləndirilməsi meyarlarına əsasən vahid kontekstdə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

İnnovasiyalı-intensiv sənaye istehsalının idarə edilməsinin informasiya təminatının formalaşdırılması, konkret istehsal fəaliyyətinin özünəməxsusluğunu şərtləndirən aşağıdakı amilləri nəzərə alınmalıdır:

- sənayedə intensivləşmənin iqtisadi-texnoloji aspektləri texniki və texnoloji yeniləşdirmənin səmərəliliyini əks etdirən informasiyaya, xüsusilə iqtisadi səmərəliliyin inkişafın texnoloji mühiti baxımından dəyərləndirilməsini nəzərdə tutan xüsusi yanaşma tələb edir;

- innovasiyalı-intensiv sənaye istehsalında rəqabət mühitinin doğurduğu risklər və onların neytrallaşdırılmasının iqtisadi, habelə sosial dəyərinin müəyyənləşdirilməsinin informasiya problemləri həll edilməlidir;

- innovasiyalı-intensiv sənaye istehsalında transaksion xərclərin uçotu sistemi intensivləşmənin iqtisadi səmərəliliyinin adekvat münasibət meyarları baxımından formalaşdırılmalıdır. Bu zaman resurs və məhsul bazarında potensial tərəf-müqabillər haqqında və müqavilələrin bağlanması üçün zəruri olan informasiya axtarışı, bürokratik maneələri və o cümlədən, opportunizm cəhdlərinə qarşı mübarizə məsrəflərini əks etdirən informasiya massivlərinin yaradılması tədbirlərinə önəm verilməlidir;

- innovasiyalı- intensiv sənaye istehsalının xarakteristikalarının baza parametrləri ilə müqayisəsi böyük həcmli və qarşılıqlı informasiya massivlərinin yaradılmasını nəzərdə tutmalıdır. O cümlədən, kifayət qədər uzun müddət istismar edilən texniki vasitələri xarakterizə edən göstəricilər sistemi qurulmalı, yeni texnologiyalar səciyyələndirilməli, gözlənilən texniki-iqtisadi parametrlər dəqiqləşdirilməlidir;

- innovasiyalı sənaye istehsalının texniki-texnoloji baxımdan təkmilləşdirilmiş komponentlərinin və onların tətbiqi nəticələrinin müqayisəsi, ilk növbədə məhsul və proses innovasiyalarının məhsulun keyfiyyətinə təsirini, xammalın məhsula çevrilməsi müddətini, xammalın və məhsulun qiymətlərində, resurslardan istifadə səviyyəsində və məhsulun çeşidində baş verən dəyişmələri xarakterizə edən informasiya massivlərinin müntəzəm yenilənməsini tələb edir.

Qloballaşma dövründə sənayedə rəqabət qabiliyyəti həlledici dərəcədə innovasiyalarla, xüsusilə intellektual potensialın inkişafına yönəlik müvafiq fəaliyyətlə əlaqədardır. Bununla belə, təcrübədə, sənaye məhsulunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün taktiki gedişlərə üstünlük verilməsinə daha tez-tez rast gəlinir. Araşdırmalar belə vəziyyətin, idarəetmədə inkişafın təcrübə meyarlarından istifadənin rahatlığı ilə əlaqədar olduğunu söyləməyə əsas verir. Digər və zənnimizcə daha əhəmiyyətli səbəb elmtutumlu məhsullara tədiyyə qabiliyyətli tələbin arzuolunan səviyyədə olmamasıdır.

Ölkənin emal sənayesi mütəxəssisləri ilə sorğuların və digər informasiyaların ilkin təhlili göstərir ki, sahədə elmtutumlu məhsullara tədiyyə qabiliyyətli tələbin aşağı artım tempi, innovasiya fəaliyyətinin resursqoruyucu texnologiyaların geniş miqyasda tətbiqindəki problemlərlə əlaqədardır. Bu və digər səbəblərdən sənaye müəssisələrində mövcud idarəetmə strukturuna və onun informasiya təminatına yeni yanaşmalar obyektiv zərurətə çevrilir.

"Bu gün artıq sənaye müəssisələrində mövcud idarəetmə strukturunda əsaslı dəyişikliklər edilir, innovasiyaların axtarışına və tətbiqinə yönəlmiş idarəetmə strukturu formalaşır. Bu müəssisələrdə geniş restrukturlaşdırma işləri həyata keçirilir, çoxsaylı idarəetmə funksiyaları, operativ xətti rəhbərlik, strateji proqnozlaşdırma, marketinq, xarici iqtisadi əlaqələr, istehsalın və əməyin təşkili, idarəetmə qərarlarının icrasına nəzarət kimi funksiyalar şəklində birləşdirilərək təşkilati strukturda öz əksini tapır" [1, s. 231].

Sənaye müəssisəsində innovasiyalı-intensiv istehsalın idarə edilməsi, o cümlədən innovasiyaların axtarışına və tətbiqinə yönəlmiş idarəetmə strukturunun informasiya təminatının formalaşdırılması məqsədilə qarşılıqlı əlaqəli aşağıdakı əlavə massivlərin yaradılmasını və onların informasiya axınlarının tənzimlənməsi prosesində nəzərə alınmasını tələb edir:

- istehsal prosesinin zaman göstəriciləri (bir məmulatın hazırlanması müddəti; məmulat partiyasının hazırlanması müddəti; əməliyyat müddəti; əməliyyata hazırlıq və avadanlığın sazlama müddəti; məmulatın istehsal prosesində olduğu müddət; buraxılış qabiliyyəti və i.a.);

Əhatə dairəsinə (səviyyəsinə) görə fərqləndirilən sistemlər	Məqsədlər və tədqiqat obyektlərinə görə fərqləndirilən altsistemlər
Qlobal monitorinq sistemi	Sanitar-gigiyena monitorinqi altsistemi
Baza (fon) monitorinqi sistemi	Müstəqil ekoloji monitorinq altsistemi
Milli monitorinq sistemi	İqlim monitorinqi altsistemi
Regional monitorinq sistemi	
Lokal monitorinq sistemi	
İmpakt monitorinq sistemi	

sinin səmərəliliyinin bəzi nisbi göstəriciləri (normativlərlə müqayisədə iqtisadi səmərəlilik;

istehsalın və əməyin elmi təşkilinin məhsuldarlığa təsiri);

- bilavasitə istehsal prosesinin texnoloji keyfiyyətinin göstəriciləri (qüsurluluq (balları) səviyyəsi; maşın, avadanlıq, axın xətti və sairənin sazlama indeksi; prosesin davamlılığı indeksi) və s.

Sənaye müəssisələrinin əksəriyyətində, bilavasitə istehsalın idarə edilməsinin iqtisadi üsullarının tətbiqi məqsədlə istifadə olunan informasiya bazasında - məsrəflər və resurslara qənaət, əmək məhsuldarlığı, məhsulun keyfiyyəti, stimullaşdırıcı təsirlərin xarakteristikaları daha böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Artıq qeyd olunmuş təşkilati-inzibati, iqtisadi, sosial-psixoloji xarakterli idarəetmə təsirlərini reallaşdıran informasiya axınlarında xüsusi mövqeyə malik təşkilati-inzibati idarəetmə üsullarının informasiya təminatında isə göstərişlər, əmrlər, sərəncamlar və bu kimi digər sənədlərin məzmununu təşkil edən informasiya üstünlük təşkil edir. Sonuncuların innovasiyalı-intensiv sənaye istehsalının idarə edilməsində oynadığı rola münasibət bildirmək üçün onların hərəkətinə müxtəsər də olsa nəzər salmaq məqsəduyğundur.

İdarəetmənin informasiya təminatının formalaşdırılması. İlk növbədə onu qeyd edək ki, sənaye müəssisəsində innovasiyalı-intensiv istehsalın idarə edilməsinin adekvat strukturunun fəaliyyətinin, kifayət qədər səmərəli informasiya təminatının formalaşdırılmasında müxtəlif informasiya vahidlərinin ötürülməsi prosesinin səmərəliliyi həlledici rola malikdir. Məlum olduğu kimi, idarəetmə informasiyasının hərəkəti çoxvektorludur və onları şərti olaraq şaquli və üfüqi istiqamətli kimi fərqləndirirlər. İnnovasiyalı-intensiv sənaye istehsalının idarə edilməsinin şaquli informasiya axınları, başqa sözlə, idarəetmə obyektindən idarəetmə subyektinə doğru informasiya axınlarında ümumiləşdirmənin, yuxarıdan aşağı, yəni, idarəetmə subyektindən idarəetmə obyektinə (idarəediciyə) yönəlmiş informasiya axınlarında isə konkretləşdirmənin üstünlük təşkil etdiyini qeyd etməliyik. Şaquli informasiya axınlarında:

- təsərrüfat subyektinin öz fəaliyyət dairəsində istifadə etməli olduğu rəsmi mənbələr, qanunlar, ölkə başçısının fərmanları, mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarının sərəncamları, yuxarı idarəetmə strukturlarının və müəssisə rəhbərliyinin əmrləri, təftiş və yoxlama aktları;

- müəssisə kollektivinin və onun ayrı-ayrı bölmələr üzrə yığıncaqlarının qərarları;

- əsas və köməkçi istehsalda texniki və texnoloji vəziyyəti əks etdirən sənədlər;

- müqavilələr, razılaşmalar, reklamasiyalar, arbitraj və məhkəmə orqanlarının qərarları və digər təsərrüfat-hüquqi xarakterli sənədlər;

- istehsalın faktiki vəziyyətinin və inkişaf imkanlarının qiymətləndirilməsi üçün, ümumi və ayrı-ayrı iş yerlərində aparılan xüsusi təhqiqatların, o cümlədən xronometraj, monitorinq və bu kimi digər tədbirlərin materialları;

- qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsinə, tətbiqinə və yayılmasına dair çoxtərəfli informasiya mübadiləsinin sənədləşdirilmiş materialları və s. iştirak edir.

Üfüqi axınlarda isə, ilk baxışda bir qədər paradoksal görünsə də sənədləşdirilmiş informasiya böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Zənnimizcə, belə vəziyyət, sənayedə idarəetmə uçotunun formalaşma mərhələsində olması, transaksion məsrəflərin nəzərə alınmasının metodiki və başlıcası isə informasiya problemləri ilə əlaqədardır. Konkret halda, məhz informasiya təminatındakı problemlər ucbatından idarəetmə uçotu özünün əsas funksiyasını sözün tam mənasında icra edər, yəni idarəetmə prosesini uçotla lazımi səviyyədə əlaqələndirə bilmir.

İnnovasiyalı-intensiv sənaye istehsalının idarə edilməsinin informasiya təminatı, informasiyanın çevrilməsinin müxtəlif mərhələlərində yol verilə biləcək təhriflərin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan texnoloji amillərin təsiri üzərində dayanmadan (bu barədə əvvəllər bəhs olunmuşdur), qeyd edək ki, idarəetmə prosesinin informasiya axınlarında təhriflərin aradan qaldırılmasında unifikasiya imkanlarından, hələ ki, arzuolunan dərəcədə istifadə olunmur.

Eyni idarəetmə funksiyalarını icra edən idarəetmə sənədlərinin tərkib və forma baxımından eyniləşdirilməsi prosesi kimi qəbul edilən unifikasiya, tətbiq edilən sənəd formalarının müxtəlifliyini azaltmaqdır. Təbii ki, belə olan halda:

- onların işlənməsinə əmək sərfi azalır;
- yaxın və ya oxşar funksiyaları yerinə yetirən müxtəlif sənəd dövriyyələrinin informasiya birgəliyi artır;

- sənədlərin informativliyini yüksəltmək imkanları genişlənir.

Innovasiyalı-intensiv sənaye istehsalının idarə edilməsinin informasiya təminatında innovasiyaların reallaşdırılmasına yönəldilmiş investisiyaların strukturunda baş verən dəyişikliklərin əks olunması obyektiv zərurətdir. Həmin dəyişikliklərin innovasiyaların maliyyələşməsi rejiminin çevikliyi ilə əlaqədar olduğunu nəzərə alaraq, müvafiq müşayiətedici informasiya massivinin yaradılması məqsədəuyğundur.

Sənayedə proses və məhsul innovasiyalarının xarakteristikası səviyyələr üzrə fərqləndirmə tələb edir. Belə ki, sahədə tətbiq edilən yeniliklər – biavasitə istehsal prosesindəki yeniliklər, texnoloji əlaqələrdə gerçəkləşən yeniliklər, iqtisadi texnologiyalarda, habelə maliyyə alətlərinin tətbiqində yeniliklər və əlbəttə ki, fəaliyyətin nəticəsində, başqa sözlə, məhsulda ifadə olunan yeniliklər kimi fərqləndirilməlidir. Eyni zamanda, konkret sənaye müəssisəsinin profili və digər özünəməxsusluqları ilə şərtlənən yerli əhəmiyyətli yeniliklər də informasiya təminatında öz əksini tapmalıdır.

Innovasiyalı-intensiv sənaye istehsalının idarə edilməsinin informasiya təminatının formalaşdırılması prioritetlərindən biri innovasiyalara adekvat institusional yeniliklərin nəzərə alınmasıdır. Müəssisə səviyyəsində innovasiyalı idarəetməyə adekvat institusional mühitin yaradılması müvafiq informasiya bazasından səmərəli istifadənin mühüm şərtlərindən biri sayılmalıdır. Sənayedə innovasiyalara açıq institusional təminatın formalaşması, həmçinin innovasiyalara dəstək mexanizminin reallaşdırılmasının informasiya problemlərini də aktuallaşdırır. Oudur ki, müvafiq informasiya münasibətləri, sahə və müəssisə xüsusiyyətləri ilə yanaşı, sənayenin innovasiyalı idarə edilməsinə dəstək baxımından ümumi metodoloji əhəmiyyət kəsb edən müddəaların formalaşma səviyyəsi imkan verdiyi dərəcədə kəmiyyət xarakteristikalarına da aydınlıq gətirməlidir. Bu məsələ innovasiyalı sənaye istehsalının idarə edilməsi baxımından xüsusilə aktualdır.

Müasir sənaye istehsalının səmərəliliyi bilavasitə biznes proseslərinin modelləşdirilməsinin informasiya təminatının mükəmməlliyindən asılıdır. Oudur ki, müvafiq iyerarxiya siyahısının, məhsul, xidmət, keyfiyyətin idarə edilməsi və ümumilikdə təşkilati-struktur modellərinin işlənilməsinə xidmət edən informasiya vahidləri innovasiyalı-intensiv sənaye istehsalının informasiya təminatında əhatə olunmalıdır.

Sənayedə sifarişçi və xidmət göstərən (outsorser) arasındakı davamlı əməkdaşlıq üçün müddət və büdcə məhdudiyyətləri nəzərdə tutulmur. Belə ki, outsorsinq sifarişçi outsorserə ayrı-ayrı tapşırıqlar deyil, kifayət qədər geniş fəaliyyət meydanı verir. Bu zaman qarşıya qoyulan məqsəd xərcləri azaltmaqla yanaşı, sənayedə innovasiyalara açıq istehsal fəaliyyətini təmin etməkdir. Ümumiyyətlə isə, biznesin outsorsinq modeli “zəruri infrastruktura, texnologiyalara, yüksək ixtisaslı kadrlara malik şirkətlərə həvalə olunduğundan, işlərin keyfiyyətli icrasına və məsrəflərə qənaət olunmasına zəmanət verilir, podratçı təşkilatla məsuliyyətlərin bölüşdürülməsi maliyyə risklərini minimumlaşdırır; təşkilatın investisiya cəlb ediciliyini yüksəldir. Belə ki, kənar icraçıların cəlb olunması, xüsusilə maliyyə funksiyasının outsorsinqi, firmanın “şəffaf” sistem qurmaq niyyəti haqqında bəyanat rolunu oynayır” [2, s. 29].

Sənaye müəssisələrində outsorsinq, biznes funksiyalarının bölgüsü məsələlərini önə çəkməklə, ixtisaslaşmanın üstünlüklərini gerçəkləşdirir. Araşdırmalar göstərir ki, müəssisədə outsorsinq prosesinin təşkilati idarə edilməsinin adekvat informasiya təminatının formalaşdırılması baxımından aşağıdakı istiqamətlərin prioritetliyi məqsədəuyğundur:

- outsorsinqin tətbiqi haqqında qərar qəbulunun əsaslandırılması üçün istehsal-kommersiya məsrəflərini səciyyəvləndirən göstəricilərin sistemləşdirilməsi;

- outsorsinqlərin sifarişçi tələblərinə uyğunluğu meyarlarının dəqiqləşdirilməsi üçün informasiya massivlərinin yaradılması;

- autsorserə ötürülən və yayılması reqlamentləşdirilən informasiyanın kəmiyyət və keyfiyyət baxımından səciyyələndirilməsi.

Nəticə

İnnovasiyalı-intensiv sənaye istehsalının idarə edilməsinin informasiya təminatının formalaşdırılması sahədə intensivləşmənin iqtisadi-texnoloji aspektləri, texniki və texnoloji yeniləşdirmənin səmərəliliyini əks etdirən informasiyaya xüsusi yanaşma tələb edir. Bu baxımdan, rəqabət mühiyyətinin doğurduğu risklər və onların neytrallaşdırılmasının informasiya problemləri həll edilməli, transaksion xərclərin adekvat uçotu sistemi formalaşdırılmalı, yeni texnologiyalar səciyyələndirilməli, məhsul və proses innovasiyalarının məhsulun keyfiyyətinə təsirini, xammalın məhsula çevrilməsi müddətini, xammalın və məhsulun qiymətlərində, resurslardan istifadə səviyyəsində və məhsulun çeşidində baş verən dəyişmələri xarakterizə edən informasiya massivləri müntəzəm yenilənməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.X. Müəssisələrdə idarəetmə innovasiyalarının tətbiqi istiqamətləri. Az.ETKTİ və Tİ, Elmi Əsərləri. №3, Bakı, 2011, s. 230-234

2. -

2008, 1, . 26-31

Forming the information provision of the innovative-intensive production in the industry

Summary

The management of the industrial enterprises takes into account the serious coordination the production of the goods of the collective working in the enterprise, for the account of the purposeful and continuous impact on the activity of the members. For this purpose, the adequate information provision of the management of the innovative-intensive production should be formed. The appropriate actual problems are discussed in the article.

Key words: *information provision, industrial production, management, intensity, innovation.*

AQRAR PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

UOT 338.43

*Abdulla Çingiz oğlu ƏSGƏROV**i.ü.f.d., Az ETKTİ və Tİ-nin aparıcı elmi işçisi*

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA EKOLOJİ TƏLƏBLƏRƏ ADEKVAT MONİTORİNG SİSTEMİNİN QURULMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatında ekoloji tələblərə adekvat monitoring sisteminin qurulmasının təşkilati-iqtisadi məsələləri tədqiq olunmuşdur. Ətraf mühətdə baş verən dəyişikliklərin izlənməsi məqsədilə həyata keçirilən ekoloji monitoring xarakterizə olunmuşdur. Təbii və antropogen amillərin təsərrüfatçılıq arealına təsiri səciyyələndirilmiş, bir sıra ümumiləşdirmələr edilmişdir.

Açar sözlər: ekoloji monitoring, ətraf mühit, antropogen amillər, təsərrüfatçılıq arealı.

Giriş

Ekoloji tələblərə cavab verən monitoring sisteminin qurulması kənd təsərrüfatının ətraf mühitlə birbaşa təmasından irəli gələn xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir. Digər postsovet ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da, hələ ki, təsərrüfatların fəaliyyətinin ekoloji-iqtisadi xarakteristikasını vermək üçün əlçatan və etibarlı informasiyanı təmin edən milli və regional səviyyəli informasiya şəbəkələri formalaşma mərhələsindədir. Odur ki, kənd təsərrüfatında ekoloji tələblərə adekvat monitoring sisteminin qurulması məsələləri aktual olaraq qalır.

Təsərrüfat, ətraf mühit və informasiya bazası

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, postsovet məkanında olduğu kimi, Azərbaycanda da, hələ ki, “ölkə miqyasında müvafiq qərarlar qəbul edilməsi məqsədilə təsərrüfatçılığın planlaşdırılması üzrə təkmilləşdirilmiş informasiya bazasına ehtiyac vardır” [1, s. 24]. Qeyd olunan və bir sıra digər amillər kənd təsərrüfatının inkişafı və ekoloji təhlükəsizliyin təminatına dair qərarların qəbul edilməsinə, torpaq və su resurslarından istifadənin ekoloji nəticələrinin qiymətləndirilməsinə, antropogen təsirlərin kənd təsərrüfatında məhsuldarlığa təsirinin öyrənilməsinə, nəhayət, aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin səciyyələndirilməsinə dair monitoring aparılmasının zəruriliyini şərtləndirmiş olur.

Ətraf mühitin və təbii ehtiyatların dövlət monitoringi “aşağıdakıları əhatə edir: ətraf mühitin və təbii ehtiyatların vəziyyəti və onlara antropogen təsir edən mənbələr üzərində müşahidələr; ekzogen proseslərin yayılması, inkişafı və dinamikasını öyrənmək üçün müşahidələr; müşahidə obyektlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onların ilkin şəraitə nəzərən dəyişməsinin araşdırılması” (2, maddə 17). Sistemin vəziyyətini əks etdirən informasiyanın daxil olmasının davamlılığı, baş verən proseslərin xarakterizə edilməsində, xarici təsirlərə reaksiyaların qiymətləndirilməsində, gözlənilən meyillərin və hadisələrin proqnozlaşdırılmasında mühüm rola malikdir. Obyektin xarakterindən və tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq, müəyyən müddətə informasiyanın əldə olunmasının davamlılığını təmin edən üsullardan biri monitoringdir. Bu və ya digər obyektin vəziyyəti haqqında müntəzəm müşahidələrin aparılmasını nəzərdə tutan monitoring ilkin mənbədən informasiya əldə etməyin səmərəli üsullarından biridir. “Monitoring hər hansı bir fakt və proses üzrə davamlı qeydiyyat aparılması və məlumat yığılması üçün həyata keçirilən araşdırma metodudur. Bu məlumatlar əsasında tədqiq olunan obyektin inkişaf xüsusiyyətləri öyrənilir və

bunun əsasında idarəetmə qərarları qəbul olunur. Monitoring sistemindən insan fəaliyyətinin təhlil və proqnozlaşdırılması zamanı da istifadə edilir” [3, s. 603].

Ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər üzərindəki nəzarəti həyata keçirmək üçün həyata keçirilən ekoloji monitoring təbii və antropogen amillərin təsirini səciyyələndirməyə imkan verir. Ekoloji monitoring ətraf mühitdəki dəyişikliklər nəticəsində ekosistemlərdə baş verən prosesləri izləyən müşahidələr sistemidir. Həmin sistemin əsas obyektləri qismində atmosfer, torpaq, su, insan sağlamlığı, heyvan və bitki populyasiyalarının vəziyyəti çıxış edir. Daha ətraflı həmin obyektlərə atmosferin aşağı və yuxarı qatları, atmosfer yağıntıları, yerin quru hissəsinin səth suları, dəniz, yeraltı sular, iqlim sisteminin tərkib hissələri aid edilir. Kənd təsərrüfatında ekoloji monitoringin müşahidə obyektlərinə atmosfer, su, torpaq, iqlim, bitki aləmi, heyvanlar aləmi, insan sağlamlığı daxildir. Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək, demək olar ki, kənd təsərrüfatında ekoloji tələblərə adekvat monitoring sistemi təsərrüfatçılığın və təbii ətraf mühitin vəziyyəti üzərində müntəzəm, kifayət qədər uzunmüddətli müşahidələr apararaq, insan üçün həyatı əhəmiyyətli parametrlərin perspektiv səviyyələrinin proqnozlaşdırılması üçün məqbul informasiya bazası yaratmağa xidmət etməlidir.

Ekoloji monitoring üzrə ilk genişmiqyaslı, rəsmi səviyyəli beynəlxalq tədbir 1974-cü ildə Kenyanın Nayrobi şəhərində keçirilmiş hökumətlərarası görüş hesab edilir. Tarixi əhəmiyyətə malik bu tədbirdə ətraf mühitin monitoringi üzrə qlobal sistemin formalaşdırılması proqramının məqsədləri müəyyənləşdirilmişdir. Kənd təsərrüfatında ekoloji tələblərə uyğun monitoring sisteminin, başqa sözlə, sahədə ekoloji monitoringin qarşısına qoyduğu əsas vəzifələr qismində ilk növbədə:

- antropogen təsir mənbələri və amilləri üzərində, həmin amillərin təsiri nəticəsində təbii mühitdə baş verən proseslər üzərində bioloji, fiziki, kimyevi və digər xarakterli müşahidələrin aparılması;

- antropogen amillərin təsiri nəticəsində ətraf mühitdə baş verməsi gözlənilən mühüm dəyişikliklərin proqnozlaşdırılmasının adekvat informasiya təminatının formalaşdırılması;

- təbii sistemlərə neqativ texnogen və digər xarakterli təsirlərin səbəb və mənbələrini müəyyənləşdirməklə aqrar sahədə intensiv texnologiyalarda və onların komponentlərində təshihlərin aparılması.

Ekoloji monitoring sisteminin aqrar-ərzaq təsərrüfatının tələblərinə adekvatlığı

Həmin tələblərə adekvat ekoloji monitoring sistemi əhatə dairəsinə, fəza və zaman xarakterinə görə fərqlidir. Fəza və zaman xarakterinə görə müxtəliflik, praktikada monitoring sistemlərinin məqsədlər və tədqiqat obyektlərinə görə fərqlərində öz əksini tapır (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Kənd təsərrüfatında ekoloji tələblərə uyğun monitoring sistemləri və altsistemləri

Əhatə dairəsinə görə fərqləndirilən ekoloji monitoring sistemləri, ətraf mühiti səciyyələndirən

informasiyanın kəmiyyət-keyfiyyət xarakteristikası və onların ümumiləşdirilməsi baxımından aşağıdakı kimi fərqləndirilir. Planetin məcmu ekoloji komponentlərini nəzərə almaqla biosferdəki qlobal proses və hadisələrin izlənməsi, baş verən ekstremal hadisələr barədə qabaqcadan xəbərdarlıq edilməsinə xidmət edən qlobal monitoring sistemi, biosferdə gedən proseslər üzərindəki müşahidələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Baza (bəzi mənbələrdə fon adı ilə təqdim olunan) monitoring sistemində biosfer və onun iri bölümləri olan biotlar müşahidə obyektini rolunda çıxış edir. Odur ki, baza monitoring sisteminin əsas funksiyası antropogen təsirləri sərf-nəzər edərək, biosfer hadisələrini, ümumiyyətlə, təbii prosesləri izləməkdən və onların yaxın və orta perspektivdə proqnozlaşdırılmasından ibarətdir. Əhatə dairəsinə (səviyyəsinə) görə fərqləndirilən sistemlər sırasında növbəti səviyyə-milli monitoring sistemidir. Bu sistem müşahidələrin ölkə miqyasında aparılmasını nəzərdə tutur. Regional ekoloji monitoring sistemi bu və ya digər ölkədaxili regionda ətraf mühitlə əlaqədar proses və hadisələrin izlənməsini həyata keçirməklə və ərazi xüsusiyyətlərini real şəkildə nəzərə almaqla milli monitoring sisteminin tamamlanması effekti yaradır. Regional monitoring sisteminin strukturlaşdırıcı komponenti kimi lokal (yerli) ekoloji monitoring sistemləri konkret və yığcam ərazidə antropogen təsirləri davamlı və detallandırılmış şəkildə xarakterizə edir. Bu səviyyədə həmin təsirlərin mənbələri, konkret obyektlərdə baş verən metamorfizmlər, mütəmadi surətdə əldə edilən müşahidə materialları bazasında səciyyələndirilməlidir.

İntensiv inkişaf edən ərazilər antropogen təzyiqlərin eksponensial surətdə artdığı ərazilər (bəzi mənbələrdə bu ərazilər iqtisadi oyluqlar adını almışdır) olmaqla, ekoloji tarazlıqdakı geniş amplitudlu kənarlaşdırmalarla xarakterikdir. Odur ki, intensiv inkişaf edən, başqa sözlə, əksər hallarda ekoloji baxımdan xüsusi təhlükəli ərazilərdə aparılan ekoloji monitoringlər (impakt monitoring sistemləri) bir sıra özünəməxsus cəhətlərə malikdir. O cümlədən, həmin ərazilərdə aparılan ekoloji monitoring ekstremal halların tezliyini, antropogen təzyiqlərin böhran həddinə çatması ehtimalının yüksək olmasını nəzərə almalıdır.

Cədvəl 4.1-dən göründüyü kimi, qarşıya qoyulan məqsədlərdən və tədqiqat obyektlərindən asılı olaraq kənd təsərrüfatında ekoloji tələblərə adekvat monitoring sanitariya-gigiyena, müstəqim ekoloji monitoring və iqlim monitoringi altsistemlərdən ibarət sistem kimi formalaşdırılır. Sanitar-gigiyena monitoringi altsistemi insan sağlamlığının mühafizəsi meyarları üzrə ətraf mühitin çirklənməsi üzərində nəzarətin davamlılığını və onun səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verən ilkin informasiya bazası yaratmağa xidmət edir. Müşahidə tədbirləri kompleks kimi sanitariya-gigiyena monitoringin elmi təminatına, adətən ölçülmüş parametrlər bazasında konkret obyektin sanitariya-gigiyena vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi, çirklənmə indeksinin hesablanması və bu kimi bir sıra digər istiqamətlər üzrə tədqiqatların nəticələri daxildir.

Müstəqim ekoloji monitoring ekosistemlərdəki dəyişikliklərin və ətraf mühitin həmin dəyişikliklərə reaksiyasının adekvatlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və arzu olunan nəticənin əldə edilməsinin yaxın perspektivə imkanlarının qiymətləndirilməsi (proqnozlaşdırılması) məqsədini daşıyır. Onu da qeyd edək ki, son onilliklərdə aparılan ekoloji müşahidələrin əsas məqsədi ayrı-ayrı orqanizmlərin ətraf mühitin xarici təsirlərinə olan reaksiyası yox, bütövlükdə ekosistemin kumulativ cavab reaksiyasının səciyyələndirilməsindən ibarətdir.

Hazırda inkişaf etmiş əksər ölkələrdə qlobal, regional və lokal iqlim dəyişmələrinin izlənməsi, onları doğuran amillərin texnologiya səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, antropogen təsirlərin proqnozlaşdırılması ilə məşğul olan xüsusi bir xidmət formalaşmışdır. Həmin xidmət biosferin iqlimyaradıcı amillərinin: o cümlədən, okeanların, yerin quru hissəsinin, buzla örtülmüş sahələrin, təbii ki, atmosferin, təsərrüfatçılıq fəaliyyəti obyektlərinin (torpağın, su hövzələrinin) amillərinin tədqiqi ilə məşğul olur. Bu halda ekoloji monitoring sisteminin aşağıdakı blokları, əksər tədqiqatçıların fikrinə görə, struktur əmələ gətirən komponentlər hesab olunur: - atmosferin, torpağın, su hövzələrinin, flora və faunanın vəziyyətinin müşahidə bloku; mövcud təsərrüfatçılıq təcrübəsinin ətraf mühitə təsirinin və formalaşmış ekoloji durumun qiymətləndirilməsi; təsərrüfatçılığın eko-

loji nəticələrinin proqnozu; proqnozlaşdırılan ekoloji vəziyyətin qiymətləndirilməsi.

Kənd təsərrüfatında ekoloji tələblərə adekvat iqlim monitorinqi sistemində hidrometeoroloji müşahidələrin əhatə dairəsinin müəyyənləşdirilməsi və seçmə planının əsaslandırılması məsələlərinə xüsusi önəm verilir.

Müşahidə metodlarının seçimi ekoloji monitorinq sisteminin özünəməxsusluğunu şərtləndirə bilər. Əsasən - bioloji, kimyəvi, fiziki, ekobiokimyəvi, məsafədən (distansion) və ətraf təbii mühitin kompleks tədqiqi üçün istifadə olunan müşahidə metodları fərqləndirilir. Kənd təsərrüfatında ekoloji tələblərə adekvat monitorinq sisteminin qurulmasında bioloji müşahidə metodları aparıcı mövqeyə malikdir. Bioloji müşahidələr əsasında həyata keçirilən ekoloji monitorinq, bir sıra hallarda bioindikatorlardan istifadəni nəzərdə tutur. Bioloji indikatorlar təsərrüfatçılıq arealında bu və ya digər orqanizmin miqdarı, vəziyyəti və davranışı ilə şərtlənən dəyişmələrə münasibət bildirmək üçün tətbiq edilir. Məlum olduğu kimi, ekoloji monitorinqin növü olmaqla bioloji monitorinq nəinki bitki və heyvan növlərinin, ümumilikdə ekosistemin vəziyyətini qiymətləndirmək məqsədilə həyata keçirilir.

Bioloji indikatorlar elə orqanizmlərdir ki, onların kimyəvi tərkibləri və hətta xarici görkəmlərindəki dəyişikliklər, ətraf mühitin təsirlərinə reaksiyaları müşahidə obyektinə olmaqla kənd təsərrüfatına ekoloji tələblərə adekvat monitorinq sisteminin ilkin informasiya bazasının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. İnsanın yaratdığı cihazlarla müqayisədə bioloji indikatorlar bəzən daha həssas olduğundan, onlarda baş verən dəyişikliklər daha informativ olur. Bioloji indikatorlar ətraf mühitin çirklənmələrinə daha operativ reaksiya verirlər. Deyək ki, mamır və şibyələrin durumu atmosferin (xüsusilə iri şəhərlərdə) çirklənmə dərəcəsini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Maraqlıdır ki, lobyə və gavalı - havanın ağır metallarla; günəbaxan – ammoniyakla; noxud və ispanaq - hidrogen-sulfidlə; qarayonca və küknar - kükürd dioksidi ilə çirklənməsinin artmasına aşkar reaksiya verir.

Atmosferin, torpağın, yer səthi və yeraltı suların, bitkilərin və heyvanların kimyəvi tərkibi üzərindəki müşahidələr, ətraf mühitin kimyəvi çirklənməsi proseslərini səciyyələndirməyə imkan verən kimyəvi monitorinq sistemi, funksional baxımından ekoloji nəzarəti həyata keçirməyə xidmət edir. Görmək çətin deyildir ki, haqqında danışılan müşahidənin məqsədi ətraf mühitin zərərli elementlərlə çirklənməsi səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Praktikada əksər hallarda kimyəvi və bioloji müşahidələr sinxron surətdə aparılır. Bir çox mənbələrdə həmin proses ekobiokimyəvi monitorinq adını almışdır.

Ekstremal fiziki proseslər (təbii fəlakətlər) kənd təsərrüfatı istehsalına, ümumiyyətlə, kənd ərazilərinin inkişafına birbaşa təsir edir. Həmin proseslər (sürətli torpaq eroziyası, quraqlıq, su daşqınları, vulkan püskürmələri və i.a.) üzərində müşahidələr sistemi kimi fiziki monitorinq kənd təsərrüfatında ekoloji tələblərə adekvat monitorinq sisteminin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Ekstremal şəraitdə müşahidələrin aparılması, bir sıra hallarda insan həyatı üçün təhlükəli ola bilər. Odur ki, ekoloji müşahidələrin məsafədən, başqa sözlə, müasir texniki vasitələrlə, o cümlədən müşahidə edilən obyektlərin zondlama və məlumatları qeyd etmək üçün radiometrik avadanlıqlarla təchiz olunmuş aviasiya, kosmik və digər uçuş aparatlarının tətbiqi ilə həyata keçirilməsi təcrübəsi kifayət qədər geniş yayılmışdır.

Kənd təsərrüfatında intensivləşmənin ekoloji tələblərə adekvat monitorinq sistemində kompleks ekoloji monitorinqin özünəməxsus yeri vardır. Həmin monitorinq, artıq qeyd olunduğu kimi, lokal, regional və fon monitorinqi kimi üç səviyyədə fərqləndirilir. Kompleks ekoloji monitorinq bitkilərin, mikroorqanizmlərin, heyvanların və i.a. mövcudluğu şəraitini hərtərəfli öyrənməklə, aqroekosistemlərin funksional tamlığını qiymətləndirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Bu halda, ilk növbədə seçmə planı əsasında müşahidə obyektinə seçilir. Daha sonra isə seçilmiş obyektə tədqiqatların aparılması üzrə layihə hazırlanır. Onu da qeyd edək ki, müşahidə obyektinə adekvat informasiya modelinin hazırlanması növbəti və mühüm mərhələ (addım) olmalıdır. Əks halda, zəruri reprezentativliyin əldə olunması olduqca çətindir. Növbəti addımlar müşahidə obyektinin duru-

munun qiymətləndirilməsi və onun müvafiq informasiya modeli ilə adekvatlıq səviyyəsinin təmin olunması, həmin obyektə baş verən dəyişikliklərin proqnozlaşdırılması, nəhayət, müşahidə in-

Göstəricilərin adı	2008	2009	2010	2011	2012
Dənlilər və dənli paxlalar	36,3	19,0	39,8	42,9	47,6
Xam pambıq	1,0	4,2	7,5	-12,0	12,8
Şəkər çuğunduru	6,3	8,6	51,8	139,6	154,2
Tütün	25,3	62,9	50,0	41,6	22,8
Yaşıl çay yarpağı					
Kartof	-1,8	3,8	3,4	9,5	8,7
Tərəvəz	67,8	75,7	52,5	15,6	22,5
Bostan məhsulları	36,0	0,6	40,9	6,8	41,3
Meyvə və giləmeyvə	32,3	40,8	43,4	48,3	44,0
Üzüm	47,6	49,3	11,3	14,3	29,5
Bitkiçilik məhsulları üzrə	30,7	33,4	22,4	-3,8	6,9
Süd və süd məhsulları	2,3	25,4	20,8	14,2	25,7
Yumurta	7,1	10,4	1,5	1,4	4,3

formasiyasının istifadəçi üçün əlverişli formata salınması və təbii ki, istifadəçiyə çatdırılmasıdır.

Aqroekosistem, monitoring, adekvatlıq

Aqroekosistemdə baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklərin dinamikasını müəyyənləşdirmək üçün ölçmələr mütəmadi, ən vacib göstəricilər üzrə isə fasiləsiz şəkildə aparılmalıdır. Müşahidələrlə əhatə olunan ərazilərin ciddi metodikalarla əsaslandırılmış sayda və ölçülərdə hissələrə bölünməsi, bir sıra hallarda aralıq və yekun göstəricilərinin reprezentativliyinin və yekun inteqral göstəricilərinin əldə edilməsində həlledici rol oynayır.

Aqrar sahədə intensiv inkişaf meyarlarına müvafiq ekoloji müşahidələr sistemi ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərin istiqaməti və xarakterini, təsərrüfatçılıq və insan sağlamlığı baxımından əlverişlilik dərəcəsini və onu şərtləndirən amilləri, kənarlaşmaları aradan qaldırmaq üçün görüləcək tədbirləri müəyyənləşdirməyə imkan verməlidir. Aqrar sahədə ekoloji tələblərə adekvat monitoring sisteminin səmərəliliyi aqroekosistemlərin antropogen təsirlərə cavab reaksiyasının nəticələrində ifadə olunur. Məlum olduğu kimi, aqroekosistemin haqqında danışılan reaksiyası bu və ya digər xarici təsirə cavab olaraq öz ekoloji parametrlərini dəyişməsinə nəzərdə tutur. Aqroekosistemin reaksiyasının adekvatlıq dərəcəsini qiymətləndirərkən əsas funksional göstəricilərin kumulyativ ifadəsini müəyyənləşdirmək, araşdırmalardan görüldüyü kimi, daha səmərəlidir.

Ətraf mühiti ekoloji tarazlıqdan çıxaran antropogen təsir mənbələrinin xarakteristikalarının perspektiv səviyyələrini, texnogen çirklənmə dərəcəsində baş verən dəyişmələri proqnozlaşdırmaq üçün kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığı amili diqqət mərkəzində olmalıdır. İlk növbədə, çirkləndirici maddələrin miqdarı, onların paylanması, xassə və konsentrasiya dəyişmələri kimi mühüm göstəricilər yaxın və orta perspektivə proqnozlaşdırılmalıdır. Daha sonra, mövcud çirklənmələrin və digər amillərin təsiri ilə, biosferdə gözlənilən dəyişikliklərin proqnozlaşdırılması həyata keçirilə bilər. Məhz bu mərhələ - təbiətdən istifadənin prioritetlərinin, başlıca parametrlərin dinamika meylləri nəzərə alınmaqla əsaslandırılması; regional səviyyədə təsərrüfatçılığa, onun bilavasitə təsiri altında olan areala ekoloji təshihlər edilməsi; bərpa olunan təbii resurslara kreativ münasibətin müəyyənləşdirilməsi üçün məqbul informasiya bazasının formalaşdırılmasına imkan yaradır.

İndi isə kənd təsərrüfatında ekoloji tələblərə adekvat monitoring sisteminin qurulması istiqamətində Azərbaycanda görülən işlərə müfəssəl nəzər yetirək. İlk növbədə onu qeyd edək ki, aqrar

sahədə, o cümlədən kənd təsərrüfatında ekoloji monitoring sisteminin qurulması istiqamətində həyata keçirilən işlərin ilkin mərhələdə olduğunu qeyd etməliyik. Bununla belə, ədalət naminə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Elmi-Tədqiqat Kənd

Göstəricilərin adı	2008	2009	2010	2011	2012
Dənli bitkilər	51,5	37,0	20,1	25,9	36,1
Xam pambıq	33,5	-29,3	60,5	50,6	53,3
Şəkər çuğunduru (emal üçün)	8,7	28,7	129,9	153,1	74,1
Tütün	3,4	-39,2	48,9	48,4	28,2
Yaşıl çay yarpağı	63,0	8,0	1,9	100,0	-
Kartof	16,1	73,2	79,6	68,5	45,7
Tərəvəz (açıq torpaqda)	42,9	53,3	110,6	84,0	53,1
Bostan məhsulları	56,7	74,3	78,5	71,5	37,5
Meyvə və giləmeyvə	63,2	95,5	146,4	107,9	75,7
Üzüm	47,4	36,3	29,3	47,0	26,8
Bitkiçilik məhsulları üzrə	43,7	36,6	31,7	38,7	42,8
Mal-qara və quş əti, cəmi	40,0	35,3	39,2	39,5	38,1
O cümlədən:					
İribuynuzlu mal-qara	35,2	41,6	39,0	37,5	34,3
Qoyun və keçi	44,2	29,9	39,2	41,2	42,8
Quş	43,0	54,5	47,2	52,7	34,9
Süd və süd məhsulları	46,4	49,1	62,0	56,4	47,7
Yun	51,3	36,4	56,4	41,1	42,6
Yumurta (min ədədlə)	90,0	62,5	126,8	90,6	69,3
Heyvandarlıq məhsulları üzrə	45,5	36,5	48,8	45,4	41,6
Bütövlükdə məhsul satışından	45,8	36,5	36,9	40,5	42,3
Təsərrüfatın balansı üzrə	53,8	33,7	54,5	53,8	54,8

Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunda 3 ildən artıq bir dövrdə həyata keçirilən Fermer Təsərrüfatlarının Məlumatları və Monitoring Sistemində ətraf mühitin vəziyyəti elementləri də bu və ya digər dərəcədə izlənilir, müvafiq ilkin materiallar emal olunur.

Pilot səviyyəsində sınaqdan keçirilən bu sistem BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) ilə birgə qurulur. Ölkəni bütövlükdə əhatə edəcək Fermer Təsərrüfatlarının Məlumatları və Monitoring Sistemi tam gücü ilə fəaliyyət göstərdikdə (ilkin məlumatlara görə, bu, 2015-ci ilin sonu, 2016-cı ilin əvvəlinə gözlənilir) kənd təsərrüfatında ekoloji tələblərə adekvat monitoring sisteminin qurulmasının institusional əsaslarının formalaşması üçün ilkin və kifayət qədər əlverişli şərait yaranacaqdır.

Eyni zamanda onu da qeyd edək ki, ölkə ərazisində ətraf mühitin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, müxtəlif mənbələrdən torpağın, su hövzələrinin və atmosferin çirklənmə dinamikasının səciyyələndirilməsi məqsədi ilə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin nəzdində “Təbii mühitin çirklənməsinin Monitoring Sistemi” 15 ildən artıq bir dövrdə fəaliyyət göstərir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin nəzdində “Təbii mühitin çirklənməsinin Monitoring Sistemi”nin fəaliyyəti sayəsində əldə edilən məlumatlar birbaşa təyinatı ilə yanaşı, həmçinin kənd təsərrüfatının ətraf mühitə təsiri proseslərinə də aydınlıq gətirməyə xidmət edəcəkdir. Məsələ ondadır ki, kənd təsərrüfatının və onunla birbaşa texnoloji –iqtisadi əlaqədə olan sahələrin bu və ya digər regionun ekoloji durumuna təsiri, hər şeydən əvvəl resurs təminatı və təbii potensialdan istifadə rejimi ilə şərtlənir. Digər tərəfdən, intensiv inkişaf edən ərazilərdə antropogen təzyiqlər və təsərrüfatçılıq arealının vəziyyəti arasında korrelyasiya əlaqələrinin mahiyyətinin açıqlanması üçün ilkin infor-

masiya bazası formalaşdırılır.

Nəticə

Yuxarıda qeyd olunanları xülasə edərək, demək olar ki, ekoloji monitorinqin nəticələrindən hazırlanan icmal məlumatlarından aqrar islahatların dərinləşdirilməsi dövründə:

- müəssisə və region səviyyəsində çoxfunksiyalılıq meyarlarına uyğun təsərrüfatçılıq meyarlarının əsaslandırılmasında;
- iqtisadi-ekoloji tənzimləmə prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsində;
- aqrar siyasət tədbirlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Balayev R.Ə., Şalbuzov N.Ə. Kənd təsərrüfatında informasiya – monitorinq sisteminin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, "MBM" nəşriyyat evi, 2013, s. 35.
2. "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 8 iyun 1999.
3. Böyük iqtisadi ensiklopediya. Bakı, "Şərq-Qərb Nəşriyyat evi", 2012, III cild, 608 s.

*Аскеров Абдулла Чингиз оглы
Д.ф. по экономике
Научный сотрудник*

Вопросы построения мониторинговой системы адекватной экологическим требованиям в сельском хозяйстве

Резюме

В статье исследованы организационно-экономические вопросы построения мониторинговой системы адекватной экологическим требованиям в сельском хозяйстве. Охарактеризован экологический мониторинг проводимый в жизнь с целью наблюдения за изменениями происходящими в окружающей среде. Охарактеризовано воздействие природных и антропогенных факторов на ареал хозяйствования, проведен ряд обобщений.

Ключевые слова: *экологический мониторинг, окружающая среда, антропогенные факторы, ареал хозяйствования.*

*Askerov Abdulla Chingiz
Phd. of economy*

Questions of creation of monitoring system adequate to ecological requirements in agriculture

Summary

The organizational economic problems of creation of monitoring system adequate to ecological requirements in agriculture are investigated in article. Environmental monitoring put into practice for the purpose of supervision over changes occurring in environment is characterized. Impact of natural and anthropogenous factors on a managing area is characterized, a number of generalizations is carried out.

Key words: *environmental monitoring, environment, anthropogenous factors, managing area.*

Şafəq Emil qızı NƏCƏFOVA
Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd
Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili
İnstitutunun dissertantı

AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAFINDA KOOPERASIYALARIN ROLU VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatında kooperasiyaların rolu və əhəmiyyətindən danışılır. Aqrar sahənin inkişaf etdiyi xarici ölkələrin müqayisəli üstünlükləri göstərilir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyaları, onların inkişafında dövlət dəstəyinin əhəmiyyəti vurğulanır. Qeyd olunur ki, kooperasiya sisteminin formalaşması və inkişafı məhsulun satışında, yerli və xarici bazara çıxarılmasında əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: aqrar sektor, dövlət tənzimlənməsi, sahibkar.

Giriş

Ölkədə sahibkarlığın inkişafı məqsədilə biznes mühitinin daim yaxşılaşdırılması, bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, yerli və xarici investorların fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin yaradılması, müasir texnologiyaların cəlb edilməsi, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və xarici təcrübənin tətbiqi ölkənin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritetlərindəndir. Bu baxımdan ölkənin iqtisadi siyasətinin və islahatların əsas məqsədi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyasının təmini, qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi əsasında ölkədə əldə olunmuş dinamik inkişafın davamlılığını təmin etməkdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar sektorun inkişafı üzrə kooperasiyaların əhəmiyyəti, aqrar bazarın inkişafında və məhsul satışının təşkilində rolu, bununla yanaşı aqrar sektor üzrə marketingin təkmilləşdirilməsi, marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və perspektiv imkanları kimi məsələlərin təhlili və həlli istiqamətləri əhəmiyyət daşıyır.

Bu baxımdan aqrar sahənin inkişafı istiqamətində istehsal edilən məhsulların emalının, daşınmasının və satışının təşkilini həyata keçirmək, eyni zamanda xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında istehsal və istehlak (xidmət) kooperativlərinin yaradılması və onların arasında kooperasiya əlaqələrinin formalaşmasının təhlili obyektiv zərurətdir.

Kooperasiyaların mahiyyəti və beynəlxalq təcrübənin təhlili

Kooperativlər fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən məhsulların istehsalı, emalı, satışı üçün könüllülük prinsipləri əsasında pul vəsaitləri, torpaq sahələri, torpaq və əmlak paylarının birləşdirilməsi və onların kooperativin pay fonduna verilməsi yolu ilə yaradılan təşkilatdır.

Kooperasiya isə əməyin elə formasıdır ki, burada çoxlu şəxslər planlı və birgə qaydada əməyin eyni prosesində və ya bir-biri ilə əlaqəsi olan müxtəlif proseslərdə iştirak edirlər. Bu birgə proseslərdə iştirak üçün müasir aqrar bölmədə və kənd ərazilərində qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş təşkilati-hüquqi formalı müəssisələrdən ən münasibi kənd təsərrüfatı kooperativləridir. Beləliklə, aqrar kooperativlər hər bir üzvün hüquqi və mülkiyyət müstəqilliyi saxlanmaqla kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının, tedarükünün və satışının təşkili, bu sektora müxtəlif xidmətlərin (kredit, texniki təchizat, aqroservis və s.) göstərilməsi məqsədilə vətəndaşların könüllü birləşərək yaratdıqları müəssisələrdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, kooperasiya xüsusilə, kollektiv və dövlət maraqlarını optimal uyğunlaşdırır, yerli istehsalı müdafiə edir, fərdi, xırda və orta təsərrüfatçılıq formalarını saxlamaqla iri istehsalın üstünlüyünü təmin edir. Eyni zamanda kooperasiya məhsulun itkisiz və yüksək keyfiy-

yətli hərəkətini təmin edir, ixtisasın artırılmasını, yeni peşəyə yiyələnməyi, vəziyyəti təhlil edib kənar təsirləri nəzərə almaq bacarığı aşılayır [28, s. 43].

Məlumat üçün qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı kooperasiyası dünyada ilk dəfə Şimali İtaliyanın Florensiya bölgəsində südçülük sahəsində yaranmışdır. Avropa kooperativ hərəkətinin əsası XVII-XVIII əsrlərdə qoyulmuşdur. Daha sonralar İngiltərə, İtaliya, Fransa, Almaniya, Danimarka, Finlandiya və digər Avropa dövlətləri hələ XIX əsrin ikinci yarısında kooperasiya sisteminin qanunvericilik bazasını yaratmağa başlamışlar. 1895-ci ildə dünyanın müxtəlif ölkələrinin kooperativ birlikləri Beynəlxalq Kooperativ Alyansı adlanan Kooperativlər İttifaqında birləşdilər. Hazırda bu Alyans 210 ölkənin 750 milyondan çox kooperatorlarının simasında 200 beynəlxalq və milli kooperativ təşkilatlarını əhatə edir. İrlandiyada kənd təsərrüfatı bazarında istehsal və satış süd üzrə 100 faiz, Danimarkada ət üzrə 66-93 faiz, Fransada taxıl və yem üzrə 75 faiz, Hollandiyada meyvə və tərəvəz üzrə 70-96 faiz, İsveçrədə ehtiyatlarla təchizat üzrə 75 faiz kooperativlərin payına düşür.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində kooperativlər fəaliyyət növlərinə görə, məsələn, emal, təchizat, tədarük-satış və s. kimi təsnifləşdirilir. Postsosialist ölkələrində isə istehsal və istehlak kooperativləri geniş yayılmışdır. İstehsal kooperativləri üfüqi kooperasiya münasibətlərini əks etdirməklə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların istehsal mərhələsində (yalnız bir pillədə) birləşməsi ilə yaradılır. Bu müəssisələrdə üfüqi kooperasiya onun müxtəlif bölmələri arasında da təşkil oluna bilər. Kooperasiyanın şaquli münasibətləri qurulduğu halda isə istehsalçılar kooperativ müəssisə çərçivəsində aqrar-sənaye istehsalının müxtəlif mərhələlərində (emal, tədarük- satışı, kredit, texniki təchizat, aqroservis və digər xidmətlər yaratmaqla) birləşərək istehlak kooperativləri yaradırlar. Göründüyü kimi, üfüqi kooperasiya sahədaxili münasibətlərə əsaslanır, eyni məhsulun istehsalı ilə məşğul olan istehsalçıların ortaq fəaliyyəti kimi meydana çıxır. Şaquli kooperasiya münasibətləri isə sahələrarası əməkdaşlıq formasıdır. Bu halda aqrar-sənaye kompleksinin fərqli sahələri bir-biri ilə kooperasiya əlaqələri qurur. Şaquli kooperasiya əlaqələri kooperasiyanın yuxarı pilləsini təşkil etməklə inteqrasiya münasibətlərini formalaşdırır [27, s. 20-22].

Aqrar sahənin inkişaf etdiyi xarici ölkələrdə də kooperasiyalar müstəsna rola malikdir. Keçmiş SSRİ-də yeni iqtisadi siyasətin tətbiqi dövründə kooperasiya və inteqrasiya əlaqələrinə əsaslanan kooperativlərin fəaliyyəti nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı tezliklə 1913-cü ilin səviyyəsinə çatmış və xarici ölkələrə məhsul ixracına başlanmışdır. Həmin dövr kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə "qızıl əsr" adlandırılır [29, s. 22].

Xarici ölkələrin təcrübəsində də kooperasiyalar mühüm yer tutur. Məsələn, hələ 1917-ci ildə Rusiya imperiyasının kənd təsərrüfatı kooperasiyası sistemində 27000 kooperativ və 500 kooperativlər ittifaqı mövcud olmuşdur. Hələ 1921-ci il avqustun 16-da Rusiya hökuməti "Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında" Dekret, 1927-ci ildə isə "Kənd təsərrüfatı kooperasiyasının möhkəmləndirilməsi və inkişaf tədbirləri haqqında" qərar qəbul etmişdir. Bu qərar da öz növbəsində sahənin inkişafına xeyli təkan vermişdir. Hazırda Rusiya Federasiyası, Belarus, Ukrayna, Qazaxıstan və digər postsovet respublikalarında "Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında" qanunlar mövcuddur və bu ölkələrdə kooperasiyaya hökumət xüsusi diqqət yetirir.

Eyni zamanda Almaniya da kooperasiyaya ciddi diqqət yetirilir. Kooperasiyaya fermer təsərrüfatlarının dayanıqlığının və onların istehsal etdiyi məhsulun rəqabət qabiliyyətli olmasının, bazarda mövqə tutmasının əsas səbəbi kimi baxılır. Hökumət kooperativlərin inkişafının stimullaşdırılması üçün vergi güzəştləri, aşağı faizli kreditlər, müxtəlif subsidiyalar verməklə istehsal və istehlak kooperativlərinin fəaliyyətini dəstəkləyir.

"Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında" ilk Qanun isə XIX əsrin birinci yarısında Böyük Britaniyada qəbul edilmişdir. Həmin qanuna bəzi dəyişikliklər və əlavələr edilməklə bu gün də qüvvədədir.

Təsədüfi deyil ki, Fransada kooperativə iqtisadiyyatın üçüncü (dövlət və xüsusidən sonra) sek-

toru kimi baxılır. Bu ölkədə kənd təsərrüfatı istehsalı kooperativlərinin kreditləşməsinə iri kooperativ kredit sistemi olan “Kredi Aprikol” həyata keçirir. O, kənd təsərrüfatının kredit tələbatının 75 faizini ödəyir. Fransa qanunvericiliyi kənd təsərrüfatı kooperativlərini dəstəkləyir belə ki, həmin təşkilatları mənfəət və torpaq vergisi ödənişindən tam azad edir.

İspaniyada “Mandragon Qrupu” adı altında istehsal, istehlak və digər təyinatlı kooperativləri birləşdirən kooperativlər təşkilatı fəaliyyət göstərir. Ölkədə kooperasiya münasibətləri “Kooperativlər haqqında” və “Kredit kooperativləri haqqında” qanunlarla tənzimlənir. Gəlir vergisinin dərəcəsi müəssisələrdə 35% olduğu halda kooperativlərdə 18%-dir. Maliyyə Nazirliyi kommersiya banklarının kooperativlərə verdiyi aşağı faizli kreditlərin fərqi dövlət vəsaiti hesabına qaytarır.

İsveçrədə də həmçinin kooperativlər ikiqat vergitutmaya cəlb olunmur. Dövlət ayrı-ayrı məhsul istehsalının stimullaşdırılması üçün kooperativlərə birbaşa və dolaylı subsidiyalar verir, lazım gəldikdə isə bütün vergi ödənişlərini dayandırır, kooperativlər tərəfindən kənd təsərrüfatının modernləşməsinə, kənd təsərrüfatı texnikasının alınmasına, istehsal binalarının tikintisinə və təmirinə güzəştli kreditlər ayırır.

Türkiyədə kooperasiyanın, demək olar ki, bütün növləri fəaliyyət göstərməkdədir. Burada aktiv fəaliyyət göstərən 25 növ kooperativ mövcuddur. Aqrar Satış Kooperativlərinin fəaliyyəti mərkəz üzrə məhsulları alıb, əlverişli şərtlərlə reallaşdırmaq, zərurət olduqda məhsulları işləyib hazır məhsul halına gətirərək bazara çıxarmaq və üzvlərin istehsal üçün ehtiyac duyduğu hər növ istehsal faktorlarını təmin etməyə yönəlmişdir. Türkiyədə aqrar sahə üzrə Suvarma Kooperativlərinin də rolu böyükdür. Su Məhsulları Kooperativlərinin qurulma məqsədi su məhsullarının istehsalı və əldə edilməsi üçün zəruri olan vasitələrə birgə yiyələnməkdir. İlk Su Məhsulları Kooperativi 21 aprel 1921-ci ildə İstanbulda qurulmuş, 1960-cı ildən sonra sayları artmağa başlamışdır.

İstehlak Kooperativləri də Türkiyədə geniş yayılmış kooperativ növlərindəndir. Hazırda 1273 İstehlak kooperativi aktiv fəaliyyət göstərir və üzvlərinin ümumi sayı 210 min nəfəri keçmişdir. İstehlak kooperativləri istehlakçıların ehtiyacı olduğu istehlak mallarını ən əlverişli və mümkün olduğu qədər ucuz qiymətlə təmin edir [30, s. 56-60].

Akademik Ziyad Səmədzadənin “Çin global dünya iqtisadiyyatında” adlı tədqiqat əsərində qeyd olunur ki, İkinci Dünya müharibəsində məğlubiyyətə uğramış və bu gün dünyada iqtisadi göstəricilərinə görə inkişaf etmiş Yaponiyanın dirçəlişinə yönəlmiş tədbirlər sistemində də torpaq islahatı əsas amil kimi qiymətləndirilir. İslahata 1945-ci ilin ikinci yarısında başlanmış və həmin ilin dekabr ayının 9-da ABŞ qərarı Yaponiya İmperator hökumətinə Memorandum təqdim etmişdi ki, bu Memorandum sonralar “Kəndlilərin azad edilməsi haqqında direktiv” adı ilə tanındı. Sənəddə mülkiyyətçilərin torpaqlarının kəndlilərə verilməsi; torpaqların işləməyən mülkiyyətçilərdən mənasız qiymətlərlə satın alınması; gəlirlərə uyğun illik üzvlük haqları ödəməklə, icarəçilərin torpaq almaq imkanlarının təmin edilməsi üçün tədbirlər həyata keçirilməsi; təkmilləşdirilmiş texnikanın yayılması; qiymətlərin sabitləşdirilməsi kimi müddəalarla yanaşı kənd təsərrüfatı kooperativlərinin yaradılması və onların fəaliyyətinin dəstəklənməsi də öz əksini tapmışdı.

1946-1950-ci illərdə Yaponiyada torpaq islahatının 2-ci mərhələsində də kənd təsərrüfatı kooperativlərinin yenidən qurulması, həmçinin onların işinin yaxşılaşdırılmasına dövlət dəstəyinin artırılması kimi müddəalar nəzərdə tutulurdu [31, s. 51-52].

Kənd təsərrüfatı kooperasiyası təsərrüfatlararası əlaqələndirmə proseslərinin ən mühüm və başlıca formalarından biri kimi göstərilir, bütövlükdə bazar mexanizminin ən mühüm əhəmiyyət daşıyan və keyfiyyət baxımından geniş əlaqələrə malik bir hissəsini təşkil edir [59, s. 223].

Araşdırmalar göstərir ki, hazırda iri təsərrüfatlara nisbətən kiçik təsərrüfatlar və ya kiçik müəssisələr məhsul satışını lazımi səviyyədə reallaşdırma bilmirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, indi əsas məsələ kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək yox, əldə edilmiş məhsulu bazara çıxarıb satmaqdır. Aşağıdakı cədvəldə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə edilən rentabellik və ya zərərlik göstərilir (Cədvəl 1.).

Cədvəl 1.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə edilən rentabellik və ya zərərliklik (faizlə)

	1995-2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	1995-2012
Cəmi investisiyalar	12473,7	4326.3	5922.8	7118.5	8300.4	12066.1	16222.0	13033.6	17591.4	21588.9	25777.3	144421.0
Daxili investisiyalar	3354	955.3	1347.3	2225.3	3247.6	5391.8	9374.6	7565	9343.6	12915.0	15463.3	71182.8
Neft sektoru	902,4	180.5	486.2	577.8	695.6	1114.7	1234.7	1048.8	1342.5	1489.0	1782.8	10855.0
Qeyri-neft sektoru	2451,6	774.8	861.1	1647.5	2552.0	4277.1	8139.9	6516.2	8001.1	11426.0	13680.5	60327.8
Xarici investisiyalar	9119,7	3371,0	4575,5	4893,2	5052,8	6674,3	6847,4	5468,6	8247,8	8673,9	10314	73238,2
Neft sektoru	6105,3	3031.0	4109.6	4088.8	3714.0	4231.9	3359.0	2490.7	3624.9	4124.6	4584.8	43464.6
Qeyri-neft sektoru	3014,4	340	465.9	804.4	1338.8	2442.4	3488.4	2977.9	4622.9	4549.3	5729.2	29773.6

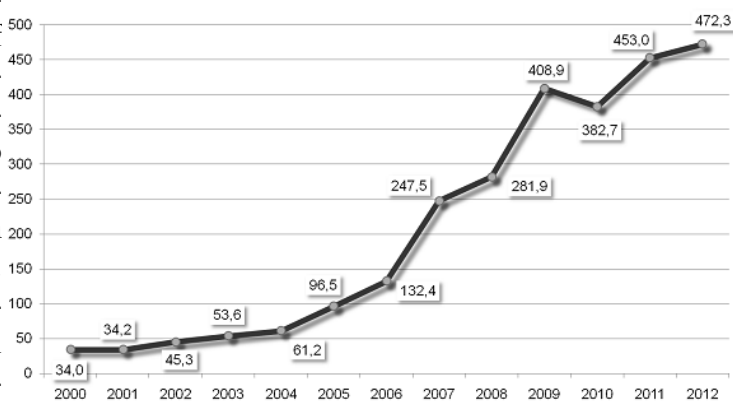
İlkin mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi.

Hazırda bu çətinliklər kənd təsərrüfatının inkişafına ciddi mane olur və kooperasiya sisteminin inkişafına, marketing fəaliyyətinin düzgün qurulması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinə zəruri ehtiyac vardır.

Hazırda regionlarda ailə təsərrüfatları fəaliyyət göstərirlər. Aşağıdakı cədvəldə isə həmin fərdi sahibkar təsərrüfatlarının məhsul satışı üzrə rentabellik və ya zərərliklik səviyyəsi göstərilir və buradan aydın olur ki, həmin təsərrüfatlar bəzi məhsul növləri üzrə nəinki mənfəət əldə etmişlər, hətta zərərlə işləmişlər (Cədvəl 2).

Göründüyü kimi, fərdi sahibkar təsərrüfatları bəzi məhsul növləri üzrə az mənfəət əldə etmiş, bəzi məhsul növləri üzrə isə hətta ziyanla işləmişlər. Bütün bunlar kənd təsərrüfatı istehsal kooperativlərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını ön plana çəkir. Çünki dövlətin maliyyə təminatına əsaslanaraq kooperativləşdirmə, əmtəə birjalarının yaradılması siyasəti vasitəsilə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının ixracat və idxalat əməliyyatlarını genişləndirmək mümkündür. Əslində kooperativ formasının düzgün qiymətləndirilməməsi və kəndlilərin kooperasiyaya psixoloji cəhətdən və ixtisas baxımından hazır olmaması, istehsalın əmtəəlik dərəcəsinin aşağı olması, kooperativlərin dövlət tərəfindən kifayət qədər dəstəklənməməsi, qanunvericilik bazasının təkmil olmaması, kooperativ maarifləndirmənin zəif olması, aqrar-sənaye kompleksində informasiya-məsləhət xidmətinin aşağı olması və s. səbəblər kooperativləşmə prosesini ləngidən amillərdir.

Bu istiqamətdə sərfəli kreditləşmə mühitinin yaradılması, kredit faizinin dövlət büdcəsindən subsidiyalaşdırılması, istehsal, satış kooperativlərinin dəstəklənməsi, sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi kimi müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi də məqsədəuyğundur.

Azərbaycan Respublikasının aqrar bölməsinin gələcək inkişafını təmin etmək, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal edib yerli bazarı müdafiə etməklə yanaşı xarici bazara çıxmaq istiqamətində kooperasiya və inteqrasiya prosesini gücləndirmək vacib şərtlərdəndir.

	2008		2009		2010		2011		2012		2008-2012 %	2011-2012 %
	Dəyər	%	Dəyər	%	Dəyər	%	Dəyər	%	Dəyər	%		
Cəmi	9944	100.0	7725	100.0	9906	100.0	12799	100.0	15407	100.0	155	120
Sənaye	4249	42.7	3225	41.8	4276	43.2	5370	41.9	6040	39.2	142	112
Nəqliyyat və anbar	1994	20.1	1715	22.2	2449	24.7	2516	19.7	2621	17.0	131	104
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	337	3.4	267	3.5	431	4.4	437	3.4	649	4.2	193	148
İnformasiya və kommunikasiya	173	1.7	141	1.8	212	2.1	311	2.4	330	2.1	190	106
Tikinti	66	0.7	31	0.4	114	1.2	226	1.8	499	3.2	755	221
Digər sektorlar	3125	31.4	2347	30.3	2424	24.4	3940	30.8	5269	34.4	169	134

2008-2013-cü illərdə fərdi sahibkar təsərrüfatlarının məhsul satışından əldə edilən rentabellik və ya zərərlik

İlkin mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin məlumatları.

Kooperativ sisteminin təkmilləşdirilməsinin digər cəhəti ondan ibarətdir ki, bu sistem fərdi ticarətçilərdən fərqli olaraq, möhtəklik ehtimalını azaldır. Çünki çox vaxt məhsulu yetişdirən, onu ərşəyə gətirən təsərrüfat sahibinin heç bazar qiymətlərindən xəbəri belə olmur və yaxud məhsulu hasil edəndən çox onu bazarda satan, bazara çıxaran qazanır. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulun tədarükü və satılması üzrə bütün xərclər və əziyyətlər sahibkarların öz üzərinə düşür. Bu isə onları istehsal prosesindən ayırır.

Eyni zamanda, kooperasiya sistemi şəraitində emal müəssisələri xammalın həcmi və qiymətləri haqqında dəqiq informasiyaya malik olurlar. Onu da qeyd etmək ki, bəzən pərakəndə satış nöqtələrində satılan məhsulun üzərində nəinki əlavə məlumat, hətta qiymət belə göstərilir. Bu da müştərilər tərəfindən həmin məhsula və məhsulu istehsal edən sahibkara qarşı inamsızlıq yaradır. Bunun üçün bazarda təklif olunan məhsul haqqında maksimum informasiya təmin olunmalı, müxtəlif broşurlar, bukletlər və digər informasiya mənbələrindən istifadə olunmalıdır. Təklif edilən məhsulun tipindən asılı olaraq müştərini düzgün yönləndirmək, satış nöqtəsində müştərinin rahat seçimi üçün şərait yaratmaq, zəmanət şərtlərinə riayət olunması çox vacibdir. Çünki rəqabətdə qalib olmağı şərtləndirən amillərdən biri də yüksək səviyyəli xidmətdir. Beləliklə, ölkənin hər bir iqtisadi rayonunda kooperativlərin yaradılması və burada marketinqin müasir imkanlarından geniş istifadə olunması əhəmiyyətlidir.

Nəticə

Kooperasiya aqrar sahədə sahibkarlığın səmərəliliyini artıran, istər ölkədaxili, istərsə də xarici bazarlara çıxış üçün strateji istiqamətlərdən biri olmaqla, xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında resursların birgə istifadəsi, ehtiyat imkanlarının aşkar edilməsi və birgə səylərin göstərilməsini reallaşdırır. Təcrübədən də görünür ki, inkişaf etmiş xarici ölkələrdə aqrar-sənaye kompleksinin bütün sferalarında səmərəli kooperasiya münasibətlərinin inkişafı dövlət tərəfindən fəal şəkildə dəstəklənir, maliyyə təminatı həyata keçirilir.

Kənd təsərrüfatında kooperasiya sisteminin əsas hədəfi həm də kooperativ üzvlərinin təsərrüfat fəaliyyəti üçün maksimum rahat şərait yaratmaqdan ibarətdir. Yəni, məhsul istehsalı ilə məşğul olan fermer istehsal etdiyi məhsulu satmaqda və məhsul istehsalı üçün lazım olan toxum, gübrə, texnika və digər vasitələrin alınmasında çətinlik çəkdiyinə görə bu vəzifələri özlərinin yaratdıqları kooperativlərə həvalə edirlər.

Azərbaycan fermerlərinin bugünkü durumunda müəyyən çətinliklər hələ də var. Məsələn, fermer məhsul istehsal edir, lakin bazara çıxara bilmir, ortada möhtəkirlər qazanır, qiymətlər bahadır və s. Hazırda bu çətinliklər kənd təsərrüfatının inkişafına ciddi mane olur və kooperasiya sisteminin inkişafına zəruri ehtiyac yaradır.

Kənd təsərrüfatı kooperasiyasında müasir dünya təcrübəsinin mövcudluğunu, ölkəmizdə bu sistemin uğurla tətbiq edilməsi üçün əlverişli iqtisadi, siyasi və maddi şəraitin olmasını nəzərə alaraq “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” Qanun layihəsi hazırlanmışdır. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının formalaşmasının və təşkilinin, kənd təsərrüfatı kooperativlərinin və onların ittifaqlarının yaradılmasının və fəaliyyətinin hüquqi, təşkilati və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir, kooperasiya prosesində yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Bu gün bazarlarda hökmranlıq edən dəllalları sıxışdırıb sıradan çıxarmaq və bazarların qapısını bilavasitə məhsul istehsalçıların özünə açmaq kənd təsərrüfatı kooperativlərinə, ailə və fərdi kəndli təsərrüfatlarına, digər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına mövcud şəhər bazarlarında, yaxud ayrılmış yerlərdə məhsulların satışını həyata keçirmək üçün xüsusi avadanlıqlarla təchiz edilmiş ticarət yerlərinin ayrılması məqsədəuyğundur.

Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının dünya aqrar iqtisadiyyatında özünə layiqli yer tutmasında inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi sistemlərində uğurla sınaqdan çıxmış kənd təsərrüfatı kooperasiyalarının yaradılmasının böyük əhəmiyyəti ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Шарипов С. Кооперация как инструмент интеграций, // Экономика сельского хозяйства № 5, России 2008.
2. Папцов А. Развитие сельскохозяйственной кооперации в Европейском союзе, // Экономика сельского хозяйства № 3, России, 2007.
3. Салова А. Потребительская кооперация в аграрной экономике России, // Экономика сельского хозяйства № 9, России, 2011.
4. Qurbanova T.H. Aqrar sahədə kreditləşmənin dövlət tənzimlənməsi. Azərbaycan Elmi Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkil İnstitutu, dissertasiya işi, Bakı – 2012, 155 s.
5. Səmədzadə Z.Ə. Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında, Bakı, “Elm-təhsil”, 2009, 608 s.

*Диссертант Шафаг Эмиль кызы Наджафова
Азербайджанский Научно-Исследовательский
Институт Экономики и Организации
Сельского Хозяйства*

**Роль коопераций в развитии аграрного сектора и преимущества
международного опыта**

Резюме

В статье рассказывается о роли коопераций и значении сельскохозяйственных коопераций. Указываются сравнительные преимущества зарубежных стран с развитым аграрным сектором. Одновременно отмечается наличие сельскохозяйственных коопераций в Азербайджанской Республике, их развитие и необходимость государственной поддержки. Следует отметить, что формирование и развитие системы совместной реализации продукции, экспорт местной и иностранной рынку имеет большое значение.

Ключевые слова: *аграрном секторе, государственное урегулирование, предприниматель.*

*Candidate of PID Shafaq Emil Nacafova
Az. Scientifically Research Institute of
Economy and Organization of Agriculture*

Role of cooperation in developing agrarian sector

Summary

Role of cooperation in developing agrarian sector and benefits of international experience. The article tells about the role of cooperatives and the importance of agricultural cooperatives. Indicated the comparative advantages of foreign countries with a developed agricultural sector. At the same time notes the availability of agricultural cooperatives in the Republic of Azerbaijan, their development and need public support. It is noted that the formation and development of the system of co-product sales, the export of local and foreign market is of great importance.

Key words: *agrarian sphere, state regulation, owner.*

KƏND TƏSƏRRÜFATINA DAXİLİ VƏ XARİCİ İNVESTİSİYALARIN CƏLB EDİLMƏSİ ZƏRURƏTİ

Xülasə

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı dövlət tərəfindən iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Hazırda respublikamızda yüksək məhsuldarlığın təmin edilməsi, yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün bu sahəyə investisiya qoyuluşu artırılır. Kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşları iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə uzunmüddətli ödəmə qabiliyyətinə malik olduğundan bu sahədə investisiya cəlb edilməsi aşıdır. Müəllif məqalədə ölkəmizdə kənd təsərrüfatının investisiya cəlb edilməsi ilə bağlı mövcud vəziyyəti araşdırmış və müvafiq təkliflər vermişdir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, investisiya, səmərəlilik, rəqabətqabiliyyətilik.

Giriş

Azərbaycan Respublikasında makroiqtisadi sabitliyə və makroiqtisadi artıma nail olunması, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatına investisiyaların qoyulması, regionların resurslarının təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması və s. sosial - iqtisadi inkişafa səbəb olmuşdur. Təsəvvüfi deyil ki, Dünya İqtisadi Forumunun “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”nda Azərbaycan iqtisadiyyatı MDB məkanında rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat kimi qeyd edilir. “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı 2013—2014”-ə əsasən, Azərbaycan rəqabətlik reytinginə görə 148 dövlət arasında 39-cu yerdə qərarlaşmışdır. Qeyd edək ki, 2012-2013 hesabatında ölkəmiz 144 ölkə arasında 46-cı, 2011-2012 hesabatında isə 142 ölkə arasında 55-ci yeri tutmuşdur. Bütün bu sadaladığımız müsbət tendensiyalarla yanaşı, ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında bəzi problemlər də mövcuddur. Bu məsələlərdən biri kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyalarla bağlıdır. Azərbaycan kənd təsərrüfatının inkişafı dövlət tərəfindən iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Hazırda yüksək məhsuldarlığın təmin edilməsi, yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması, kənd təsərrüfatının gəlirli sahələrinin inkişaf etdirilməsi, fermerlərə dövlət dəstəyinin daha səmərəli təşkili və ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunması üçün aqrar sahəyə qoyulan investisiyalar artırılır.

Dünyada investisiya cəlb edilməsi məsələləri

Bildiyimiz kimi, investisiya qoyuluşları hər bir sahənin, eləcə də ölkənin davamlı və dinamik inkişafının zəruri şərtlərindən biridir. Yəni investisiya qoyuluşlarının maliyyə təminatı olmadan heç bir sahədə uzunmüddətli fəaliyyəti və dinamik inkişafı təmin etmək mümkün deyildir. Bu səbəbdən də investisiya mühiti, investisiya cəlb edilməsi, investisiya iqlimi və s. kimi məsələlər bütün ölkələrdə normal həyat və fəaliyyətin mühüm amilləri kimi qəbul edilir. Şübhəsiz ki, investisiya mühiti və iqlimi əlverişli olmadıqda investisiya cəlb edilməsi aşağı olur ki, bu da inkişafı əngəlləyən bir göstəricidir.

Qeyd edək ki, yoxsulluğun azaldılması və regional inkişafa nail olunması da ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi baxımından dövlətin aqrar sahədə investisiya siyasətinin prioritet istiqamətini təşkil edir. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) araşdırmalarına görə, kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyaların həcmi 50 faiz artırılmalıdır. 2050-ci ildə 9,1 milyard nəfəri yedizdirmək üçün hər il inkişaf edən ölkələrin kənd təsərrüfatı istehsalına və xidmətlərinə yatırılan investisiyanın həcmi 83 milyard ABŞ dolları məbləğində olmalıdır. Tələb olunan investisiyalar kənd təsərrüfatı istehsalına və heyvandarlığa, o cümlədən soyuducu kameralara, anbar və marketinq xidmətlərinə, ilkin emala yönəldilməlidir. Proqnozlaşdırılan zəruri investisiyaların illik həcmi 2050-ci ilədək 20 milyard ABŞ dolları məhsul istehsalına yönəldilməli, 13 milyard ABŞ dolları isə heyvandarlıq sahəsinə istiqamətləndirilməlidir. Dünyada kənd təsərrüfatına yönəldilmiş

proqnozlaşdırılan 29 milyard ABŞ dolları məbləğində olan investisiyaların Hindistan və Çinə verilməsi ehtimal olunur. Regionlara gəldikdə isə Saxaradan cənuba, Afrikaya təxminən 11 milyard, Latın Amerikasına və Karib hövzəsinə - 20 milyard, Yaxın Şərq və Şimali Afrikaya - 10 milyard, Cənubi Asiyaya - 20 milyard və Şərqi Asiyaya - 24 milyard ABŞ dolları investisiya cəlb olunaçaqdır. Mexanikləşdirmə sahəsi, irriqasiya sisteminin genişləndirilməsi və yaxşılaşdırılması isə daha çox kapital qoyuluşları tələb edir [2].

2050-ci ilə ərzaq istehsalının 70 faizə qədər artırılmasına nail olmaq üçün xidmətlərə daha 50 milyard ABŞ dolları qoyulması lazımdır. Bu investisiyaların əksər hissəsi fərdi investorlar tərəfindən daxil olmalıdır. Buraya avadanlıq və texnika tədarük edən fermerlər, emal sahəsinə vəsait qoyan fərdi biznes də daxildir. Həmçinin, kənd təsərrüfatı sisteminin işləməsinin yaxşılaşdırılması və ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunması üçün dövlət fondları da lazımdır.

Kənd təsərrüfatına yönəldilən daxili və xarici investisiyalar

Azərbaycan Respublikasında da kənd təsərrüfatının investisiya cəlb ediciliyinin artırılması aqrar sahədə dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri olaraq nəzərdə tutulur. Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin doqquz ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında Prezident İlham Əliyev ölkəyə investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı bunları demişdir: "İnvestisiyaların cəlb edilməsi prosesi gedir. İnvestisiya iqliminə görə Azərbaycan post-sovet məkanında və regionda çox cəlb edici ölkədir. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi nəticəsində biz 1990-cı illərin əvvəllərində çətin, ağır vəziyyətdən çıxma bilmişik. Bu gün isə xarici investorlar üçün daha da gözəl imkanlar vardır. Çünki ölkə inkişaf edir, infrastruktur yeniləşir, daxili bazarımız genişlənir və xarici bazara çıxışlarımız da yaradılır. Belə olan halda, xaricdən investisiyaları cəlb etmək məsələləri gələcəkdə də prioritet olaraq qalacaqdır. Baxmayaraq ki, hazırda Azərbaycan artıq xarici investisiyalardan asılı deyil və investisiya portfelimizdə daha çox daxili investisiyalar öz yerini tapmışdır.

Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2014-cü ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında isə Prezident İlham Əliyev 2013-cü ildəki vəziyyətlə bağlı "İl ərzində ölkə iqtisadiyyatına 28 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur. Bu, rekord göstəricidir. Heç vaxt il ərzində bu qədər investisiya qoyulmamışdır. Son bir neçə il ərzində orta hesabla 20-21-22 milyard dollar investisiya qoyulurdu, artıq 28 milyard dollar investisiya qoyulur. Onun 17,5 milyard dolları daxili sərmayədir. Bu da artıq neçə ildir ki, davam edən tendensiyadır. Daxili sərmayə xarici sərmayəni üstələyir. Hesab edirəm ki, bu müsbət haldır. Əlbəttə ki, daxili sərmayənin içində əsas sərmayə dövlət sərmayəsidir. Ancaq özəl sektor da Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük yatırımlar edir. İstisna edilmir ki, Azərbaycana 2014-cü ildə qoyulacaq investisiyalar keçən ildə qoyulan investisiyaların səviyyəsində olacaqdır. Beləliklə, investisiya proqramının icrası, xarici investisiyaların cəlb edilməsi, makroiqtisadi sabitlik, onun qorunması - bütün bu amillər ölkəmizin uğurlu inkişafını təmin edəcəkdir" – deyərək xüsusilə vurğulamışdır ki, "Kənd təsərrüfatının inkişafı qeyri-neft sektorunun əsas istiqamətlərindən biridir. Keçən il kənd təsərrüfatı təxminən 5 faiz artmışdır. Ancaq potensial daha da böyükdür. Mən hesab edirəm ki, 2014-cü ildə və ondan sonrakı illərdə kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı daha da böyük işlər görülməkdir. Böyük proqramlarımız, planlarımız vardır. Həm struktur xarakterli islahatlar, idarəçilikdə təkmilləşmə getməlidir. İndi subsidiyalarla bağlı yeni təkliflər müzakirə edilir. Əlbəttə ki, dövlət investisiyaları, infrastruktur layihələri, xüsusilə suvarma ilə bağlı olan layihələr hesab edirəm ki, kənd təsərrüfatının inkişafına yeni təkan verəcəkdir" [4].

Ölkə Prezidentinin qeyd etdiyi kimi, son on il ərzində Azərbaycana 160 milyard dollar investisiya cəlb edilmişdir. 2013-cü ildə ölkəyə 28 milyard dollar investisiya qoyulub ki, bunun da yarısından çoxunu daxili investisiyalar təşkil edib. Məhz 2003-cü ildən etibarən reallaşdırılan daxili və xarici siyasət nəticəsində Azərbaycan xarici investisiyalardan asılılığı geridə qoymuş və xaricə investisiya qoyan bir ölkəyə çevrilmişdir. Son 10 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilmiş birbaşa xarici investisiyaların ən çoxu sənaye sektoruna yatırılmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyalar (mln. ABŞ dolları)

Mənbə: <http://economy.gov.az> (5)

Sənaye ilə yanaşı tikinti, ticarət, rabitə və nəqliyyat sektoruna da xarici investisiyalar qoyulmuşdur. Sənaye sektoruna yatırılan vəsaitin həcmi ilə digər sektorlara qoyulmuş vəsaitlərin həcmi arasında fərq 4-31 dəfə intervalındadır.

Təəssüf ki, həmin dövrdə xarici investorlar tərəfindən kənd təsərrüfatına çox az miqdarda investisiya yönəldilmişdir. Halbuki bu sektor ən çox xarici investisiyaya ehtiyac duyulan sektorlardan biridir. Onun üçün də ölkəyə xarici investisiyalar cəlb edilərkən kənd təsərrüfatının inkişafı xüsusi diqqətə alınmalıdır.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatına dövlət himayəsi

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev dəfələrlə bəyan etmişdir ki, respublikada aqrar sahənin inkişafına dövlət qayğısının artırılmasını diqqət mərkəzində saxlayacaq, bu sahədə mövcud çətinliklərin aradan qaldırılması istiqamətində bütün zəruri tədbirlərin görülməsinə şəxsən özü nəzarət edəcəkdir. Doğrudur, son illər bu sahədə kifayət qədər iş görülmüşdür. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları, torpaq vergisi istisna olmaqla, digər vergilərdən azad edilmişlər. Əkin sahəsinin becərilməsində istifadə olunan yanacaq və motor yağlarına görə istehsalçılara hər hektar üçün 40 manat, buğda və çəltik istehsalçılarına isə hər hektar səpilmiş sahəyə görə əlavə olaraq 40 manat subsidiya verilir. Fermer və sahibkarlar güzəştli şərtlərlə kredit, toxum, gübrə, texnika, damazlıq mal-qara almaq imkanlarına malikdirlər. Məhz bu siyasətin nəticəsində də aqrar sahə üzrə büdcə xərcləri davamlı olaraq artırılmışdır.

Şəkil 1. Aqrar sahə üzrə büdcə xərcləri

Kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşları sahənin investisiya cəlb ediciliyinin aşağı olması səbəbindən ilk növbədə dövlətin büdcə resursları hesabına həyata keçirilməlidir. İntestisiya qoyuluşlarında dövlətin büdcə resursları əsas etibarilə aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilməlidir:

- kənddə texniki potensialın bərpa edilməsinə;
- əvvəllər başlanmış tikinti obyektlərinin başa çatdırılmasına;
- kənd təsərrüfatı elminin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə;
- kənd təsərrüfatında toxumçuluq-damazlıq işinin yaxşılaşdırılmasına;
- emal sənayesinin mütərəqqi texnologiyalarla təchiz edilməsinə;
- kənddə mənzil tikintisinə;
- kənd təsərrüfatında kiçik biznesin və sahibkarlığın dəstəklənməsinə;
- təbii fəlakətin qarşısının alınmasına;
- istehsalın ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə;
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maddi-texniki resurslara olan tələbatının ödənilməsinə;
- torpaqların meliorasiyası və irriqasiyasına.

Ümumilikdə götürdükdə isə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların ümumi həcmının dəfələrlə artmasına baxmayaraq, aqrar sahənin maddi-texniki bazasının yenidən qurulmasına və genişlən-

dirilməsinə digər sektorlarla müqayisədə az investisiya yönəldilir. Təhlil göstərir ki, 2008-2012-ci illər ərzində ümumi investisiyanın yalnız 3,4-4,2%-i aqrar sektorda istifadə edilmişdir.

Cədvəl 2

2008–2012-ci illərdə iqtisadiyyatda sahələr üzrə qoyulan investisiya, (milyon manat, %)

Mənbə: www.stat.gov.az [6]

Burada onu da nəzərə almalıyıq ki, kənd təsərrüfatının ÜDM-dəki payı cəmi 5-6% arasında dəyişir ki, bu da əhalinin 38%-nin çalışdığı sektor üçün çox aşağı göstəricidir. Xarici investorlar tərəfindən kənd təsərrüfatına vəsait qoyuluşu bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqinə şərait yarada bilər ki, bu da məhsuldarlığın artmasına səbəb olar. Bildiyimiz kimi, kənd təsərrüfatının inkişaf konsepsiyası 3 əsas istiqaməti əhatə edir: bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin tənzimlənməsi; sahədə idarəetmə və struktur dəyişikliklərinin aparılması; müvafiq infrastrukturun yaradılması. Bu inkişaf ayrılıqda deyil, ölkənin ümumi inkişaf siyasətinin bir hissəsi olaraq aparılan struktur, investisiya, innovasiya, idxal-ixrac siyasətinin bir hissəsidir. Odur ki, kənd təsərrüfatının perspektiv inkişaf istiqamətinin rəşional və səmərəli müəyyən edilməsi ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafına təkan verə bilər.

Kənd təsərrüfatında investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsi prinsipləri

Dövlət kənd təsərrüfatında iqtisadi münasibətlər prosesini tənzimləməklə istehsal və satış prosesinin nəticələrinə təsir göstərə bilər. Makro aspektdən yanaşdıqda iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində dövlətin iştirak payının yüksəlməsi gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi prosesi ilə sıx bağlıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, dövlət milli gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsində iştirak etməklə az gəlirli sahələrə maliyyə resurslarının yönəldilməsini təmin edir. Kənd təsərrüfatında iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində dövlətin payının yüksəldilməsi, bu proseslərə dövlət müdaxiləsi sahənin investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə az gəlirli və təbii iqlim şəraitindən asılı olan bir sahədir. Bu baxımdan xarici kapital və daxildə fəaliyyət göstərən kommərsiya kapitalı bu sahəyə meyilli olmur və bütün bunlar da kənd təsərrüfatında kapital resurslarına olan tələbatın ödənilməsində problemlər yaradır. Beləliklə, kənd təsərrüfatına kapital qoyulmamasının qarşısını almaq məqsədilə dövlət kənd təsərrüfatında iqtisadi münasibətləri tənzimləmək məcburiyyətində qalır. Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatında investisiyalar aşağıdakı istiqamətlərə yönəlir:

- köhnəlmiş və aşınmış avadanlıqların dəyişməsinə;
- müasir texnika və yeni texnologiyaların tətbiq olunmasına;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasına;
- yeni istehsal növlərinin inkişafına [3. səh. 110].

Ümumilikdə dövlətin aqrar sahədə investisiya siyasətinin başlıca məqsədi istehsalın və keyfiyyətin artırılması yolu ilə rəqabətə davamlı aqrar bölmə yaradılmasından ibarət olmuşdur. Azərbaycan kənd təsərrüfatı istehsalının mövcud səmərəliliyini artırmaq və öz müqayisəli üstünlük mövqelərini təkmilləşdirmək potensialına malikdir. Bütün bu üstünlükləri nəzərə alaraq qeyd edək ki, investisiya qoyuluşu zamanı onun səmərəliliyinə diqqət yetirilməlidir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, aqrar sahədə lizinq fəaliyyətinə dövlət yardımının göstərilməsi, eləcə də ixtisaslaşmış kənd təsərrüfatı kreditləşdirilməsi sisteminin formalaşdırılması investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Kənd təsərrüfatının investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsində kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalçıların dövlət büdcəsindən dəstəklənməsi məqsədilə ünvanlı fondların rolu genişləndirilməli və həmin fondların vəsaitlərindən istehsalın texniki təminatının maliyyələşdirilməsində, eləcə də məqsədli kreditləşdirmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsində və maliyyələşdirmənin yerli mənbələrinin səfərbərliyə alınmasında geniş şəkildə istifadə edilməlidir.

Hazırkı şəraitdə heyvandarlıq fermaları və komplekslərinin texniki resurslarla təmin edilməsi və rekonstruksiyası, texnika parkının yeni nəsil resurslarla yeniləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatında investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsində əsas prinsiplərə

aşağıdakıları şamil etmək olar:

- investisiya proseslərinin davamlı olaraq qeyri-mərkəzləşdirilməsi;
- kapital qoyuluşlarının ümumi həcmində təsərrüfat subyektlərinin xüsusi vəsaitlərinin rolunun artırılması;
- investisiyaların maliyyələşdirilməsində amortizasiya ayırmalarının xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi;
- müsabiqə əsasında istehsal məqsədlərinin reallaşdırılması istiqamətində dövlət investisiyalarının yerləşdirilməsi;
- mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşlarının qaytarılma müddətlərinin müəyyən edilməsi;
- investisiyaların maliyyələşdirilməsində qarışıq olaraq dövlət-kommersiya maliyyələşdirmə sisteminin genişləndirilməsi;
- investisiyalara istiqamətlənmiş dövlət büdcəsindən vəsaitlərin xərclənməsinə nəzarətin güclənməsi;
- investisiya risklərinin sığortalanması;
- kənd təsərrüfatına xarici investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması.

Nəticə və təkliflər

Kənd təsərrüfatının dünya bazarının etibarlı subyektinə və daxili bazarın təminatçısına çevrilməsi üçün onun perspektiv inkişafı 4 əsas prinsipə əsaslanmalıdır:

1. Kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların dünya standartlarına uyğun rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;
2. Dünya bazarına çıxarılacaq məhsulların strukturunun müəyyən edilməsi;
3. Ölkənin daxili istehsal hesabına tələbatının təmin edilməsi;
4. Respublikada istehsal edilən məhsulların investisiya cəlb edilməsinin aşkar edilməsi.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı və fermerlər üçün bir sıra güzəştlər müəyyən edilmişdir. Həmçinin, “Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı da məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması mərhələsində mövcud maneələrin aradan qaldırılması, ərzaq bazarında süni qiymət artımının qarşısının alınması, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının qəbulu üzrə ixtisaslaşmış terminalların və onların saxlanması üçün anbarların yaradılması, həmin məhsulların daşınmasına xidmət edən nəqliyyat infrastrukturunun təşkili, xüsusi ərzaq mağazaları şəbəkəsinin genişləndirilməsi istiqamətində təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsinə öz töhfəsini verəcəkdir.

Eyni zamanda “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında da qeyd edildiyi kimi, 2020-ci ilə qədər olan müddətdə qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in orta illik real artım tempinin 7 faizdən yüksək olması və investisiyaların strukturunun təkmilləşdirilməsi prioritetlərdən olacaq. Şübhəsiz ki, “Azərbaycan Respublikasında aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı strategiyası”nda da bu nüanslar nəzərə alınacaq. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi tədbirlərin davamlı surətdə həyata keçirilməsi, ölkədə investisiya mühitinin qorunub saxlanması, yerli və xarici investorların fəaliyyəti üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması və s. istiqamətində qarşıdakı illərdə də ardıcıl addımlar atılacaqdır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 29 dekabr 2012-ci il.
2. Abasov İ.D. Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı. Bak, 2013, 712 s.
3. Abbasov V.H. Aqrar sahədə iqtisadi tənzimləmənin aktual problemləri. Bakı, 2012, 424 s.
4. www.president.az/articles/9716
5. <http://economy.gov.az/index.php?>
6. www.stat.gov.az
7. www.fao.org

T.T.Абдулгасанов

Необходимость вовлечения отечественных и иностранных инвестиций

в сельское хозяйство

Резюме

Развитие сельского хозяйства в Азербайджане было определено одним из приоритетов экономической политики государства. В настоящее время в республике для обеспечения высокой производительности, повышения конкурентоспособности местной продукции и обеспечения продовольственной безопасности увеличиваются инвестиции в эту область. Т.н. по сравнению с другими секторами экономики инвестиции в сельское хозяйство являются долгосрочными, поэтому и привлечение инвестиций в эту область низкое. Автор проанализировал современную ситуацию инвестиционной привлекательности сельского хозяйства выдвинул соответствующие предложения.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, инвестиции, производительность, конкурентоспособность.*

Tural Abdulhasanov

The necessity of involvement domestic and foreign investments in agriculture

Summary

The development of agriculture has been identified as a priority of the government's economic policy in Azerbaijan. At present, in republic to ensure high yields, enhancing the competitiveness of local products and provide food security investments are increased in this area. Compared to other sectors of the economy investments in agriculture are of long-term solvency of the investment and attractiveness of investments in this area is low. The author analyzed the current situation of agricultural investment attractiveness and proposals are put forward.

Key words: *agriculture, investment, productivity, competitiveness.*

BAZAR: MARKETİNQ VƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ

UOT 338.43

Emil Əhməd oğlu HACIYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dosenti

AQROMARKETİNQİN İNKİŞAFININ TƏŞKİLATİ-İQTİSADI AMİLLƏRİ

Xülasə

Məqalədə aqrar islahatların elmi əsaslarla həyata keçirilməsi nəticəsində aqrar sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, aqrar bazarın təkmilləşməsi və buna uyğun marketinq münasibətlərinin formalaşması məsələləri araşdırılır. Bununla əlaqədar olaraq aqrar bazarın və xüsusilə aqromarketinq fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edən təşkilati-iqtisadi amillər şərh olunur, onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri əsaslandırılır və qeyd edilir ki, aqromarketinq aqrar sferada yüksək istehsal-iqtisadi nəticələrə nail olmağın başlıca amili və əsas şərtidir. Ona görə də aqromarketinq fəaliyyətinin düzgün təşkilinə və səmərəliliyinə nail olunmalıdır.

Açar sözlər: *aqrar sfera, aqrar islahatlar, aqrar sahibkarlıq, regional inkişaf, aqrar bazar, marketinq, marketinq fəaliyyəti, səmərəlilik, maddi maraq.*

Giriş

Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinin formalaşması və aqrar islahatların elmi əsaslarla müəyyən edilmiş proqrama uyğun olaraq həyata keçirilməsi nəticəsində aqrar sferada xüsusi mülkiyyət inkişaf etmiş və sahibkarlıq fəaliyyəti yaradılmışdır. Eyni zamanda aqrar sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə ölkəmizdə müasir dövrün tələblərinə uyğun normativ-hüquqi baza formalaşmış, istehsal-iqtisadi əlaqə və münasibətlər təkmilləşmiş, mövcud əmlakdan və maddi-texniki resurslardan səmərəli istifadəyə maraq yüksəldilmiş, proqressiv texnologiya həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı aqrar sferada marketinq xidmətinin inkişafına nail olunmuşdur.

Aqromarketinqin inkişafının zərurliyi

Məlum olduğu kimi, aqromarketinq aqrar sferada yüksək istehsal-iqtisadi nəticəyə nail olmasının başlıca amili və maddi marağın yüksəldilməsinin əsas istiqamətidir. Marketinq fəaliyyəti əsasında aqrar bazar formalaşır və inkişaf edir, aqrar sahibkarların məhsul istehlak edənlərə istiqamətləndirilən istehsal-satış fəaliyyəti həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqromarketinq məhsul istehsalçılarına özlərinə məxsus olan istehsal və satış proseslərinin aqrar bazarın konyukturasının və tələbinin dəyişməsinə çevik münasibət göstərməsini həyata keçirir, eyni zamanda məhsul istehlakçılarının tələbini təmin etməklə mənfəət almağa real şərait yaradır.

Bütün bunların həyata keçirilməsinə yalnız xüsusi mülkiyyətin formalaşması və aqrar sahibkarlığın inkişafı şəraitində nail olmaq mümkündür. Belə ki, yalnız xüsusi mülkiyyətə və aqrar sahibkarlıq fəaliyyətinə əsaslanan təsərrüfatçılıq formalarında istehsal olunan məhsulların artırılmasına, onların keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, əmək və vəsait sərfinin azaldılmasına, istehsal olunan məhsulların səmərəli qaydada reallaşmasına və əldə edilən gəlirlərin dinamik olaraq artırılmasına marketinq fəaliyyətinin elmi əsaslarla təşkil edilməsi və müasir bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun olaraq idarə olunması yolu ilə nail olmaq mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının aqrar sferasında bu istiqamətdə bir sıra mühüm təşkilati-iqtisadi tədbirlər həyata keçirilmiş, məhsul istehsalçıların maddi marağı yüksəldilmiş, marketinq xid-

Göstəricilərin adları	Toxuculuq sənayesi müəssisələrində					2005-2012-ci illərdə artım tempi %-lə					Geyim istehsalı müəssisələrində					2005-2012-ci illərdə artım tempi %-lə				
	2005	2010	2011	2012		2005	2010	2011	2012		2005	2010	2011	2012		2005	2010	2011	2012	
	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	94	85	77	72	76,6	93	90	80	75	80,6	346	733	805	847	2,5 dəfə	16,3	34,7	38,5	36,8
Fərdi sahibkarların sayı, nəfər	84	115	122	128	152,4	2,8	2,9	3,0	2,8	100,0	273	273	232	282	6,5 dəfə	0,6	13,6	14,0	-	X
Sənaye məhsulunun (işin, xidmətin) həcmi	34,8	29,4	52,3	57,7	165,8	43	43	43	43	6,5 dəfə	2,8	2,9	3,0	2,8	100,0	2,8	2,9	3,0	2,8	100,0
İşçilərin orta siyahı sayı, min nəfər	10,1	5,2	4,1	3,3	32,7	2,8	2,9	3,0	2,8	100,0	2,8	2,9	3,0	2,8	100,0	2,8	2,9	3,0	2,8	100,0
Bir işçinin orta aylıq əmək haqqı, man.	65	223,4	253	231	3,6 dəfə	43	43	43	43	6,5 dəfə	2,8	2,9	3,0	2,8	100,0	2,8	2,9	3,0	2,8	100,0
Əsas kapitalla investisiyalar, mln. man.	2,1	9,8	0,2	5,7	2,7 dəfə	0,6	13,6	14,0	-	X	0,6	13,6	14,0	-	X	0,6	13,6	14,0	-	X
Əsas istehsal fondlarının dəyəri, mln. man.	170,0	332	337	288,3	169,6	33,7	65,5	62,3	64,6	191,7	33,7	65,5	62,3	64,6	191,7	33,7	65,5	62,3	64,6	191,7
Fondverimi, man.	0,79	0,09	0,16	0,20	25,3	0,48	0,53	0,62	0,57	118,7	0,48	0,53	0,62	0,57	118,7	0,48	0,53	0,62	0,57	118,7
Fondla silahlanma min. man.	16,8	63,8	82,2	87,4	5,2 dəfə	12,0	22,5	20,7	23,1	192,3	12,0	22,5	20,7	23,1	192,3	12,0	22,5	20,7	23,1	192,3
Məhsul istehsalçılarının qiymət indeksi, faizlə	106,0	126,6	94,4	X	105,8	101,5	100,2	110,1		X	101,5	100,2	110,1		X	101,5	100,2	110,1		X

*) "Azərbaycanın sənayesi" Bakı, DSK, 2013, s. 109-112

göstərmir və ona marağın yüksəlməsi təmin edilmir. Belə ki, əksər aqrar sahibkarlıq formaları tərəfindən böyük əmək və vəsait sərfi hesabına istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları vaxtında

Məhsulların adları	İ L L Ə R							
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Pambıq lifi	17	17	15	16	13	12	10	9
Satış üçün qablaşdırılmamış pambıq iplik	3	3	3	3	2	3	3	3
Hazır pambıq parçalar	6	6	5	5	5	3	3	3
Pambıq yataq ağları	11	11	11	6	7	4	4	5
Pambıq yeməxana ağları	2	2	1	1	1	-	1	1
Xalça və xalça məmulatları	12	13	10	10	10	10	10	8
Trikotaj corab məmulatları	3	2	3	2	1	2	3	2

tədarük olunmur, onların satışı səmərəli həyata keçirilmir, çünki bu və ya digər xammalın və son məhsulun təbii keyfiyyəti pisləşir, itkilərin səviyyəsi yüksəlir, marketing fəaliyyətinin əsas istiqamətləndiricisi olan qiymət aşağı düşür [5, s.110].

İstehsal olunan xammal vaxtında tədarük olunaraq satılmadıqda, yaxud vaxtında emal edilmədikdə itkilər artır, məhsulların keyfiyyəti pisləşir, məhsul vahidi hesabına əmək və vəsait sərfi yüksəlir, yüksək keyfiyyətdə son məhsul istehsal etmək mümkün olmur və ümumi fəaliyyətin səmərəliliyi aşağı düşür. Ümumiyyətlə, aqrar sahibkarlıq formaları tərəfindən istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı düzgün təşkil edilmədiyi hallarda istehsalçılar öz məhsullarının satışı üçün maddi cəhətdən maraqlı olmurlar, ona görə də bu və ya digər məhsulun istehsalı azalır, başqa növ məhsulun isə istehsalı lüzumsuz halda çoxalır. Beləliklə, istehsal sahələri əlaqəli formada inkişaf etdirilmir, istehsal sahələrinin tənzimlənmə prinsipi pozulur, sahibkarların istehsal-iqtisadi göstəriciləri pisləşir, istehsalın stimullaşması qaydalarına nail olunmur, iqtisadi səmərəlilik təmin olunmur, aqrar sahibkarlığın inkişafının başlıca maliyyə mənbəyi olan gəlir və mənfəət aşağı düşür.

Ona görə də ölkəmizin aqrar sferasında marketing fəaliyyətinin inkişafı tələb olunan səviyyədə təşkil olunmur, bu sahədə yüksək nəticələrə nail olunmasına maddi maraq həyata keçirilmir. Təcrübə göstərir ki, məhsul istehsalçıları, xüsusilə emal müəssisələri öz marketing fəaliyyətini səmərəli həyata keçirməklə və istehsal olunan xammalı düzgün tədarük etməklə xammal və son məhsulların xərclərini aşağı salmağa nail olur, satılmış məhsulların dəyərinin tək cəmiyyət hesabına deyil, həm də daha əlverişli satış bazarı hesabına yüksəldilməsini təmin edir. Bu da öz növbəsində istehlak və istehsal olunan məhsulların gəlirliliyinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Aqromarketingin inkişafının səviyyəsi və ona təsir edən amillər

Materialların təhlilindən aydın olur ki, ölkəmizin aqrar sferasında fəaliyyət göstərən və sahibkarlığa əsaslanan təsərrüfat formalarının, xüsusilə kəndli (fermer) təsərrüfatlarının, fərdi sahibkarların, ailə təsərrüfatlarının fəaliyyəti hələlik tələb olunan səviyyədə xüsusi marketing prinsipləri əsasında təşkil olunmur. Alıcılarla satıcılar arasında əlaqələr, xüsusilə iqtisadi maraq, əməkdaşlıq, məhsulların satış və alış formaları və s. əvvəlcədən razılaşıdırılmır, ona görə də marketing tədqiqat göstərir ki, aqrar sahibkarlıq formalarında aqromarketingin inkişafına və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə çoxlu sayda təşkilati-iqtisadi, texniki-texnoloji amillər təsir göstərir. Bunlardan ən əsaslarına aiddir:

- məhsul istehsalçılarının və istehlakçılarının marketing sahəsində kifayət qədər biliyə malik olmaması;
- əməkdaşlıq fəaliyyətinin düzgün və məsuliyyətli olmaması;
- rəqiblərin (xüsusi ilə yeyinti məhsullarını xaricdən gətirənlərin) əvvəlcədən tanınmaması;
- satış bazarlarının vəziyyəti haqqında mövcud informasiyanın azlığı;

- aqrar bazar infrastrukturunun tam formalaşdırılmaması;
- kənd təsərrüfatı xammalının satışı zamanı inhisarçılığın mövcudluğu;
- rəqabət münasibətlərinin zəif inkişafı və bəzi hallarda əmtəə çatışmazlığının baş verməsi.

MƏHSULLARIN ADLARI	İLLƏR				Artım tempi %-lə	
	2005	2010	2011	2012	2005-2010-cu illər üzrə	2010-2012-ci illər üzrə
Bütün növ parçalar mln. kv.m	3,6	1,9	1,5	0,9	52,8	47,4
Pambıq iplik, min. ton	17,7	7,6	9,9	16,6	42,9	2,2 dəfə
Corab məmulatları mln. cüt	3,0	2,0	3,3	5,6	66,7	2,8 dəfə
Pambıq mahlıcı, min. ton	56,0	11,4	14,2	22,9	26,8	2 dəfə
Pambıq yataq ağırları	562	125,3	31,9	420,3	22,3	3,4 dəfə
Kişi və oğlanlar üçün köynəklər, min. ədəd	3,7	94,0	22,1	53,0	25,4 dəfə	56,4
Alt trikotaj, min. əd	340,6	199,6	130,3	315,5	58,6	158,1
Xalça və xalça məmulatları, min. kv. m	630	3,3	2,8	1,9	0,5	57,6

Qeyd etmək lazımdır ki, hələlik aqrar sferada marketinqə münasibət yüksək səviyyədə deyildir. Bu, aqrar sferada fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin istehsal-satış və kommersiya fəaliyyətində marketinqin səmərəliliyini zəiflədən amillərin təsiri ilə əlaqədardır. Onu da göstərmək lazımdır ki, respublikamızın aqrar sferasında marketinq sahəsində biliyə malik olan və bu xidmətə rəhbərlik edə biləcək mütəxəssislər hələlik çatışmır, mütəxəssislərin aqrarmarketinq fəaliyyəti üzrə ixtisas artırılması xidməti müasir dövrün tələbatına uyğun deyildir.

İLLƏR	Toxuculuq müəssisələrində			Geyim istehsalı müəssisələrində			
	Məhsul istehsalının həcmi, mln. man.	Müəssisələrin anbarlarında hazır məhsul qalığı (ehtiyatı) mln. man.	Qalıq məhsulun bütün məhsuldakı xüsusi çəkisi, faizlə	Məhsul istehsalının həcmi, mln. man.	Müəssisələrin anbarlarında hazır məhsul qalığı (ehtiyatı) mln. man.	Qalıq məhsulun bütün məhsuldakı xüsusi çəkisi, faizlə	
2005	34,8	10,6	30,5	16,3	1,2	7,4	
2006	57,7	25,5	44,2	14,3	0,4	2,8	
2007	41,8	19,6	46,9	17,5	0,5	2,9	
2008	50,4	27,5	54,6	26,1	0,2	0,8	
2009	33,9	17,2	50,7	26,4	0,4	1,5	
2010	29,4	15,1	51,4	34,7	0,5	1,5	
2011	52,3	20,1	38,4	38,5	0,9	2,3	
2012	57,7	33,6	58,2	36,8	0,6	1,6	
Artım tempi faizlə	2005-2010-cu illərdə	84,5	142,3	+20,9	2,1 dəfə	41,6	-5,9
	2010-2012-ci illərdə	196,3	2,3 dəfə	+6,8	106,1	120,0	+0,1

Aqrar sferada fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin təcrübəsindən aydın olur ki, bazar münasibətlərinin formalaşdığı müasir mərhələdə təsərrüfat rəhbərləri və mütəxəssisləri bütün fəaliyyət istiqamətləri üzrə (istehsal, maliyyə, satış, kadr) vaxtında, tam, keyfiyyətli, dəqiq məlumat aldıqları halda yüksək istehsal-iqtisadi nəticəyə nail olurlar. Bu məlumatlara, həmçinin, aqrar bazar, tədarük-satış, qiymət, istehsal-istehlak münasibətləri də aiddir. Tədqiqat göstərir ki, hazırda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları, tədarükçülər, istehlakçılar və s. faktiki olaraq daxili və xarici aqrar bazarı, marketinq xidməti haqqında və s. tələb olunan səviyyədə informasiya ala bilmirlər. Bu da ölkədə aqrarmarketinqin inkişafına şərait yaratmır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə aqrar sahibkarlığın inkişafı üçün dövlət tərəfindən görülmüş tədbirlər məhsul istehsalının artımı ilə müşayiət olunsada bütövlükdə aqrar sferanın potensialından tam istifadə olunması xüsusi təsərrüfatların mülkiyyətində olan əmlak və torpaq sahələrindən sə-

İdxal və İxracın strukturu	İLLƏR				2005-2012-ci illərdə artım tempi (%-lə)
	2005	2010	2011	2012	
Toxuculuq materialları və məmulatlarının idxalı: (ipək,yun, pambıq, kimyəvi saplar və liflər, xalçalar və digər toxunma döşəmələr, xüsusi parçalar, trikotaj, toxunulmuş trikotaj geyimlər, əşyalar, paltar, geyim və s.)	64,9	61,0	74,9	80,1	123,4
Bütün idxal məhsullarının tərkibindəki xüsusi çəkisi, (%-lə)	1,5	0,9	0,8	0,8	-0,7
Toxuculuq materialları və məmulatlarının ixracı: (ipək, yun, pambıq, kimyəvi saplar və liflər, xalçalar və digər toxunma döşəmələr, xüsusi parçalar, trikotaj, toxunulmuş trikotaj geyimlər, əşyalar, paltar, geyim və s.)	57,0	42,8	58,1	52,6	92,3
Bütün ixrac məhsullarının tərkibindəki xüsusi çəkisi, (%-lə)	1,3	0,2	0,2	0,2	-0,9

mərəli istifadə edilməsindən asılıdır. Aqrar sferada sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi çəkisi yüksək olsa da bu fəaliyyətlə məşğul olan qurumlar, təəssüf ki, hələlik ölkənin aqrar ixrac potensialının güclənməsinə çox zəif təsir göstərir [4, səh. 61].

Beləliklə, göstərilənlərə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, hələlik ölkəmizdə kənd təsərrüfatı xammalının tədarükü və xüsusilə satış forma və qaydaları, satış qiymətləri hələlik yüksək istehsal və iqtisadi nəticələrə nail olmağa marağı tələb olunan səviyyədə təmin etmir. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının alıcıları, xüsusilə emal müəssisələri məhsullarının vaxtında tədarükünü həyata keçirməyə lazımi səviyyədə maraq göstərmir. Qeyd edildiyi kimi, istehsal olunan kənd təsərrüfatı xammaları vaxtında tədarük edilmədikdə məhsulların təbii keyfiyyəti pisləşir, itkilər artır, məhsul vahidi hesabına xərclər yüksəlir, məhsul istehsal etməyə stimül yaranmır, biganəlik artır, məsuliyyəti aşağı düşür, keyfiyyətli son məhsul istehsal etmək mümkün olmur.

Bütün bunların nəticəsində xammal istehsalçıları, xüsusilə aqrar sahibkarlar torpaq sahələrindən, əmlakdan, əsas istehsal fondlarından, əmək ehtiyatından, maliyyə vəsaitindən səmərəli istifadə edilməsinə maraq göstərmir, mənfəət almaq mümkün olmur, əhalinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq çətinləşir. Belə hal əksər regionlarda baş verir. Ona görə də regionlarda sosial-iqtisadiyyatın inkişaf sürəti hələlik aşağıdır, əhali və xüsusilə işçi qüvvəsi axını getdikcə artır. Bunlar öz növbəsində aqrar sferanın intensiv inkişafına maraq yaratmır, bazar münasibətlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, xüsusilə market xidmətinin müasir dövrün tələbləri səviyyəsində təşkilinə real şərait yaratmır.

Aqrar sferanın sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlərə uyğun olaraq son illər bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən müəssisələr, səhmdar cəmiyyətləri, aqrofirmalar, assosiasiyalar istehlak tələbatını öyrənməyə, istehsal prosesini düzgün həyata keçirməyə, məhsulun satış sferasında aqromarketinqdən daha səmərəli istifadə etməyə marağı artırırlar. Xüsusilə bəzi emal müəssisələrində marketinqin ayrı-ayrı funksiyaları həyata keçirilir, başqa funksiyaları dəyişdirilir və bu yolla öz fəaliyyətini bazar münasibətləri prinsipi əsasında təşkil edirlər. Belə şəraitdə satış bazarının konyukturasının marketinq tədqiqatları əsasında öyrənilməsi tələb olunur. Lakin hələlik aqrar sferada bu məsələlər tələb olunan səviyyədə öz həlli istiqamətini tapmamışdır. Bu, aşağıdakı səbəblərdən baş vermişdir:

- aqrar sferada ixtisaslaşmış kadrların çatışmamasından;

- bazar infrastrukturunun zəif inkişafından;
- iqtisadi amillərin qeyri-sabit olmasından.

Göstərilənlər nəzərə alınaraq kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən müəssisələrdə marketing üzrə işin təşkili və həyata keçirilməsinin əsas vəzifələrinə daxildir:

- müəssisənin məhsul çıxaracağı bazarın inkişafının proqnozlaşdırılması;
- satılan məhsulların həcmnin düzgün müəyyən edilməsi;
- bazarın perspektiv seqmentlərinin seçilməsi və onun ətraflı təhlili;
- yeni məhsulun yaradılmasında iştirak edilməsi və müəssisənin məhsulunun istehlak xüsusiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi;
- məhsulların hərəkəti, yayılma kanallarının və qiymət strategiyasının hazırlanması.

Marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müəssisələr tərəfindən respublika bazarlarında hazır məhsulların və xammalın satış fəaliyyəti, istehlakçılar, tədarükçülər və rəqiblər haqqında informasiyalar hərtərəfli tədqiq olunmalıdır.

Aqromarketingin inkişafına dair həyata keçirilən tədbirlər

Aqrar islahatların uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində bu sahədə baş verən müsbət inkişaf meyillərinin gücləndirilməsi və sosial-iqtisadi inkişafın yüksəldilməsi sahəsindəki problemlərin həllinin sürətləndirilməsi məqsədi ilə ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 24 noyabr 2003-cü ildə "Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında" Fərman verilmişdir. Bu fərmanda irəli sürülən vəzifələrə əsasən regionların yerli resursları, sosial-iqtisadi və s. amilləri nəzərə alınaraq onlardan səmərəli istifadəyə nail olunması; müəssisələr və xüsusilə aqrar sahibkarlar tərəfindən beynəlxalq standartlara cavab verən məhsul istehsalının həyata keçirilməsi və həmin məhsulların dünya bazarlarına ixracının stimullaşması üzrə tədbirlərin müəyyən edilməsi təmin edilməlidir.

Qeyd edilən fərmanda, həmçinin, əhəlinin sağlamlığının qorunması məqsədi ilə yüksək keyfiyyətli və ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsal olunması, habelə ixrac olunan məhsulların keyfiyyətinə ciddi nəzarətin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş və bunlara tələb olunan səviyyədə əməl olunur. Eyni zamanda, aqrar sferada inhisarçılığın məhdudlaşması, sahibkarlıq fəaliyyətinə müdaxilələrə son qoyulması, xarici iqtisadi əlaqələrin sərbəstləşməsi təmin edilməlidir. Bütün bunlar aqrar sferada sosial-iqtisadi yüksəlişin sürətlənməsinə, xüsusilə marketing fəaliyyətinin canlanmasına real şərait yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasının regionlarında aqrar sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi, mövcud olan əmək, maliyyə ehtiyatlarından, təbii resurslardan səmərəli istifadəyə nail olunması əsasında sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı, aqrar sferada yüksəlişə əməl edilməsi, əhəlinin məşğulluğunun artırılması, ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması, iqtisadi əlaqə və münasibətlərin təkmilləşməsi məqsədi ilə ölkə prezidenti İlham Əliyev cənablarının 11 fevral 2014-cü il tarixli fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)" təsdiq edilmişdir.

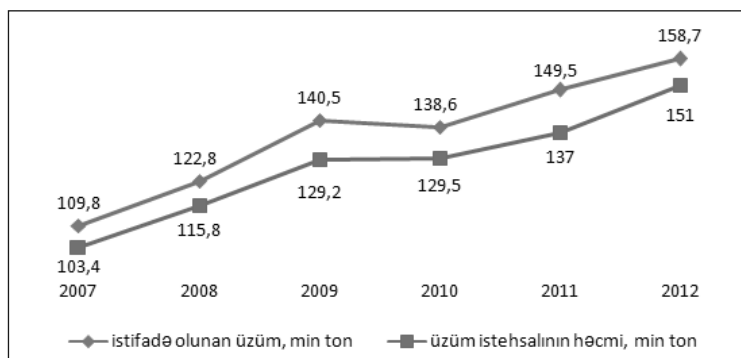
Bu proqramda nəzərdə tutulan sosial-iqtisadi yüksəlişə nail olunması və əldə edilən müsbət nəticələr əsas tutularaq 2009-cu ildə ölkəmizdə yeni Dövlət Proqramı – "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2008-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir. Bu proqramda regionların sosial-iqtisadi inkişafının daha da sürətləndirilməsinə dair nəzərdə tutulan tədbirlər həyata keçirilmiş və bunun nəticəsində aqrar sferada ciddi yüksəlişə nail olunmuş, əhəlinin həyat şəraiti xeyli yaxşılaşmış, bazar münasibətləri təkmilləşmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qəbul edilmiş bu Dövlət proqramları, habelə aqrar sferanın inkişafına, sahədə stimullaşma tədbirlərinin sürətlənməsinə, iqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsinə, bazar münasibətlərinin müasir dövrün tələbləri səviyyəsində həyata keçirilməsinə dair qərarlar, tədbirlər aqrar sferada ciddi irəliləyişlərə şərait yaratmışdır. Aqrar sferada həyata keçirilən sosial-iqtisadi, texniki-texnoloji tədbirlər nəticəsində sahədə istehsal resurslarının çatışmazlığı aradan qaldırılmış,

maliyyə çətinlikləri azaldılmış, tədarük və satış sahələrindəki ciddi nöqsanlar ləğv edilmiş, istehsal ehtiyatlarından, əmək resurslarından, maliyyə vəsaitindən səmərəli istifadəyə nail olunmuş, qabaqcıl təcrübənin nailiyyətlərindən düzgün istifadə həyata keçirilmiş, satış kanalları, qayda və formaları sərbəstləşdirilmiş, yüksək nəticələrə nail olunmasına maraq artırılmışdır.

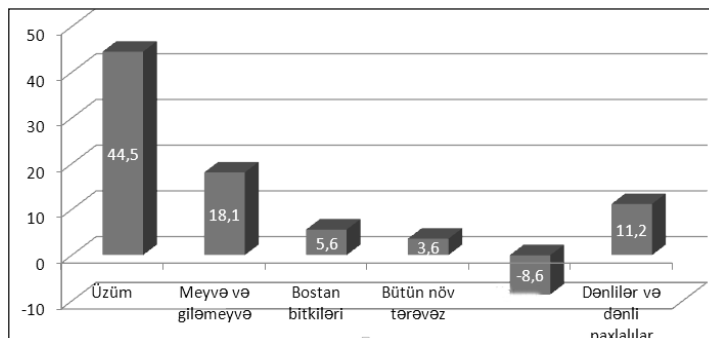
Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən islahatlar, elmi əsaslarla müəyyən edilən siyasət ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsini təmin etmiş, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına şərait yaratmışdır. Buna regionlarda mövcud əmlakdan, torpaq sahələrindən, işçi qüvvəsindən, maliyyə vəsaitindən düzgün və səmərəli istifadə yolu ilə əməl olunmuşdur. Lakin, bununla yanaşı, ölkənin aqrar sferasında istifadə olunmayan imkan və ehtiyatlar çoxdur. Belə ki, əsas növ bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrində məhsuldarlıq aşağıdır, məhsul istehsalı azdır. Ona görə də əhalinin ərzaq məhsulları ilə tələbatını, emal sahələrinin isə xammalla təminatını tələb olunan səviyyədə təmin etmək mümkün olmur. Bunlarla yanaşı, aqrar sferada iqtisadi göstəricilərin səviyyəsi də qarşıda duran vəzifələrə tam uyğun deyildir.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının icrasına həsr edilmiş konfransda (5 fevral 2014-cü il) ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müasir səviyyəsi hərtərəfli təhlil edilmiş, bu sahədə qarşıda duran vəzifələr əsaslandırılmışdır. Konfransda aqrar sferanın inkişaf etdirilməsi istiqamətləri də hərtərəfli şərh olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev aqrar sferanın sosial-iqtisadi inkişafını hərtərəfli işıqlandırmış, bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərə, onların yerinə yetirilməsi səviyyəsinə qiymət vermiş və qarşıda duran bir sıra sanballı vəzifələrin həlli istiqamətlərini əsaslandırmışdır.

Qeyd olunmuşdur ki, aqrar sferada qarşıda duran başlıca vəzifə ölkə əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əhalinin təminatının yerli məhsullarla ödənilməsinin həyata keçirilməsidir. Konfransda

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev qeyd etmişdir: “Biz çalışmalıyıq ki, ilk növbədə Azərbaycanda istehsal olunan məhsullar bazara çıxarılsın və burada aidiyyəti dövlət qurumları bu işləri tənzimləməlidirlər. Azərbaycanda istehsal olunan məhsullar ola-ola, qala-qala xaricdən məhsullar idxal edilir. Burada da ciddi nəzarət olmalıdır. Əgər biz özümüz bu məhsulu istehsal ediriksə, niyə onu xaricdən idxal etməliyik” [9]. Bununla əlaqədar olaraq konfransda aqrar sferanın inkişaf etdirilməsini təmin edən təşkilati-iqtisadi, digər tədbirlər irəli sürülmüş, iqtisadi

mexanizmin və xüsusilə marketing xidmətinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Konfransda göstərilmişdir ki, ölkədə aqrar sferanın inkişafına, aqrar sahibkarlıq

fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair həyata keçirilən sosial-iqtisadi tədbirlər, iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsi bütün növ ərzaq məhsulları istehsalının artırılmasına, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə şərait yaratmış, keyfiyyət göstəriciləri yaxşılaşmış, əhalinin tələbatının

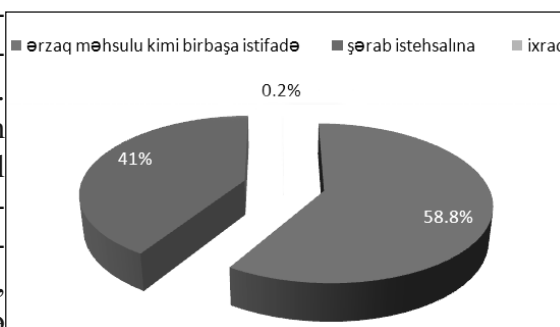
ödənilməsi sahəsində köklü irəliləyiş baş vermişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında özünü təmin etmək səviyyəsi ölkənin inkişafı tarixində ən yüksək səviyyəyə çatmışdır. Belə ki, ölkədə əhalinin ət və ət məhsulları ilə təminatı 94 %, quş əti ilə 92 %, yumurta ilə 96,5 %, süd və süd məhsulları ilə 75 %, taxılla 65 %, üzümlə 94 %, kartofla 98 %, bostan məhsulları ilə 100 %, meyvə və giləmeyvə ilə 126 %, şəkər və şəkərdən istehsal olunan məhsullarla 174 %, tərəvəzlə 100 % təşkil edir. Əlbəttə, bütün bunlar əhalinin həyat şəraitinin yüksəldiyini, xaricdən məhsul idxalına ehtiyac olmadığını və əksinə, ixrac göstəricilərinin geniş olduğunu əks etdirir, ixrac-idxal fəaliyyətinin düzgün tənzimlənməsini, aqromarketingin inkişafını mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyur.

Beləliklə, milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində, xüsusilə aqrar sferada bazar münasibətləri inkişaf etmiş, bu münasibətlərin mahiyyəti dəyişmiş, yeni məzmunu, istiqaməti və şərtləri formalaşmışdır. Bunlarla əlaqədar ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndiyi müasir mərhələdə qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri bazar münasibətlərinə uyğun marketing münasibətlərinin formalaşdırılmasıdır [6, s.7].

Aqromarketingin inkişafının əsas istiqamətləri

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında aqrar sferanın inkişafına, məhsul istehsalının artırılmasına, iqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsinə, sahibkarlığın formalaşmasına, iqtisadi marağın yüksəldilməsinə dair həyata keçirilən tədbirlər istehsalçı-istehlakçı münasibətlərinin müasir dövrün tələbləri səviyyəsində təşkilinə və həyata keçirilməsinə şərait yaratmış, bu sahədə dünyada mövcud olan qa-

baqcıl təcrübənin geniş yayılmasına nail olunmuşdur. İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinə dair qəbul olunmuş qanunda istehlakçıların hüquqlarının qorunmasının ümumi hüquqi, iqtisadi, sosial əsasları və

mexanizmləri müəyyən edilmiş, buna uyğun olaraq respublikanın aqrar sferasında marketing fəaliyyətinin inkişafına nail olunmuşdur.

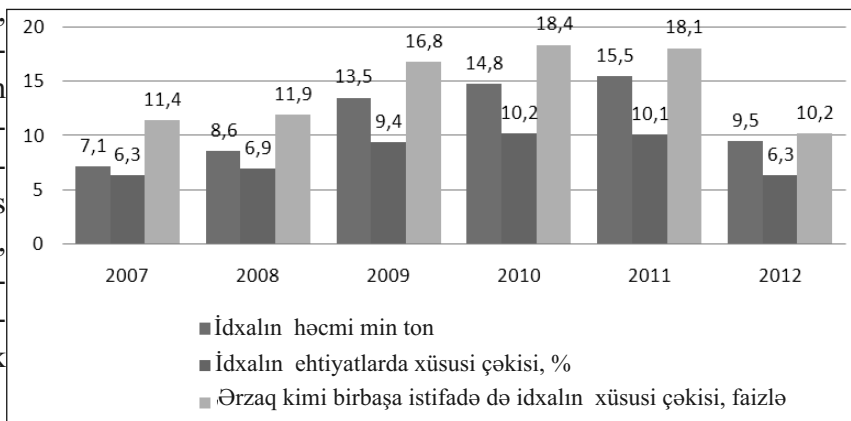
Məlum olduğu kimi, aqromarketingin səmərəli fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar olaraq bir sıra təşkilati-iqtisadi amillərə xüsusi fikir verilməsi nəticəsində onların qarşılıqlı əlaqələri həyata keçirilməlidir. Belə ki, bir sıra kənd təsərrüfatı və yeyinti sahələrinin məhsulları istehsalında, tədarükündə, bazarının təşkilində, idxalında, ixracında, emalında və keyfiyyətinin idarə edilməsində

S №	Göstəricilər	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1.	İxracın həcmi, ton	158	313	220	984	82	319
2.	Əvvəlki ilə nisbətən, faizlə		198.1	70.3	447.3	8.3	389.0
3.	Ümumi istifadədə xüsusi çəkisi, faizlə	0.14	0.25	0.16	0.71	0.1	0.2

mövcud olan çatışmazlıqlar aradan qaldırılmalıdır. Lakin son illər bu sahələrdə mövcud olan nöqsanların, digər amil və səbəblərin nəticəsidir ki, ölkəmizdə bəzi növ kənd təsərrüfatı və yeyinti sənaye sahələrinin məhsullarının satışının səviyyəsi azalır, əksər növ məhsulların istehsal xərci isə yüksəlir, məhsul vahidinin maya dəyəri baha başa gəlir, ona görə də bir çox yerli məhsulların rəqabət qabiliyyəti aşağı düşür, onların istehsalı və çoxaldılmasına maraq təmin edilmir.

Tədqiqat göstərir ki, bir çox yerli məhsulların keyfiyyət göstəricisi yüksək olsa da onların is-

tehsalı və istehlakçılara çatdırılması xərcləri baha başa gəldiyinə, habelə qablaşdırma, saxlanılma, satış şəraiti lazımı səviyyədə təşkil edilmədiyinə görə onlar rəqabət qabiliyyətinə tab gətirə bilmirlər. Hesablamalardan aydın olur ki, yerli məhsulların istehsal xərcinin yüksək olması istehsal xərcini təşkil edən xərclərin yüksək olmasıdır. Belə ki, hazırda yerli məhsulların istehsal xərcinə daxil olan toxum və ökmə materialların, mineral və üzvi gübrələrin, yanacaq və yağlama materiallarının, xəstəlik və zərərvericilərlə mübarizədə istifadə edilən kimyəvi məhsulların, maşın və avadanlıqların, ehtiyat hissələrinin, göstərilən istehsal xidmətlərinin, aqroservis xidmətlərinin, kredit faizlərinin səviyyəsinin yüksək olmasıdır.

Qeyd etmək

lazımdır ki, aqromarketingin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün istehsal olunan məhsulların tədarük qaydaları təkmilləşdirilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq tədarük məntəqələrinin, aqrar bazarların, anbarların, elevatorların, emal müəssisələrinin, saxlama və daşınma infrastrukturlarının fəaliyyəti düzgün əlaqələndirilməlidir. Əsas tədarük kanalları olan bu müəssisə və xidmət sahələrinin əksər hissəsi özəlləşdirilərək xüsusi mülkiyyətə verilmişdir. Onlardan yalnız bəzi emal müəssisələri səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilərək dövlət mülkiyyətində saxlanılmışdır. Bu tədarük müəssisələrində istehsal, xidmət, satış və s. əməliyyatlar sərbəst həll olunur. Bu zaman o da nəzərə alınır ki, bu və ya digər məhsulların satışı müxtəlif formada həyata keçirilir. Məsələn, heyvandarlıq məhsulları əsasən emal yolu ilə reallaşdırıldığı üçün onlar məhdud satış kanalları ilə satılır, lakin əksər növ bitkiçilik məhsulları (taxıl, texniki bitkilər, şəkər çuğunduru istisna olmaqla) çoxkanallı satış xarakteri daşıyır. Ət, süd, yumurta, yun, tərəvəz, kartof, çay və s. məhsullar eyni zamanda tədarük təşkilatları, bazarlar, emal müəssisələri, habelə pərakəndə ticarət vasitəsi ilə satılır. Kənd təsərrüfatı məhsulları ilkin emala və emaldan sonra əsasən yerli bazarlara daxil edilir və pərakəndə ticarət, ictimai iaşə müəssisələri, yarmarka, azad bazar və s. qaydada satışı həyata keçirilir.

Tədqiqat göstərir ki, emal sənayesində əksər tədavül sferasında vasitəçilərin fəaliyyəti ilk növbədə istehsalçılar üçün faydalıdır. Belə ki, bu zaman vasitəçilər əmtələri məhdud dairədə maraqlı şəxslər

		2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1	Kənd təsərrüfatı məhsulları	112.8	113.5	110.4	98.5	104.2	110.3	99.5
2	Tumlu və çəyirdəkli meyvələr	122.2	100.9	100.0	103.3	101.5	149.2	91.3
3.	Qoz-fındıq	108.0	107.8	111.0	100.6	111.5	117.2	104.5
4.	Üzüm	119.4	96.2	103.1	102.0	97.6	88.9	88.8

vasitəsi ilə realizasiya edir və bununla onlar satış bazarınadək əmtəələrin hərəkətini təmin edir, eyni zamanda vasitəçilərin köməyi ilə istehsalçılarla istehlakçılar arasında birbaşa əlaqələrin sayı azalır.

Bazar münasibətlərinin müasir inkişafı şəraitində ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının vasitəçi kommertiya qurumlarına satışının səviyyəsi qənaətbəxş deyildir. Bu onunla əlaqədardır ki, buğda, ət, süd və süd məhsulları hazırkı mərhələdə strateji əhəmiyyətə malikdir, əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə cəlb olunur. Ona görə də istehsalçıların həmin məhsullarının əksər hissəsi dövlət tərəfindən tədarük olunur və vasitəçi kommertiya qurumlarına ehtiyac qalmır.

Nəticə

Ölkəmizdə bazar münasibətlərinin daha da inkişafına nail olunması, sosial-iqtisadi yüksəlişin sürətlənməsi, yerli ehtiyatlardan, sərəvətlərdən və imkanlardan tarazlı və məqsəduyğun istifadə olunması əsasında regionların inkişafının artırılması üçün marketing xidmətinin təkmilləşməsinə əməl olunmalıdır. Marketing məhsul istehsalının artırılması, keyfiyyətin yaxşılaşdırılması, səmərəliliyin yüksəldilməsi, məhsulların satışının düzgün təşkilinin həyata keçirilməsində maddi marağın yüksəldilməsinə real şərait yaradır. Ona görə də aqrar sahibkarlıq formalarında marketingin səmərəli təşkil edilməsinə nail olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)". 2004.
2. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı". 2009.
3. "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı". 2008.
4. Abbasov İ.D. Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri. Bakı, 2011, 640 s.
5. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı, 2011, 515 s.
6. Qafarov H., Səfərov S. Marketing və marketoloq fəaliyyəti. Bakı, 2009, 140 s.
7. Ataşov B. Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri. Bakı, "Elm" nəş., 2005, 335 s.
8. Şükürov T.Ş., Şükürov R.H. Marketing tədqiqatları. Bakı, 2007, 434 s.
9. "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının icrasına həsr olunmuş konfrans" 5 fevral 2014. "Yeni Azərbaycan" qəzeti, 6 fevral 2014-cü il.

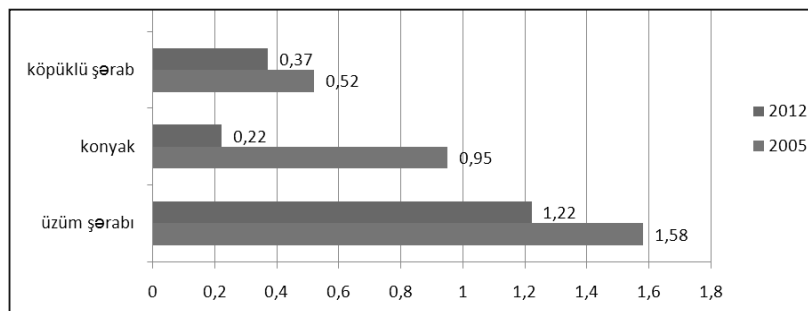
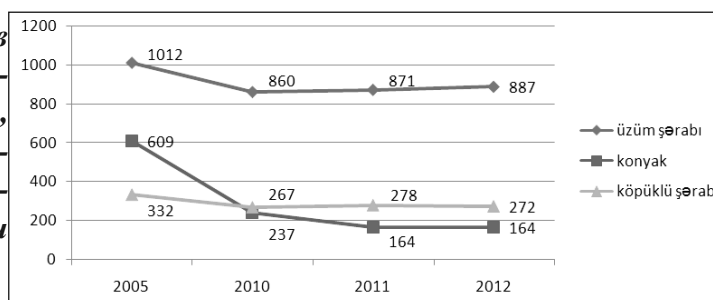
Эмил Гаджиев
кандидат экономическ
их наук,
доцент Азербай-
джанского Универ-
ситета Кооперации

Организа-

ционно-экономические факторы развития агромаркетинга

Резюме

В статье исследованы вопросы развития аграрной предпринимательской деятельности, совершенствования аграрного рынка и формирования маркетинговых отношений как результат научно обоснованного проведения аграрных реформ. В связи с этим раскрыты органи-

зациянно-экономические факторы, оказывающие влияние на эффективность аграрного рынка и агромаркетинговой деятельности в частности, обоснованы пути их совершенствования. Отмечено, что агромаркетинг является важнейшим фактором и основным условием

для достижения высоких производственно-экономических результатов в аграрной сфере. В связи с этим должны быть обеспечены правильная организация и эффективное функционирование агромаркетинговой деятельности.

Ключевые слова: аграрная сфера, аграрные реформы, аграрное предпринимательство, региональное развитие, аграрный рынок, маркетинг, маркетинговая деятельность, эффективность, материальная заинтересованность.

*Emil Hajiyev Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor of the Azerbaijan Cooperation University*

**The organizational - economic factors of the development of agromarketing
Summary**

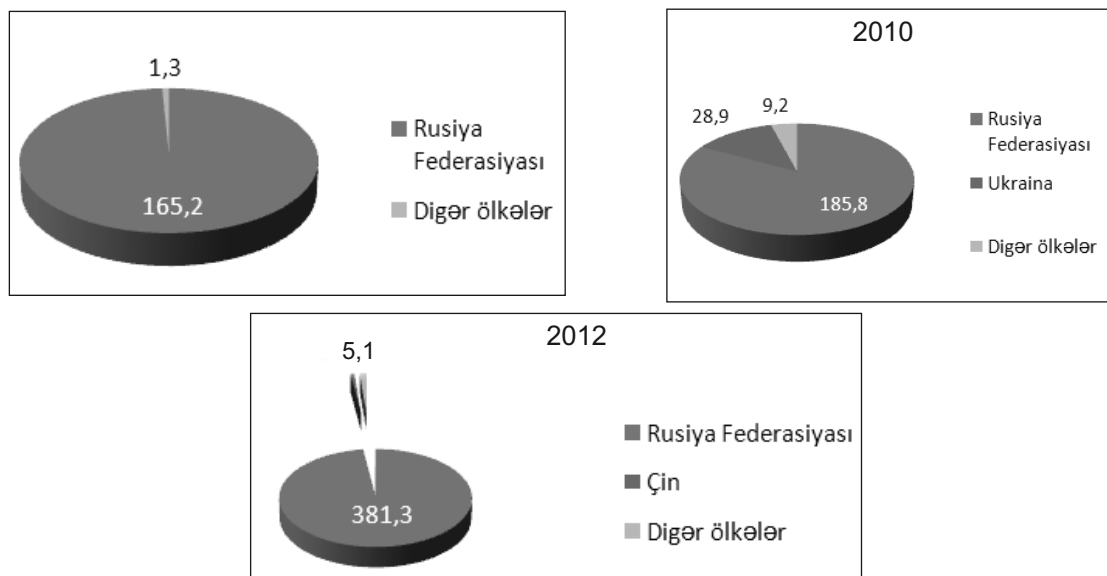
In the article as a result of carrying out agrarian reforms on the basis of the scientific basis, the development of agrarian entrepreneurship activity and the forming matters of marketing

	Göstəricilər	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1.	İstehsal, min dal	400.5	505.1	584.2	876.2	716.7	1170.0	754.3	1063.0
2.	ondan əmtəlik istehsal:								
	a) min dal	...	500.1	584.2	816.2	652.7	914.4	696.3	766.9
	b) pərakəndə satışa nisbətə, %		48.7	56.0	77.7	70.2	106.3	79.9	86.5
	İdxal:								
	a) min dal	253.9	88.5	472.6	406.9	106.0	201.5	152.2	238.6
	b) pərakəndə satışa nisbətə, %	25.1	8.6	45.3	38.7	11.4	23.4	17.5	26.9
3.	İxrac:								
	a) min dal	49.4	160.8	167.6	183.3	142.0	223.9	338.4	389.4
	b) əmtəlik istehsala nisbətə, %	...	32.2	28.7	22.4	21.8	24.5	48.6	50.8

relationships like this are explored. In this regard, organizational - economic factors that influence the activity efficiency of agrarian market and especially the activity of agromarketing are explained, their improving directions are substantiated and is noted that agromarketing is the main factor and term of getting the high production – economic results. That's why it must be achieved the right forming and efficient activity of agromarketing .

Key words: agrarian sphere, agrarian reforms, agrarian entrepreneurship, regional development, agrarian market, marketing, marketing activity, efficiency, material interest.

TOXUCULUQ VƏ GEYİM İSTEHSALI MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RƏQABƏT

QABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Məqalədə coxillik statistik məlumatlar əsasında Azərbaycanda toxuculuq və geyim istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilər, onların əsas növ məhsullarının natural ifadədə həcmi və quruluşu, qalığ məhsulun həcmi, müəssisələrin sayında baş verən kəmiyyət dəyişiklikləri, məhsulların idxal və ixracının mövcud vəziyyəti təhlil edilmiş, ehtiyat imkanları aşkara çıxarılmış, onların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üzrə tövsiyələr işlənilmişdir.

Açar sözlər: *istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti, natural ifadədə məhsul buraxılışı, idxal və ixrac əməliyyatı, rəqabət qabiliyyəti.*

Giriş

Azərbaycan Avrasiya məkanında sürətlə inkişaf edən dünyanın ən islahatçı və bölgənin lider dövlətidir. Ölkənin sosial-iqtisadi uğurları davamlı, iqtisadiyyatı isə dayanıqlı və rəqabətə davamlıdır. Son 15 ildə Azərbaycanda reallaşan transmilli və digər beynəlxalq səviyyəli nəhəng regional layihələr həm milli mənafə və maraqları təmin edir, həm də ümumdünya bazarına ölkənin müvəfəqyyətlə, rəqabətə davamlı məhsullarla daxil olmasına, beynəlxalq iqtisadiyyatda davamlı sürətdə möhkəmlənməsinə zəmin yaradır. Təsadüfi deyil ki, təkcə 2013-cü ildə 148 ölkə ilə xarici ticarət əməliyyatları aparılmış, sənaye istehsalının həcmi 2,7 dəfə artmışdır. Məqsədli dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına təminat yaratmışdır. Həmin proqramlar çərçivəsində yüzlərlə müasir texnologiyaya əsaslanan sənaye müəssisələri işə salınmış, bütünlükdə, ixrac məhsullarının həcmi yüksələn xətlə artmışdır. Lakin, həmin məhsulların içəri-cində qeyri-neft sektorunda istehsal edilən xalq istehlakı mallarının xüsusi çəkisi aşağıdır, ölkə

əhalisinin onlara olan tələbatı əsasən idxalın hesabına ödənilir. Belə mallar içərisində toxuculuq və geyim sənayesinin məhsulları kəmiyyətcə çoxluq təşkil edir. Bunun başlıca səbəbi həmin məhsulları istehsal edən müəssisələrin sayının kəskin azalması, texniki səviyyəsinin aşağı olması, innovasiya fəaliyyətinin qeyri-qənaətbəxş təşkil edilməsidir. Adı çəkilən istehsal sahələrində əsas fondların aşınma səviyyəsi 64%-dir və orada beynəlxalq standartlara uyğun məhsul istehsal edilmir. Odur ki, toxuculuq və geyim məhsulları istehsal edən müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üzrə əməli xarakterli tövsiyələrin işlənilməsinə zəruri ehtiyac duyulur.

Toxuculuq və geyim istehsalı müəssisələrinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin mövcud durumu. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin (ARDSK) rəsmi məlumatlarına görə, təkcə 2005-2012-ci illər ərzində toxuculuq sənayesi müəssisələrinin sayı 23,4%; orada çalışan işçilərin sayı 67,3% azalmış, lakin fərdi sahibkarların sayının 152,4 % artması sahədə məhsul istehsalının həcmnin 165,8% artmasına təminat yaratmışdır. Həmin dövrdə toxuculuq sənayesində əsas fondların dəyəri 169,6% artmış və nəticədə, fondla silahlanma göstəricilərinin həddi 16,8 min manatdan 87,4 min manata çatmış və yaxud 5,2 dəfə yüksəlmişdir. Lakin, təhlil dövründə fondverimi göstəricisi 2005-ci ildə 0,79 manat olduğu halda, 2012-ci ildə onun məbləği 0,20 ma-

Cədvəl 2

Toxuculuq və geyim məhsulları istehsal edən şəhər və rayonların sayı *)

*) Cədvəl müəllif tərəfindən ARDSK-nın "Azərbaycanın sənayesi" İllik statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında (Bakı, 2011, s. 248, 249; Bakı, 2013 - s. 302-304) tərtib edilib hesablanmışdır.

nata enmiş və yaxud 74,7% azalmışdır. Həmin istehsal sahəsində 2010-2012-ci illərdə əsas kapitala cəmi 15,7 mln. manat investisiya yönəldilmişdir. Bu illər ərzində sahədə bir işçinin orta aylıq əmək haqqı 110,4% artaraq 231 manata çatmışdır ki, bu da orta respublika göstəricisindən 1,7 dəfə aşağı olmuşdur. Təhlilin əhatə etdiyi dövrdə geyim istehsalı müəssisələrinin sayı 19,4% azalsa da, işçilərin sayı sabit qalmış, orada istehsal edilən məhsulun (işin, xidmətin) həcmi 2,3 dəfə, bir işçinin orta aylıq əmək haqqı isə - 6,5 dəfə artmışdır. Adı çəkilən istehsal sahəsinə 2010-2011-ci illərdə 27,6 mln. manat. investisiya yönəlmişdir ki, bu da əsas fondların dəyərinin 2005-ci illə müqayisədə 191,7% artmasına təminat yaratmışdır. Nəticədə, fondverimi və fondla silahlanma göstəriciləri xeyli yaxşılaşmışdır. Müqayisə dövründə geyim istehsalı sferasında qiymət indeksi 100,2%-lə 110,1% arasında dəyişmişdir. (cədvəl 1). Deməli, geyim məhsulları istehsal edən müəssisələrin işi ilə müqayisədə daha uğurlu olmuşdur ki, bu da fərdi sahibkarların sayının 2,5 dəfə artması ilə əlaqədardır. ARDSK-nın məlumatlarına görə, 2005-2012-ci illərdə toxuculuq və geyim məhsulları istehsal edən şəhər və rayonların sayı 23 vahid azalmışdır. Onların içərisində pambıq lifi, hazır pambıq parça, pambıq yataq ağırları, xalça və xalça məmulatları istehsal edən rayonlar üstünlük təşkil edir (cədvəl 2). Belə ki, pambıq lifi istehsalı 2008-ci ildən başlayaraq Ağdaş, Kürdəmir, Goranboy rayonlarında, 2009-cu ildən Bakı şəhəri və Sabirabad rayonunda dayandırılmışdır. Hazır pambıq parça istehsalına 2010-cu ildən Mingəçevir, 2011-ci ildən Sumqayıt şəhərində xitam verilmiş, 2009-cu ildən isə Qax rayonunda onların istehsalı sıfıra endirilmişdir. Pambıq yataq ağırlarının istehsalının kəskin azalması Naxçıvan MR, Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir, Şirvan şəhərlərində, Bərdə, Sabirabad, Qazax, Zərdab və Yevlax rayonlarında, pambıq yeməcxana ağırları Sumqayıt və Mingəçevir şəhərləri, Göyçay rayonunda; xalça və xalça məmulatları Gəncə və Sumqayıt şəhərlərində, Samux və Cəlilabad rayonlarında, trikotaj-corab məmulatları Naxçıvan MR, Şirvan şəhəri, Yevlax və Tovuz rayonlarında müşahidə edilir.

Toxuculuq və geyim məmulatlarının natural ifadədə buraxılışı

Emal sənayesinin bu alt-istehsal sahələrində 8 nomenklaturada və çoxsaylı çeşiddə məhsul istehsalı təşkil edilmişdir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, 2005-2010-cu illərdə, kişi və oğlanlar üçün köynəklər istehsalı istisna olmaqla, digər bütün nomenklaturalar üzrə istehsalın həcmi kəskin azalmış, sonrakı illərdə nisbi dönüş yaradıldığından yalnız üç nomenklatura üzrə istehsal təxminən 2 dəfə azalmış, digər məhsullar üzrə (pambıq iplik, corab məmulatları, pambıq mahlıçı, pambıq yataq ağırları və alt trikotaj) yüksək artım tempi təmin edilmişdir (cədvəl 3).

Bütün bunlara baxmayaraq, istehsal edilən toxuculuq məhsullarının 30,5 - 58,2%-i, geyim məhsullarının isə 0,8% - 7,4%-i satılmamış və qalıq məhsul kimi müəssisələrin anbarlarında qalmışdır (cədvəl 4).

Cədvəl 3

Toxuculuq və geyim istehsalı müəssisələrində əsas növ məhsulların natural istifadə buraxılışı *)

*) "Azərbaycanın sənayesi". Bakı, DSK, 2013, s. 32, 109-112

Bütün bunların başlıca səbəbi həmin məhsulların keyfiyyətinin nisbətən aşağı olması və müəssisələrdə, onun satış məntəqələrində marketingin qeyri-qənaətbəxş təşkilidir. Odur ki, təhlilin əhatə etdiyi dövrdə adı çəkilən qrup məhsullara tələbatın xeyli hissəsi idxalın hesabına ödənilmişdir.

Cədvəl 4

Toxuculuq və geyim istehsalı müəssisələrində qalıq (ehtiyat) məhsulun həcmi və xüsusi çəkisi*)

*) Cədvəl müəllif tərəfindən ARDSK-nın 2009-2013-cü illər üzrə "Azərbaycanın sənayesi" illik statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilib hesablanmışdır.

Məhsulların idxal-ixracının həcmi və quruluşu. ARDSK-nın rəsmi məlumatlarına görə, 2005-

2010-cu illərdə toxuculuq materialları və məmulatlarının idxal və ixrac həcmi xeyli azalsa da, sonrakı illərdə yüksək artım tempi təmin edilmiş, lakin həmin məhsulların həm idxalda, həm də ixracdakı xüsusi çəkisi 2005-ci illə müqayisədə xeyli azalmış və sonrakı illərdə həmin göstərici sabit qalmışdır (cədvəl 5).

Göstəricilərin adları	İllər							2005-2012-ci illərdə artım tempi %-lə
	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı – cəmi	2 026	2 122	2 149	2 103	1 909	1 791	1 795	88,6
dövlət	284	274	224	213	191	169	163	57,4
qeyri-dövlət	1742	1 848	1 925	1 890	1 718	1 622	1 632	93,7
Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	6 867	7 984	8 845	8 645	9 644	10 944	12 579	183,2
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	3 073	4 919	5 700	4 836	5 736	6 392	6423,4	2,1 dəfə
Sənaye məhsulunun fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	116,0	107,3	106,6	92,3	109,4	107,1	105,4	X
Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində sahənin payı, faizlə	25,9	18,9	16,6	17,3	15,9	14,3	15,3	-10,6
Ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda sahənin qeyri-dövlət sektorunun payı, faizlə	27,6	12,8	11,2	14,9	14,0	11,8	15,0	-12,6
İşləyənlərin orta siyahı sayı, min nəfər	101,6	109,4	109,0	98,5	94,7	89,3	90,8	89,4
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	102,0	106,8	99,6	90,4	96,1	94,3	101,7	X
Sənayedə məşğul olanların ümumi sayında sahə işçilərinin payı, faizlə	52,6	52,5	51,9	51,2	52,1	50,6	50,2	-2,4
Bir işçinin orta aylıq əmək haqqı, manat	115,9	190,4	251,7	267,5	312,9	345,7	388,1	3,35 dəfə
İlin sonuna əsas fondların mövcudluğu, milyon manat	3 126	3 498	3 778	4 141	4 785	5 019	5 623	179,9
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	103,7	107,2	107,8	109,7	104,3	107,1	110,8	X
Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat	115,8	299,9	395,2	354,2	510,2	847,9	861,2	7,4 dəfə
Sənaye sektoruna yönəldilən investisiyaların ümumi həcmində sahəyə qoyulan investisiyaların payı, faizlə	2,8	6,5	9,3	11,0	11,9	15,8	14,2	+ 11,4
Sənaye məhsulu istehsalçılarının qiymət indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	105,9	118,8	111,7	95,4	103,7	109,7	101,3	X

Cədvəl 5

*Azərbaycanda toxuculuq materialları və məmulatlarının idxal-ixracının həcmi və quruluşu (mln. dollar)**

*) "Azərbaycanın xarici ticarəti". Bakı, "DSK", 2010, s. 45-66; 2013, s 45-46

Nəticə və təkliflər

Aparılan təhlil nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, son iki il istisna olmaqla 90-cı illərdən keçən sonrakı dövrlərdə toxuculuq və geyim məhsulları istehsalı müəssisələrinin idarə edilməsi prosesində bir çox nöqsanlara yol verilmişdir. Həmin məhsulları istehsal edən müəssisələrin özəlləşdirilməsi, onların fəaliyyəti üzərində dövlət nəzarətinin azalması, müəssisələrin maddi-texniki

Müəssisələrin qrupları	İllər				2005-2012-ci illərdə artım tempi %-lə
	2005	2010	2011	2012	
Emal sənayesi üzrə cəmi, o cümlədən	2026	1909	1791	1795	88,6
Kiçik müəssisələr	1556	1510	1420	1433	92,1
Onların xüsusi çəkisi, faizlə	76,8	79,1	79,3	79,8	- 3,0
Orta və iri müəssisələr	470	399	371	362	77,0
Onların xüsusi çəkisi, faizlə	23,2	20,9	20,7	20,2	33,0
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı üzrə müəssisələrin sayı	29	21	20	21	72,4
O cümlədən, kiçik müəssisələr	25	17	17	17	68,0
Onların xüsusi çəkisi, faizlə	86,2	81,0	85,0	80,9	- 5,3
Orta və iri müəssisələr	4	4	3	4	100,0
Onların xüsusi çəkisi, faizlə	13,8	19,0	15,0	19,1	+ 5,3

təchizatının kəskin pisləşməsi, maliyyə çatışmazlığı, kədr siyasətində yol verilən nöqsanlar, diversifikasiya və innovasiya fəaliyyətinin qeyri-qənaətbəxş təşkili onların rəqabətədavamlılığına öz mənfi təsirini göstərmişdir. Respublikamızda pambıqçılığın və baramaçılığın təşkilindəki yol verilən boşluqlar adı çəkilən istehsal sahələrinin logistik təminatına birbaşa mənfi təsir göstərmişdir. Daxili bazarın xaricdən gətirilən çox da keyfiyyətli olmayan trikotaj və geyim məmulatları ilə yüklənməsi yerli müəssisələrin istehsal fəaliyyətini də zəiflətməmişdir. Lakin ölkədə qeyri-neft sektoruna iqtisadi inkişafın prioriteti kimi qiymət verilməsi xalq istehlakı malları istehsal edən yeni müəssisələrin yaradılmasına imkan yaratmışdır. Təbii və insan resursları ilə zəngin, aqrar imkanları geniş olan respublikamızda toxuculuq sənayesinin əvvəlki ənənələrini bərpa etmək və genişləndirmək istiqamətində səylərin artırılmasını şərtləşdirir. Bu sahənin inkişafı ilə digər geyim istehsalı müəssisələrinin fasiləsiz işinə təminat yaranmış olacaqdır. Lakin hər iki sahənin dayanıqlı inkişafını və rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün aşağıdakı tövsiyələrin həyata keçirilməsinə zəruri ehtiyac duyulur:

- Ölkədaxili aqrar iqtisadi imkanlardan səmərəli istifadə etməklə tədqiq edilən sahənin xammal təchizatını yaxşılaşdırmaq;
- Kimya və neft-kimya müəssisələrində trikotaj və geyim sahələri üçün zəruri olan hazırda xarici ölkələrdən gətirilən kimyəvi sapsların və liflərin istehsalının təşkil edilməsi;
- Özəlləşdirmədən sonra fəaliyyəti kəskin zəifləyən pambıq, yun və ipək sapsları istehsal edən müəssisələrin maddi-texniki bazasını əsaslı şəkildə yeniləşdirmək. Bunun üçün həmin müəssisələrin yeni yaradılacaq aqrar sənaye-maliyyə qruplarının və yaxud hazırda uğurla fəaliyyət göstərən holdinqlərin tərkibinə daxil edilməsi;
- Sahəyə daxil olan müəssisələrin bərpası və inkişafı üçün Türkiyə və Belarus Respublikalarının idarəetmə və logistika təcrübələrindən, onların aparıcı aqrar şirkətlərinin vəsaitlərindən müştərək müəssisələrin yaradılması çərçivəsində istifadə edilməsi;
- Toxuculuq və geyim istehsalı müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətini genişləndirmək üçün orada istifadə edilən normativ-texniki sənədlərin tam məzmununda yeniləşməsi, beynəlxalq stan-

dartların tətbiqi üçün sertifikatlaşdırma işinin yenidən təşkil edilməsi;

- Regional maliyyə-sənaye assosiasiyalarının yaradılması tədqiq edilən emal sənayesi müəssisələrinin logistika, marketinq, innovasiya, investisiya və kadr təminatı məsələlərinin koordinasiya olunmaqla yaxşılaşdırılmasına imkan yarada bilər;

- Həmin tövsiyələrin uğurlu icrası üçün mühəndis-texniki və ixtisaslı fəhlə kadrlarının hazır-

Emal sənayesi sahələri	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2005-2012-ci illərdə artım tempi %-lə
Emal sənayesi	20	2 122	2 149	2 103	1 909	1 791	1 795	88,6
Qida məhsullarının istehsalı	534	499	472	416	409	396	427	80,0
İçki istehsalı	110	113	116	136	134	127	127	115,5
Tütün məmulatlarının istehsalı	12	12	10	9	8	8	8	66,7
Toxuculuq sənayesi	94	97	101	114	85	77	72	76,6
Geyim istehsalı	93	93	99	95	90	80	75	80,6
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	29	26	25	25	21	20	21	72,4
Ağac emalı və ağacdən hazırlanan məmulatların istehsalı	74	79	79	87	73	72	68	91,9
Kağız və karton istehsalı	14	18	23	19	20	18	24	171,4
Poliqrafiya fəaliyyəti	179	200	200	200	156	149	140	78,2
Neft məhsullarının istehsalı	7	6	5	7	9	8	4	57,1
Kimya sənayesi	95	95	99	95	99	90	77	76
Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	9	9	8	5	8	5	8	88,9
Rezin və plastmas məmulatlarının istehsalı	87	93	95	85	87	84	93	106,9
Tikinti materiallarının istehsalı	227	270	298	307	280	244	220	97,0
Metallurgiya sənayesi	34	37	42	42	30	30	24	70,6
Maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı	75	87	84	74	79	79	93	124,0
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	22	28	32	41	33	33	25	113,6
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	53	57	56	56	45	45	38	71,7
Maşın və avadanlıqların istehsalı	58	76	73	89	72	64	57	98,3
Avtomobil və qoşquların istehsalı	6	6	6	5	7	6	6	100
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	6	9	12	9	9	8	8	133,3
Məbellərin istehsalı	87	95	97	94	85	77	72	82,8
Zərgərlik, musiqi, idman və tibb avadanlıqlarının istehsalı	65	69	75	63	55	43	40	61,5
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	40	48	42	35	37	42	72	180

lanması prosesinin kompleks şəkildə təşkili;

1. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, "DSK", 2010, 274 s.
2. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, "DSK", 2013, 332 s.
3. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə. Bakı, "DSK", 2013, 276 s.

İllər	Saylarındakı dəyişiklik	Müəssisələrin sayı	O cümlədən				
			Dövlət mülkiyyətində	Bələdiyyə mülkiyyətində	Xüsusi mülkiyyətə	100 %-li xarici investisiyalı müəssisələr	Birgə (müştərək) müəssisələr
2007	Cəmi	79147	11580	2788	60186	3335	1258
	Yaradılan yeni müəssisələr	5145	162	9	4512	355	107
	Onların xüsusi çəkisi, faizlə	6,5	1,4	0,3	7,5	10,6	8,5
	Ləğv edilən müəssisələr	605	155	-	423	25	2
	Onların xüsusi çəkisi, faizlə	0,8	1,3	-	0,7	0,7	0,2
2010	Cəmi	93416	10942	1759	74310	4693	1712
	Yaradılan yeni müəssisələr	4296	146	4	3631	435	80
	Onların xüsusi çəkisi, faizlə	4,6	1,3	0,2	4,9	9,3	4,7
	Ləğv edilən müəssisələr	624	142	11	432	34	5
	Onların xüsusi çəkisi, faizlə	0,7	1,3	0,6	0,6	0,7	0,3
2012	Cəmi	78966	92,08	1755	62143	4404	1456
	Yaradılan yeni müəssisələr	5417	154	3	4653	483	124
	Onların xüsusi çəkisi, faizlə	6,9	1,7	0,3	7,5	11,0	8,5
	Ləğv edilən müəssisələr	421	63	-	286	62	10
	Onların xüsusi çəkisi, faizlə	0,5	0,7	-	0,5	1,4	0,7

A.A Mirzabekov

Ways to increase of competitiveness of the textile and garment enterprises

Summary

The article based on of long-term of statistical data analyzed the main indicators that characterize the industrial and economic activity of textile and garment enterprises of Azerbaijan; volume and structure the main types of products of natural expression, volume of product residues; occurring quantitative changes in number of the enterprises; structure of imported and exported products; revealed reserves and developed recommendations for increasing their competitiveness.

Keywords: production of economic activity, product output under natural expression, import-export operations, competitiveness.

UOT: 338

Qasım Mamoş oğlu ŞİRƏLİYEV
AzETKTİ və Tİ-nin doktorantı

Göstəricilərin adları	İllər							
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olan fərdi sahibkarların sayı, nəfər	6867	7483	7984	8845	8645	9644	10944	12579
Onlardan: kişilər	6092	6677	7105	7865	7535	8391	9517	10936
Onların xüsusi çəkisi, faizlə	88,7	89,2	89,0	88,9	87,2	87,0	86,9	86,9
Qadınlar	775	806	879	980	1110	1253	1427	1643
Onların xüsusi çəkisi, faizlə	11,3	10,8	11,0	11,1	12,8	13,0	13,1	13,1
Ölkə iqtisadiyyatında fərdi sahibkarların tərkibindəki xüsusi çəkisi, faizlə	3,3	3,1	3,1	3,2	3,2	3,1	3,0	2,9
Kiçik müəssisələrin sayı	5041	5285	5572	6039	6043	6206	4765	4758
Ölkə iqtisadiyyatında kiçik müəssisələrin tərkibindəki xüsusi çəkisi, faizlə	9,7	9,5	9,4	9,2	8,2	8,0	7,9	7,6
Hüquqi şəxslərin ümumi sayında kiçik müəssisələrin xüsusi çəkisi, faizlə	91,0	90,6	90,6	90,6	93,1	93,7	91,1	92,6

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ÜZÜM VƏ ŞƏRAB MƏHSULLARI BAZARLARININ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

Xülasə

Üzüm bazarı Azərbaycanda aqrar bazarın dinamik inkişaf edən seqmentlərindən biridir. Məqalədə üzüm və şərab məhsulları bazarlarında son dövrlərdə baş verən dəyişikliklər təhlil edilmiş, bu sahədə əsas meyillər göstərilmişdir. Eyni zamanda, daxili bazarın genişləndirilməsi, habelə üzüm, üzüm məhsulları və şərab ixracının artırılması imkanları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: üzüm bazarı, şərab məhsulları, bazar tələbi, istehsalçı qiymətləri, şərab materiallarının idxalı, şərab ixracı.

Giriş

Müasir mərhələdə üzüm bazarı Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının dinamik inkişaf edən seqmentlərindəndir. Son dövrlərdə üzümə bazar tələbinin nisbətən sürətlə genişlənməsi səciyyəvidir. 2007-2012-ci illərdə istifadə olunan üzümün həcmi (ilin sonuna qalıq və itkilər nəzərə alınmadan) 109.8 min tondan 158.7 min tonadək artmış və ya 44.5% çoxalmışdır. Tələbin artması ümumən ardıcıl olmuş və axıncı illərdə dayanıqlı xarakter almaqdadır (1-ci diaqram).

Cədvəl 5

Azərbaycanda yeni yaradılmış və ləğv edilmiş müəssisələrin sayının iqtisadi rayonlar üzrə strukturu, vahid

İqtisadi rayonlar	2007				2010				2012						
	Müəssisələrin sayı	Yeni yaradılan müəssisələr		Ləğv edilən müəssisələr		Müəssisələrin sayı	Yeni yaradılan müəssisələr		Ləğv edilən müəssisələr		Müəssisələrin sayı	Yeni yaradılan müəssisələr		Ləğv edilən müəssisələr	
		Cəmi	%	Cəmi	%		Cəmi	%	Cəmi	%		Cəmi	%	Cəmi	%
Cəmi	79147	5145	6,5	605	0,8	93416	4296	4,6	624	0,7	78966	5417	6,9	421	0,5
Bakı şəhəri	49350	3144	7,4	161	0,4	52883	2608	4,9	132	0,2	41872	3252	7,8	256	0,6
Abşeron iqt. ray.	4392	268	6,1	25	0,6	5388	296	5,5	31	0,6	4882	391	8,0	28	0,6
Gəncə-Qazax	5425	246	4,5	19	0,7	6018	229	3,8	85	1,4	5524	309	5,6	9	0,2
Şəki-Zaqatala	2913	154	5,2	18	0,6	3373	188	5,6	9	0,3	3337	249	7,5	12	0,4
Lənkəran	4414	265	6,0	14	0,3	4637	228	4,9	17	0,4	4201	256	6,1	9	0,2
Quba-Xaçmaz	2338	142	6,1	182	7,8	2492	98	3,9	21	0,8	2391	106	4,4	35	1,5
Aran	10254	539	5,3	81	0,8	11720	477	4,1	207	1,8	11321	690	6,1	38	0,3
Yuxarı Qarabağ	1767	109	6,2	5	0,3	1918	55	2,9	26	1,4	1745	82	4,7	5	0,3
Kəlbəcər-Laçın	857	23	2,7	1	0,1	806	-	-	8	1,0	491	1	0,2	-	-
Dağlıq Şirvan	1410	47	3,3	11	0,8	1481	60	4,1	45	3,0	1370	60	4,4	7	0,5
Naxçıvan	3027	210	6,9	88	2,9	2700	57	2,1	43	4,9	1832	21	1,1	22	1,2

*) Cədvəl AR DSK-nın “Sosial-iqtisadi inkişaf” Aylıq statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilib hesablannmışdır.

Diagram 1. 2007-2012-ci illərdə üzüm istehsalı və istifadəsinin dinamikası, min ton*

*Azərbaycanın ərzaq balansları (Statistik məcmuə) 2012, səh. 63; http://www.stat.gov.az/source/food_balances/ 2014 məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Tədqiq edilən dövrdə üzümə olan tələbin artımı meyvə və giləmeyvələr üzrə müvafiq göstəricini 2.5 dəfə qabaqlamışdır. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə tələbin artması baxımından üzüm bazarı bitkiçilik məhsulları bazarları arasında ən sürətlə genişlənən olmuşdur (2-ci diaqram).

Diagram 2. 2007-2012-ci illərdə istifadə olunan bitkiçilik məhsullarının həcmnin dəyişilməsi, faizlə.*

*Cədvəl Azərbaycanın ərzaq balansları (Statistik məcmuə) 2012, səh. 21-66; http://www.stat.gov.az/source/food_balances/ 2014 məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Göründüyü kimi, üzümə olan bazar tələbinin həcmnin artım tempi digər əsas bitkiçilik məhsulları üzrə müvafiq göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlamışdır. Tələbin ümumi genişlənməsi fəndə üzümün əsas istiqamətlər üzrə istifadəsinin dinamikasında fərqli cəhətlər də müşahidə edilir.

Azərbaycanda üzümün istifadəsinin strukturu

Tələbin strukturunda üzümün ərzaq məhsulu kimi birbaşa istifadəsi nisbətən böyük xüsusi çəkiyə malikdir (3-cü diaqram). Üzümün 2/3 hissəsinə yaxını emal edilmədən birbaşa ərzaq məhsulu kimi istifadə edilir. Bu istiqamət üzrə məhsul istifadəsinin artım tempi də nisbətən yüksəkdir. 2007-2012-ci illərdə ərzaq məhsulu kimi istifadə edilən üzümün həcmi 61.8 min tondan 93.4 min tonadək və ya 1.5 dəfə artmışdır. Nəticədə həmin dövrdə qeyd edilən istiqamət üzrə istifadənin payı 2.6 faiz bəndi artmışdır.

Eyni zamanda nəzərə almalıyıq ki, həmin istiqamət üzrə bazar genişlənmə üçün bundan sonra da əhəmiyyətli potensiala malikdir. Ölkə əhalisinin sayının və gəlirlərinin dinamik artımı şəraitində rəşional qidalanma normaları üzrə təminatə nail olunması qarşıdakı illərdə ərzaq məhsulu kimi istifadə edilən üzümün həcmnin təxminən 2 dəfə artırılmasını tələb edir.

Şərab istehsalı üçün istifadə edilən üzümün həcmi də ardıcıl surətdə artır. Bu istiqamət üzrə istifadə edilən məhsulun həcmi 2007-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə 1.4 dəfə çox olmuş və 65 min ton təşkil etmişdir. Artım tempinin nisbətən aşağı olması ilə əlaqədar, şərab istehsalına yönəldilən üzümün ümumi istifadədə payı 0.8 faiz bəndi aşağı düşmüşdür.

Diagram 3. 2012-ci ildə üzümün istifadəsinin strukturu*

Mənbə: http://www.stat.gov.az/source/food_balances/2014

Üzüm istifadəsində ixrac cüzi paya malikdir və onun dinamikası üçün kəskin qalxıb - enmələr səciyyəvidir (1-ci cədvəl).

Cədvəl 1

2007-2012-ci illərdə üzüm ixracının göstəriciləri*

**Cədvəl Azərbaycanın ərzaq balansları (Statistik məcmuə) 2012, səh. 63; http://www.stat.gov.az/source/food_balances/2014 məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.*

Göründüyü kimi, ayrı-ayrı illər üzrə ixracın həcmnin artıb-azalması 1.4-12 dəfə arasında dəyişmişdir. Eyni zamanda, bütün hallarda ixrac olunan məhsulun nisbi həcmi çox kiçik olmaqla ümumi istifadədə 1%-ə çatmamışdır.

Azərbaycanın üzüm bazarında tələb və təklif

Azərbaycanın üzüm bazarında təklif əsasən yerli istehsal hesabına formalaşır. Bununla əlaqədar, 1-ci diaqramdan da göründüyü kimi, üzümün daxili istehsalı ilə ümumi istifadə göstəricilərinin dinamikasında, demək olar ki, tam uyğunluq müşahidə edilir.

Tədqiq edilən dövrdə, 2012-ci il istisna olmaqla, idxalın həcmi ardıcıl olaraq yüksəlmişdir. İdxalın ehtiyatların ümumi həcmində payının da əhəmiyyətli artımı müşahidə edilmişdir (4-cü diaqram).

Diaqram 4. Üzüm idxalının mütləq və nisbi göstəriciləri*

İllər	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Kiçik müəssisələrin sayı	55503	59553	65986	73776	77225	60223	62899

* Azərbaycanın ərzaq balansları (Statistik məcmuə) 2012, səh. 63; http://www.stat.gov.az/source/food_balances/ 2014 məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Ehtiyatlarda idxalın payı 2010-2011-ci illərdə 10%-i keçmiş, lakin 2012-ci ildə yenidən 2007-ci il səviyyəsinə enmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, idxal olunan üzüm, emal edilmədən birbaşa ərzaq məhsulu kimi istifadə olunur. 4-cü diaqramdan göründüyü kimi, həmin istiqamət üzrə istifadədə idxalın payı nisbətən böyükdür. Bu göstərici dayanıqlı olaraq 10%-dən yuxarı kəmiyyətə malikdir. Ayırı-ayrı illərdə idxal emal edilmədən istifadə olunan üzümün 1/5-ə yaxın hissəsini təşkil etmişdir.

Tədqiq edilən dövrün son illərində Azərbaycan bazarında üzümün istehsalçı qiymətlərinin azalması meylə müşahidə edilmişdir. 2-ci cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, üzümün istehsalçı

	2007	2008	2009	2010	2011
Əlavə dəyər	1,6	1,8	2,6	2,8	2,6
Ümumi mənfəət	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2
İşçilərin orta illik sayı	6,7	7,3	7,6	6,7	7,4
Əsas kapitalla investisiyalar	3,9	3,7	3,7	2,8	5,8
İllik dövriyyə	4,2	4,5	6,1	8,6	7,8

qiymətlərinin dinamikası bütünlükdə kənd təsərrüfatı məhsullarının, o cümlədən tumlu və çəyirdəkli meyvələrin və qoz-fındığın istehsalçı qiymətləri ilə müqayisədə xeyli əlverişsiz olmuşdur. Məlumatları təhlil edilən 7 ildən 4-də üzümün qiyməti əvvəlki ilə nisbətən aşağı düşmüşdür, həm də son 3 ildə qiymətin azalması ardıcıl xarakter almışdır.

Cədvəl 2

Satılmış kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətləri indeksləri*

*Mənbə: http://www.stat.gov.az/source/price_tarif/ 2014

Bu, öz növbəsində, üzümçülükdə rentabellik səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. 2011-2012-ci illərdə kənd təsərrüfatı müəssisələrində və fərdi sahibkar təsərrüfatlarında məhsul satışından əldə edilən rentabellik səviyyəsinə görə üzümçülük digər bitkiçilik sahələri ilə müqayisədə ən aşağı göstəriciyə malik olmuşdur. Belə vəziyyət ölkənin üzüm bazarında təklifin genişləndirilməsinə davamlı olaraq təsirli stimula yaradan amil kimi çıxış etməmişdir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, tələbin həcmının yüksəlməsinə uyğun olaraq, istehsalda ümumi artım meylə təmin olunmuşdur. Bitkiçiliyin bir sıra digər sahələri ilə müqayisədə üzümçülük üçün daha yüksək dinamikliyə xas olmuşdur. “2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüğün inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda müəyyən edilmiş məqsəd və vəzifələr göstərilən meylin davam etdirilməsinə yönəldilmişdir. İstehsal üzümə ərzaq məhsulu kimi daxili tələbin tam ödənilməsinə təmin etməklə yanaşı, onun ixrac həcmində əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsinə yönəldilməlidir.

Bununla yanaşı, şərabçılıq və üzüm emalı müəssisələrinin xammal təminatı yaxşılaşdırılmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, hazırda təkrar emal olunmaq üçün hər il ölkəyə ümumi istehsalın 15-20%-nə bərabər həcmdə şərab materialı idxal olunur.

Üzüm istehsalı ilə bütün təsərrüfat formalarını təmsil edən çoxlu sayda subyektlər məşğul olurlar. Son illərdə bu sahədə iri təsərrüfatların rolu yüksəlməkdədir. Üzümün ümumi yığımında kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının payı müvafiq olaraq 2005-ci ildə 6.1 və 93.9%, 2012-ci ildə isə 13.2 və 86.8% təşkil etmişdir.

Azərbaycanda daxili şərab bazarındakı mövcud vəziyyətin təhlili

Üzüm bazarından fərqli olaraq, Azərbaycanda daxili şərab bazarı üçün dinamik genişlənmə səciyyəvi deyildir. 2012-ci ildə ölkənin daxili bazarında şərab satışının həcmi 22.5 milyon manat, şərab və şərab məhsulları (şərab, konyak, köpüklü şərab) bazarının həcmi isə 42.0 milyon manat təşkil etmişdir. Bu göstəricilərin ərzaq məhsullarının əmtəə dövriyyəsinə xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 0.23% və 0.43% təşkil etmişdir. 2005-2012-ci illərdə şərab satışı nominal ifadədə 16.6%, köpüklü şərab satışı 18.3% artmış, konyak satışı isə 3 dəfə azalmışdır.

Tədqiq edilən dövrdə şərab və şərab məhsullarının bütün növləri üzrə satışın fiziki həcmi böyümüşdür. 5-ci diaqramdan göründüyü kimi, bazarın həcmi xeyli kiçilmədən sonra, konyak və köpüklü şərab üzrə, demək olar ki, stabilləşmiş, üzüm şərabı üzrə isə son illərdə kiçik ölçülü artma müşahidə edilmişdir.

Diaqram 5. Pərakəndə ticarətdə üzüm şərabı və şərab məhsullarının satışı, min dekalitrlə*

**<http://www.stat.gov.az/source/trade/> 2014 məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.*

Əhalinin 15 yaşından yuxarı hər nəfərinə görə üzüm şərabının satışı 2012-ci ildə 1.2 litr, konyak satışı 0.2 litr, köpüklü şərab satışı 0.4 litr olmuşdur. Ortamüddətli dövrdə bu göstəricilərin azalması müşahidə edilir (6-cı diaqram)*.

Diaqram 6. Əhalinin 15 yaşından yuxarı olan hər nəfərinə görə üzüm şərabı və şərab məhsullarının satışı

*<http://www.stat.gov.az/source/trade/> 2014 məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Eyni zamanda, 15 yaşından yuxarı əhalinin hər nəfərinə görə satış həcmi (litrlə) ifadə edən aşağıdakı məlumatlardan da aydın olduğu kimi, son illərdə adambaşına üzüm şərabı və köpüklü şərabın istehlak həcmi göstəriciləri, demək olar ki, stabilləşmişdir:

	2010	2011	2012
Üzüm şərabı	1.22	1.21	1.22
Konyak	0.34	0.23	0.22
Köpüklü şərab	0.38	0.39	0.37

Göstərilən meylin möhkəmlənməsi, ölkə əhalisinin dinamik artımı şəraitində daxili şərab bazarının genişlənməsi amili kimi çıxış edə bilər.

Şərab və şərab məhsulları bazarında tələb yerli istehsal və idxal hesabına ödənilir. Son dövrlərdə bu sahədə yerli istehsalçıların rolu yüksəlmişdir (Cədvəl 3).

Cədvəl 3

Azərbaycan Respublikasında üzüm şərabının istehsal, idxal və ixrac göstəriciləri*

*<http://www.stat.gov.az/source/industry/> 2014; <http://www.stat.gov.az/source/trade/> 2014 məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Məlumatlardan aydın olduğu kimi, üzüm şərabına olan daxili tələbin ödənilməsində yerli istehsal əsas yer tutur. Eyni zamanda onun rolu son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Əmtəlik üzüm şərabı istehsalının bu məhsulun ölkə bazarında pərakəndə satışının həcminə nisbətinin orta göstəricisi 2006-2008-ci illərdə 60.9%, 2010-2012-ci illərdə isə 90.6% təşkil etmişdir. Ümumi istehsalın pərakəndə satışın həcminə nisbəti müvafiq olaraq 61.1% və 114.1% olmuşdur. Başqa sözlə, ölkədə şərab istehsalı sektoru daxili bazarın tələbini natural həcminə görə tam ödəmək potensialına yiyələnmişdir.

Azərbaycanda şərab idxalının və ixracının mövcud vəziyyəti

Daxili bazarda müxtəlif çeşidli şərablara olan tələbin ödənilməsi üçün idxal məhsulları da istifadə edilir. İdxalın ümumi həcmnin pərakəndə satışın natural ifadədə həcminə nisbəti 2012-ci ildə 26.8%, o cümlədən birbaşa satışa yönəldilə biləcək formada əmtəlik məhsul 3.1% təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, istehsal olunan şərabın xeyli hissəsi ixrac olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu istiqamət (daxili bazarın nisbətən məhdudluğu və gələcəkdə də yüksək genişlənmə potensialına malik olmaması ilə əlaqədar) Azərbaycanda şərabçılığın gələcək inkişafında xüsusi önəm kəsb edir. 2012-ci ildə ixrac əmtəlik istehsalın yarısını keçmişdir. İxracın əmtəlik istehsalda payı 2008-2012-ci illərdə 28.4 faiz bəndi yüksəlmişdir. Bu dövrdə ixrac olunan məhsulun natural ifadədə həcmi 2.1 dəfə artmışdır.

Son dövrlərdə ixracın davamlı artımı ilə əlaqədar, Azərbaycan üzüm şərabının xalis idxalçısından, xalis ixracatçıya çevrilmişdir. 2006-2008-ci illərdə idxalın orta illik həcmi ixracla müqayisədə 135.7 min dal artıq olduğu halda 2010-2012-ci illərdə ixrac idxalı ildə orta hesabla 119.8 min dal həcmində qabaqlamışdır. 2012-ci ildə ixracdan əldə edilən valyuta gəlirləri 7.1 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş və idxala yönəldilən valyutanın məbləğindən 3 milyon ABŞ dolları çox olmuşdur.

Üzüm şərabı ixracında əsasən Azərbaycan üçün ənənəvi olan Rusiya bazarı əsas mövqeyə malikdir (7-ci diaqram).

Diaqram 7. Üzüm şərabının ölkələr üzrə ixracı, min dal*

*<http://www.stat.gov.az/source/trade/> 2014 məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Eyni zamanda Rusiyaya şərab ixracının həcmi ardıcıl olaraq yüksəlir. Məlumatlardan aydın olduğu kimi, son illərdə həmin göstəricinin artım tempi əhəmiyyətli sürətdə artmışdır. 2010-2012-ci illərdə ölkəmizdən Rusiya bazarına ixrac olunan üzüm şərabının natural ifadədə həcmi 2 dəfədən çox artmışdır. İxracın dəyər ifadəsində həcmi 2.1 dəfə yüksələrək 6.7 milyon ABŞ dollarına yaxın olmuşdur. 2012-ci ildə ixracda Rusiyanın payı məhsulun dəyər ifadəsində həcminə görə 93.4%, natural həcminə görə 97.9 % təşkil etmişdir.

Nəticə və təkliflər

Böyük həcmli bazar kimi Rusiya gələcəkdə də Azərbaycan üçün üzüm şərabının ixrac edildiyi əsas ölkə olaraq qalacaqdır. Bununla əlaqədar, bu bazara satış üçün hazır məhsul göndərilməsinin artırılması ilə yanaşı, digər formalarda iştirakın genişləndirilməsi, o cümlədən tarixi təcrübəyə əsaslanmaqla birgə şərab istehsalı müəssisələrinin yaradılması, əhatəli distribüter şəbəkəsinin qurulması məsələlərinin həlli də məqsəduyğun hesab edilə bilər.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, yeni bazarlara çıxış strategiyasının davam etdirilməsi təmin olunmalıdır. Son dövrlərdə bu istiqamətdə müəyyən irəliləyişlər baş verməkdədir. Artıq Azərbaycan şərablarının perspektivli Çin bazarına ixracına başlanılmışdır. Bununla bərabər, istehsal olunan məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltməklə ixracın coğrafiyasının daha da genişləndirilməsi imkanlarının reallaşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

2. Bayramov Ə.M. Azərbaycanda üzümçülüğün və şərabçılığın bəzi perspektiv parametrləri/Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun 50 illik yubileyinə həsr olunmuş “Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2012, s. 342-345.
3. Salmanov M.M., Исригова Т.А. Пути повышения конкурентоспособности столового винограда и продуктов его переработки. / Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi Əsərləri 2012, № 4. Bakı, 2012 s. 71-75.
4. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2013, Statistik məcmuə. Bakı, 2013, 636 s.
5. Azərbaycanın ərzaq balansları (statistik məcmuə). Bakı, 2012, 311 s.
6. http://www.stat.gov.az/source/food_balances/2013
7. <http://www.stat.gov.az/source/industry/2014>
8. <http://www.stat.gov.az/source/trade/2014>

Тенденции развития рынков винограда и винодельческой продукции в Азербайджанской республике

Резюме

Рынок винограда в Азербайджане является одним из сегментов динамичного развития аграрного рынка. В статье анализированы изменения произошедшие за последний период на рынках винограда и винодельческой продукции, указаны основные критерии в этой отрасли. Одновременно, исследовано расширение внутреннего рынка, возможности увеличения экспорта вина, винодельческой продукции и винограда.

Ключевые слова: виноградный рынок, рынок винодельческой продукции, спрос рынка, производственная цена винограда, экспорт винодельческой продукции, экспорт вина.

Tendencies of development of the markets of grapes and wine-making

production in the Azerbaijan Republic

Summary

The grapes market in Azerbaijan is one of segments of dynamic development of the agrarian market. In article changes occurred for the last period in the markets of grapes and wine-making production are analyzed, the main criteria in this branch are specified. At the same time, expansion of domestic market, possibility of increase in export of wine, wine-making production and grapes is investigated.

Key words: grape market, market of wine-making production, market demand, production price of grapes, export of wine-making production, wine export.

UOT 337.7

Tərbiz Nəsim oğlu ƏLİYEV
İqtisad elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın Elmi İnnovasiyalar Mərkəzinin
nəzdindəki Təhsil-Tədris Mərkəzinin direktoru,
Anar V.ƏLİRZAYEV
Sumqayıt Dövlət Universitetinin doktorantı

AZƏRBAYCANIN EMAL SƏNAYESİNDƏ SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN TƏŞKİLİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Məqalədə respublikanın emal sənayesində və onun alt sahəsi hesab edilən dəri və dəridən hazırlanan məmulatların, ayaqqabıların istehsalı üzrə sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin təşkili çoxillik statistik məlumatlar əsasında təhlil edilib qiymətləndirilmiş, müvafiq ehtiyat imkanları aşkara çıxarılmış və onlardan səmərəli istifadə üzrə təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Açar sözlər: emal sənayesində sahibkarlıq, mülkiyyət növləri, iqtisadi regionlar.

Giriş

Azərbaycanda liberal iqtisadiyyat bərqərar olduğu üçün sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət hertərəfli dəstək verir. Sahibkarlara güzəştli kreditlərin verilməsi, emal müəssisələrinin, şəbəkələrinin

Göstəricilərin adı	2010-cu il				2011-ci il			
	Məhsulun 1 sentnerinin maya dəyəri, manat	Məhsulun 1 sentnerinə əmək məsarifi, adam-saat	Məhsulun 1 sentnerinin satış qiyməti, manat	Məhsul satışından əldə edilən rentabellik, %-lə	Məhsulun 1 sentnerinin maya dəyəri, manat	Məhsulun 1 sentnerinə əmək məsarifi, adam-saat	Məhsulun 1 sentnerinin satış qiyməti, manat	Məhsul satışından əldə edilən rentabellik, %-lə
Dənli və dənli paxlalar	14,91	9,9	24,79	39,8	14,15	10,9	26,40	42,9
Xam pambıq	36,51	61,9	39,27	7,5	45,31	61,9	41,05	-12,0
Şəkər çugunduru (emal üçün)	3,48	11,9	5,35	51,8	2,25	12,0	5,39	139,6
Tütün	37,30	378,0	76,92	50,0	52,79	396,1	77,86	41,6
Yaşıl çay yarpağı	75,31	250,0	79,64	3,4	51,59	247,3	81,23	9,5
Kartof	30,34	26,7	47,33	52,5	41,24	25,7	48,25	15,6
Tərəvəz (açıq torpaqda)	15,30	22,9	24,73	40,9	12,50	22,9	24,23	46,8
Bostan məhsulları	7,87	12,1	14,33	43,4	7,91	12,1	15,21	48,3
Meyvə və giləmeyvə	23,4	23,4	40,04	11,3	30,18	23,3	45,25	14,3
Üzüm	21,07	43,7	33,59	22,4	28,60	44,2	33,28	-3,8
Çəki artımı: iri buynuzlu mal-qara	213,81	259,1	243,40	5,9	237,14	260,3	280,60	10,0
Qoyun və keçi	186,37	226,5	248,30	26,0	207,22	229,0	304,10	37,4
Donuz	600,00	230,1	375,0	-45,7	901,14	261,3	335,30	-43,5
Quş	192,40	130,5	220,40	10,8	158,71	130,1	229,20	26,9
Heyvandarlıq məhsulları: Süd	28,04	47,8	39,70	20,8	33,77	47,9	43,20	14,2
Yun	94,76	386,9	154,00	40,6	111,44	389,5	144,00	24,0
yumurta (min ədəd)	51,66	63,4	79,30	1,5	63,96	61,9	87,40	1,4

genişləndirilməsi, orada yeni texnika və texnologiyanın mərhələli tətbiqi yeni növ sənaye məh-

sullarının həcmi və çeşidini artırmağa imkan vermişdir. 2005-2012-ci illərdə emal sənayesi məhsulunun həcmi 2,1 dəfə artaraq 6423,4 mln. manata çatmışdır. Həmin illərdə dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsal həcmi 3,6 dəfə artaraq 16,2 mln. olmuşdur. 2013-cü ilin yanvar – iyun aylarında ölkədə fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslər dünyanın 137 ölkəsi ilə xarici ticarət əməliyyatı aparmışdır. Qeyd edilən illər ərzində emal sənayesində fərdi sahibkarların sayı 1,83 dəfə artmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq təhlilin əhatə etdiyi dövrdə ölkədə emal sənayesi müəssisələrinin və orada çalışan işçilərin sayı ildən-ilə azalmaqdadır. Bu meyil dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı sferasında da özünü büruzə vermişdir. Onunla yanaşı müxtəlif səbəblərdən ləğv edilən müəssisələrin sayı təkcə 2012-ci ildə 421 vahid təşkil etmişdir ki, onların da 5,7%-i emal sənayesinin payına düşür. 2012-ci ildə xüsusi mülkiyyətdə olan 286, 100%-li xarici investisiyalı 62 və 10 birləşmiş müəssisə müxtəlif səbəblərdən ləğv edilmişdir.

İl ərzində bütün ləğv edilən müəssisələrin 60,8%-i Bakı şəhəri, 9,0%-i Aran, 8,3%-i Quba-Xaçmaz, 6,7%-i Abşeron, 5,2%-i isə Naxçıvan iqtisadi rayonlarının payına düşmüşdür. Sahibkarlıq subyektlərinin təşkilində yol verilən həmin nöqsanları çoxillik statistik məlumatlar əsasında təhlil edərək aşkara çıxarmaq və onların aradan qaldırılması yollarını müəyyən etmək iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.

Emal sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin təhlili. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin (AR DSK) rəsmi məlumatlarına görə 2005-2011-ci illərdə ölkədə fəaliyyət göstərən emal sənayesi müəssisələrinin sayı 235 vahid, o cümlədən dövlət mülkiyyətində 115 vahid, qeyri-dövlət mülkiyyətində 120 vahid azalmışdır. 2012-ci ildə onların sayı uyğun olaraq – 163 vahid və 1632 vahid təşkil etmiş və bütünlükdə əvvəlki ilə nisbətən 4 vahid artmışdır. Həmin dövrdə adı çəkilən sferada sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olan fərdi sahibkarların sayı 5712 nəfər artaraq 2012-ci ilin yekununda 12579 nəfər təşkil etmişdir. 2005-2012-ci illərdə emal sənayesi məhsullarının həcmi 2,1 dəfə, əsas fondların dəyəri 1,8 dəfə, bir işçinin orta aylıq əmək haqqı 3,4 dəfə artmış, lakin işçilərin sayı 6,7% və yaxud 6,8 min nəfər azalmışdır. Emal sənayesində istehsalın həcmi yüksələn xətlə artmasına baxmayaraq ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun, o cümlədən qeyri-neft sektorunda sahənin payı azalan xətlə dəyişmişdir. Həmin meyil işçilərin ümumi sayına nisbətə də müşahidə edilir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

*Azərbaycanın emal sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilər**

**) Azərbaycanın sənayesi. Bakı, "DSK", 2013, s. 103-104.*

Emal sənayesi müəssisələrinin iqtisadi fəaliyyət növü və işçilərin sayına görə qruplaşdırılmasını nəzərdən keçirərkən aydın olmuşdur ki, 2005-ci ildə bütün müəssisələrin 76,8%-ni kiçik və 23,3%-ni orta və iri müəssisələr təşkil etdiyi halda, 2011-ci ildə onların nisbəti uyğun olaraq - 79,3% və 20,7%; 2012-ci ildə isə - 79,8% və 20,2% olmuşdur. Kiçik, orta və iri müəssisələrin dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı üzrə müəssisələrin sayı 2005-2011-ci illərdə 9 vahid, o cümlədən 8 kiçik, 1 orta və iri müəssisə azalmışdır. 2012-ci ildə həmin fəaliyyət sferasında müəssisələrin sayı 21 vahid təşkil etmişdir ki, onların da 81,0%-i kiçik müəssisələrdir (cədvəl 2).

Cədvəl 2

*Azərbaycanın emal sənayesi müəssisələrinin iqtisadi fəaliyyət növü və işçilərin sayına görə qruplaşdırılması, vahid *)*

**) Azərbaycanın sənayesi. Bakı, "DSK", 2009, s. 17; 2013 – s. 18-19.*

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə I və II Dövlət Proqramının icrası ilə əlaqədar ölkə ərazisində çoxsaylı müəssisələr tikilib istifadəyə verilmişdir. Belə ki, təkcə 2011-ci ildə regionlarda 110-dan çox, o cümlədən 40-dan çox sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmiş, 200 müəssisənin tikintisi davam etdirilmişdir. 2012-ci ildə respublikanın regionlarında 410-dan çox sənaye, kənd təsərrüfatı, xidmət və iaşə müəssisələri fəaliyyətə başlamışdır. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən 2400 sahibkara 218 mln. manat güzəştli kredit verilmiş,

maliyyələşdirilmiş 94 istehsal, emal və infrastruktur müəssisələri işə salınmışdır.

2011-ci ildə sahibkarların iştirakı ilə respublikamızda 33 səhiyyə ocağı, 60-a yaxın məktəb, 4 olimpiya-idman kompleksi; 2012-ci ildə isə 268 məktəb, 62 bağça, 40 səhiyyə, 27 idman, 29 mədəniyyət və digər sosial obyektlər tikilmiş və əsaslı təmir olunmuşdur. Son illər tikilib istifadəyə verilən emal müəssisələri içərisində: 2010-cu ildə Bakı şəhərində Qranit-mərmər zavodu, Lənkəran konserv zavodu, Çay və Dondurma fabrikləri, Zaqatalada Süd və tütün emalı zavodları, Abşeronda Duz zavodu, Biləsuvar konserv zavodu; 2011-ci ildə Abşeron rayonunda mebel fabriki və Az.MDF; Ağsuda – Şüşə və Şərab istehsalı, Çörək zavodları, Ağcabədi rayonunda “Atena” süd istehsalı və emalı kombinatı, süd emalı zavodu; İmişli rayonunda qarışıq yem və bitki yağları fabriki; Şəkiddə şərab zavodu, Oğuzda Qarğıdalı emalı zavodu və qlükoza istehsalı müəssisəsi; Tovuzda Süd emalı zavodu; 2012-ci ildə Bakıda metal konstruksiyalar, bərk məişət tullantılarının çeşidlənməsi və yandırılması zavodları; Sumqayıt şəhərində “Azgüntex” zavodu, Sumqayıt Texnologiyalar Parkında ağır maşınqayırma və dəqiq emal mərkəzi zavodları; Bərdədə çörək istehsalı müəssisəsi; Füzulidə “Qarabağ Broylar” fabriki, Qazaxda konserv zavodu; Tərtərdə süd emalı və s. misal göstərmək olar. Bütün bunların nəticəsində emal sənayesinin alt sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayında əsaslı dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, 2005-2012-ci illərdə içki istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayı – 17 vahid, kağız və karton istehsalı üzrə 10; rezin və plastik məmulatlar istehsalında -6; maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı üzrə - 18; kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı üzrə 3; maşın və avadanlıqlar istehsalı üzrə - 1 vahid yeni müəssisə yaradılmış, toxuculuq, geyim, kimya, metallurgiya sənayesi sahələrində, poliqrafiya fəaliyyəti, əczaçılıq məhsullarının istehsalı, elektrik avadanlıqlarının, məbellərin və s. istehsalı üzrə müəssisələrin sayı kəskin azalmışdır (Cədvəl 3).

Cədvəl 3

Azərbaycanın emal sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid *

**) Azərbaycanın sənayesi. Bakı, “DSK”, 2013, s. 14-15*

Yeni yaradılan və ləğv edilən müəssisələrin mülkiyyət növləri və iqtisadi rayonlar üzrə strukturunda baş verən dəyişikliklər. Araşdırmalar göstərir ki, 2007-2012-ci illərdə statistik vahidlərin Dövlət Reyestrində qeydiyyatdan keçmiş müəssisələrin sayı artıb-azalan xətlə dəyişmişdir. Əgər 2007-ci ildə respublika üzrə 79,1 min müəssisə qeydə alınmışdırsa, 2010-cu ildə onların sayı 93,4 minə çatmış, lakin 2012-ci ildə 78,9 min vahidə enmişdir. Həmin dövrdə həm yaradılan, həm də ləğv edilən müəssisələrin sayı azalıb-artan xətlə dəyişmişdir. Nisbi azalma dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində mümkün olmuş, sürətli artım isə - xüsusi, xarici investisiyalı və birgə müəssisələrin sayında müşahidə edilir. Qeyd edilən illər ərzində yeni yaradılan müəssisələrin bütün qeydiyyata alınan müəssisələrin tərkibindəki xüsusi çəkisi 4,6% -lə 6,96%; ləğv olunan müəssisələrin xüsusi çəkisi isə - 0,5% -lə 0,8% arasında dəyişmişdir. Yeni yaradılan müəssisələrin içərisində xüsusi mülkiyyətdə olan müəssisələrin sayı üstünlük təşkil etsə də, 100% -li xarici investisiyalı və birgə müəssisələrin xüsusi çəkisi yüksəkdir (cədvəl 4).

Cədvəl 4.

Azərbaycanda yeni yaradılmış və ləğv edilmiş müəssisələrin sayının mülkiyyət növlərinə görə strukturunu, vahid *

**) Cədvəl AR DSK-nın “Sosial-iqtisadi inkişaf” Aylıq statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilib hesablanmışdır.*

Yeni yaradılan və ləğv edilən müəssisələrin iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə bölgüsünə diqqət yetirərkən aydın oldu ki, 2010-cu il ərzində ləğv edilmiş hüquqi şəxslərin 24,8 faizi “Topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri”, 21,0 faizi “Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq”, 14,9 faizi “Tikinti”, 11,1 faizi “Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi” sahələrindədir.

məsi", 7,7 faizi "Emal sənayesi", qalanları isə digər bölmələrin payına düşür.

Bu dövrdə yeni yaranmış hüquqi şəxslərin 27,7 faizi "Topdan və pərakəndə ticarət; avtomo-

Göstəricilərin adı	2010-cu il				2011-ci il			
	Məhsulun 1 sentnerinin maya dəyəri, manat	Məhsulun 1 sentnerinə əmək məsarifi, adam-saat	Məhsulun 1 sentnerinin satış qiyməti, manat	Məhsul satışından əldə edilən rentabellik, %-lə	Məhsulun 1 sentnerinin maya dəyəri, manat	Məhsulun 1 sentnerinə əmək məsarifi, adam-saat	Məhsulun 1 sentnerinin satış qiyməti, manat	Məhsul satışından əldə edilən rentabellik, %-lə
Dənli və dənli paxlalılar	17,46	10,6	22,8	20,1	17,37	11,0	23,8	25,9
Xam pambıq	23,53	59,2	38,5	60,5	24,92	61,8	40,7	50,6
Şəkər çugunduru (emal üçün)	1,56	11,9	4,2	129,9	1,85	12,0	4,7	153,1
Tütün	44,94	382,0	78,7	48,9	33,33	383,3	79,2	48,4
Yaşıl çay yarpağı	128,13	250,0	112,5	1,9	100,0	300,0	200,0	100,0
Kartof	15,13	24,7	50,8	79,6	22,68	26,2	51,0	68,5
Tərəvəz (açıq torpaqda)	9,69	22,8	24,40	110,6	11,3	23,0	28,5	84,0
Bostan məhsulları	9,33	112,0	19,8	78,5	7,28	11,9	20,1	71,5
Meyvə və giləmeyvə	15,63	23,3	45,3	146,4	17,22	23,0	50,6	107,9
Üzüm	22,24	44,1	39,2	29,3	25,19	44,0	44,0	47,0
Çəki artımı: iri buynuzlu mal-qara	186,52	257,5	266,2	39,0	199,57	260,4	291,1	37,5
qoyun və keçi	186,73	223,3	279,0	39,2	211,46	229,8	307,4	41,2
Donuz	-	-	200,0	50,0	-	-	303,6	54,5
Quş	192,40	130,5	220,40	10,8	158,71	130,1	229,20	26,9
Heyvandarlıq məhsulları: Süd	25,25	47,4	45,4	62,0	27,7	47,8	45,8	56,4
Yun	117,1	380,5	186,0	56,4	127,6	399,4	186,9	41,1
yumurta (min ədəd)	65,42	61,6	150,0	126,8	66,56	63,2	150,6	90,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məcmuəsi

billərin və motosikletlərin təmiri", 26,1 faizi "Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi", 12,8 faizi "Tikinti", 6,6 faizi "Peşə, elmi və texniki fəaliyyət", 4,7 faizi "Emal sənayesi", 4,2 faizi "Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq", qalanları isə digər bölmələrin payına düşür. 2012-ci ildə yeni yaranmış hüquqi şəxslərin 35,1 faizi "Ticarət nəqliyyat vasitələrinin təmiri", 17,1 faizi "Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi", 11,4 faizi "Tikinti", 9,2 faizi "Peşə, elmi və texniki fəaliyyət", 4,7 faizi "Emal sənayesi", 3,3 faizi "Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq", qalanları isə digər bölmələrin, ləğv edilmiş hüquqi şəxslərin isə 28,5% -i "Ticarət nəqliyyat vasitələrinin təmiri", 11,4 faizi "Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi", 10,7 faizi "Tikinti", 10,2 faizi "Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq", 10,2 faizi "Peşə, elmi və texniki fəaliyyət", qalanları isə digər bölmələrin payına düşür.

Həmin müəssisələrin iqtisadi rayonlar üzrə strukturunu təhlil edərkən aydın olmuşdur ki, 2007-ci ildə yeni yaradılan müəssisələrin 61,1%-i; 2010-cu ildə - 60,7%-i; 2012-ci ildə isə - 60,0%-i; ləğv edilənlərin isə uyğun olaraq : 26,6%-i; 21,2%-i və 60,8%-i Bakı şəhərinin payına düşmüşdür.

2007-ci ildə Quba-Xaçmaz rayonunda ləğv edilən müəssisələrin sayı bütün digər rayonlardan üstün olmuş, 2010-cu ildə isə o, öz yerini Aran iqtisadi rayonuna vermişdir. 2012-ci ildə yeni yaradılmış hüquqi şəxslərin 60,0 faizi Bakıda, 12,7 faizi Aran, 7,2 faizi Abşeron, 5,7 faizi Gəncə-Qazax, 4,7 faizi Lənkəran iqtisadi rayonlarında qeydiyyatda alınmışlar. Statistik vahidlərin yaradılması prosesi Abşeron (8,0%), Şəki-Zaqatala (7,5%), Aran (6,1%) və Lənkəran (6,1%) iqtisadi rayonlarında və Bakıda (7,8%) daha fəal aparılmışdır.

Bu dövrdə Bakı şəhəri üzrə 256, Aran iqtisadi rayonu üzrə 38, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə 35, Abşeron iqtisadi rayonu üzrə 28 müəssisə ləğv edilərək Statistik vahidlərin Dövlət Reyestrindən çıxarılmışdır. (cədvəl 5).

Fərdi sahibkarların və kiçik müəssisələrin fəaliyyətinin təşkili. Respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyəti üçün yaradılan münbit şərait, “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi, “Asan xidmət” şəbəkələrinin yaradılması, güzəştli kreditlərin ayrılması fərdi sahibkarların və kiçik müəssisələrin iqtisadiyyatdakı rolunu xeyli artırmışdır. Ölkədə istehsal edilən məhsulların keyfiyyətinin və çeşidinin artırılmasında, onların regionlarda istehsalının təşkilində adı çəkilən subyektlərin rolu daınılmazdır. AR DSK - nın məlumatlarına görə, 2005-2011-ci illərdə emal sənayesində fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarların sayı 5712 nəfər və yaxud 183,2% artaraq – 12579 nəfərə çatmışdır. Onların içərisində gender bərabərliyi nisbi təmin olunmaqdadır. Belə ki, 2005-ci ildə bütün fərdi sahibkarların 88,7%-ni kişilər və 11,3%-ni qadınlar təşkil etmişdirsə, 2012-ci ildə həmin nisbət uyğun olaraq: 86,9% və 13,1% təşkil etmişdir. Nəticədə, müqayisə dövründə fərdi sahibkarlıqla məşğul olan qadınların sayı 868 nəfərə və yaxud 2,1 dəfə artaraq 1643 nəfərə çatmışdır.

Həmin dövrdə fərdi kişi sahibkarların sayı da 179,5% çoxalmışdır. Lakin ölkə iqtisadiyyatında emal sənayesində fərdi sahibkarların xüsusi çəkisi 2005-ci ildə 3,3%-dən 2012-ci ildə 2,9%-ə enmişdir. Təhlilin əhatə etdiyi dövrdə fərdi sahibkarların iqtisadi fəaliyyət sahələrində sayı və xüsusi çəkisində dəyişikliklər baş vermiş və 2012-ci ildə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydiyyatdan keçmiş fiziki şəxslərin sayı 432 mindən çox olmuşdur. Fərdi sahibkarların çox hissəsi “Ticarət nəqliyyat vasitələrinin təmiri” (39,7%), “Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı”

**Azərbaycanın emal sənayesində fərdi və kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilini
xarakterizə edən göstəricilər ***

*) Cədvəl AR DSK-nın "Sosial-iqtisadi inkişaf" Aylıq Statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında tərtib edilib hesablanmışdır.

(17,3%), "Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi" (13,6%), "Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq" (11,3%) sahələrində qeydiyyatdan keçmişdir.

Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olmaq niyyətində olan fiziki şəxslərin əsas hissəsi Bakıda (36,4%), Aran (18,4%), Gəncə-Qazax (11,5%) və Abşeron (7,4%) iqtisadi rayonlarında qeydiyyata alınmışdır.

Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslərin 83,0 faizini kişilər, 17,0 faizini isə qadınlar təşkil etmişdir.

Qadınlar "Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi" fəaliyyət sahəsində fərdi sahibkarların 27,2 faizini, "Ticarət nəqliyyat vasitələrinin təmiri" ndə 20,0 faizini, "Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq" da 15,8 faizini təşkil edir. [5; s. 107-109]

Respublikanın emal sənayesində sahibkarlıq fəaliyyətinin ağırlıq yükü kiçik müəssisələrin üzərinə düşür. Belə ki, orada hüquqi şəxslərin ümumi sayında kiçik müəssisələrin xüsusi çəkisi 90%-dən çoxdur. Məhz həmin müəssisələr çevik istehsal həlqəsi qurmağa malik olmaqla, ən yeni, müxtəlif çeşidli məhsul istehsal etmək və xidmət göstərmək imkanına malikdirlər. (cədvəl 6)

Həmin müəssisələrin emal sənayesində sayı və ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan bütün kiçik müəssisələrin tərkibindəki xüsusi çəkisi azalsa da, onların istehsal etdikləri məhsulların (işin, xidmətin) həcmi yüksələn xətlə artmaqdadır. Lakin, bir çox təşkilati-inzibati və maliyyə amilləri hesabına emal sənayesində fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin əksəriyyəti zərərlə və yaxud aşağı rentabelli işləyir, çox vaxt rəqabətə davam gətirməyərək fəaliyyətlərini dayandırır. Odur ki, fərdi sahibkarların və kiçik müəssisələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin mövcud mexanizminin təkmilləşdirilməsinə zəruri ehtiyac duyulur.

Nəticə

Respublikanın emal sənayesində sahibkarlıq subyektlərinin təşkili və inkişafı, onlara dövlət dəstəyinin göstərilməsi iqtisadiyyatdakı rolunu artırmış, məşğulluğun və yoxsulluğun səviyyəsinin tənzimlənməsinə müsbət təsir göstərmişdir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında sahibkarlıq subyektlərinin müstəsna rolunu nəzərə almaq, Azərbaycan da bu sahədə inkişafa nail olmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin və tövsiyələrin həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulur:

- Ölkənin emal sənayesində sahibkarlıq fəaliyyətinin intensiv inkişafı üçün uzunmüddətli sahə və regional innovasiya proqramlarının işlənilməsi və həyata keçirilməsi;
- Emal sənayesinin alt-sahələrinin yenidən qurulması və diversifikasiyası üçün məqsədli investisiya-innovasiya layihələrindən və biznes-planlardan istifadə olunması;
- Sahibkarlığa dəstək infrastrukturunun regional aspektdə inkişaf etdirilməsi, güzəştli vergi rejiminin tətbiq olunması;
- İntellektual mülkiyyətin qorunması istiqamətində səmərəli sistemin həyata keçirilməsi və sahibkarların işgüzar aktivliyinin yüksəldilməsi üçün elastik bazar mexanizminin formalaşdırılması;
- Sahibkarlar üçün aşağı faizli kreditlərin verilməsi mexanizminin yaradılması;
- Sahibkarların sərbəst şəkildə xarici bazara çıxışının təmin edilməsi üçün əlverişli gömrük rüsumlarının tətbiq olunması;
- Sahibkarların ixtisaslarının artırılması, istehsal və idarəetmə fəaliyyəti üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi üçün məqsədli kursların təşkili.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Bakı, “Səda”, 2007- s. 618-628.; 2009 - s. 660-667; 2010 - s. 696-708; 2012 - s. 666-678
2. Azərbaycan rəqəmlərdə. Bakı, “DSK”, 2012, s. 67-68; 2013 - s. 65-67.
3. Azərbaycanın sənayesi. Bakı, “DSK”, 2010, 274 s.
4. Azərbaycanın sənayesi. Bakı, “DSK”, 2013.
5. AR DSK-nın “Sosial-iqtisadi inkişaf” Aylıq Statistik məcmuəsi № 12. səh. 93-105. 2009 - s. 79-90; 2010 - s. 101-116; 2012 - s. 97-111.

*Алиев Т.Н.
Алирзаев А.В.*

Пути улучшения организации субъектов предпринимательства в обрабатывающей промышленности Азербайджана

Резюме

В статье на основе многолетних статистических данных проанализировано и оценено состояние организации субъектов предпринимательства в обрабатывающей промышленности республики и ее подотрасли по производству обуви и кожгалантерейных изделий; выявлены соответствующие резервы и разработаны рекомендации по их рациональному использованию.

Ключевые слова: *предпринимательства в обрабатывающей промышленности, виды собственности, экономические регионы.*

*Алиев Т.Н.
Алирзаев А.В.*

Ways to improve the organization of businesses in manufacturing Azerbaijan

Summary

On the basis of long-term statistical data was analyzed and evaluated the state of organization of businesses in the manufacturing industry of the country and its industry for shoe manufacturing and leather goods, identified the relevant provisions and recommendations for their management.

Key words: *entrepreneurship in the manufacturing industry, types of ownership, economic regions.*

UOT 334.7

Mələhət Soltan qızı HÜSEYNOVA
Sumqayıt Dövlət Universitetinin baş müəllimi, i.ü.f.d.

KİÇİK SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA ROLU

Xülasə

Məqalədə kiçik sahibkarlığın ölkə iqtisadiyyatında rolu əks etdirilmiş, kiçik müəssisələrin fəaliyyətinin müsbət və mənfi tərəfləri işıqlandırılmışdır. Həmçinin, dövlət tərəfindən bu sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlər və bu tədbirlər nəticəsində əldə edilən nailiyyətlər öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: sahibkarlıq fəaliyyəti, kiçik müəssisələr, rəqabət mühiti, dövlət tənzimlənməsi.

Giriş

Sahibkarlıq fəaliyyəti - müasir iqtisadiyyatın ən mühüm komponentlərindən biri olub, ölkə qarşısında qoyulan sosial-iqtisadi hədəflərə doğru irəliləyişi, dünya miqyasında rəqabətə qadir olan iqtisadi sistemin formalaşmasını şərtləndirir.

Bazar təsərrüfatçılıq sistemində fəaliyyət göstərən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, səmərəli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafı yalnız azad sahibkarlıq mühitində gözlənilən nəticəni verə bilər. Sahibkarlıq insanların təşəbbüskarlıq qabiliyyətinin ən səmərəli metodu hesab olunur. Sahibkarlıq qurumlarında istehsal potensialının bütün elementlərindən: əmək ehtiyatlarından, torpaqdan, istehsal vasitələrindən, maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə olunur və təsərrüfat subyektlərinin gəlir əldə etmək imkanları yüksəlir.

	2009		2010		2011		2012	
Ölkə üzrə cəmi	216,0	100%	214,8	100%	224,0	100%	226,5	100%
O cümlədən: kənd rayonları	37,0	17,3%	37,3	17,4%	46,1	20,6%	51,2	22,6%

Belə ki, son illər ölkə iqtisadiyyatında və onun əsasını təşkil edən sahibkarlığın inkişafı sahəsində müşahidə edilən pozitiv meyillər daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. ÜDM-in həcmində özəl sektorun payı 2003-cü ildə 74% təşkil edirdisə, ötən illər ərzində həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində 2012-ci ildə bu göstərici 83% təşkil etmişdir. Aqrar sektor, sənaye, ticarət, mehmanxana və iaşə xidməti, tikinti, nəqliyyat, rabitə kimi istehsal və xidmət sahələrində qeyri-dövlət bölməsinin payı 70-99% arasında dəyişir. 2012-ci ildə özəl bölmədə istehsalın həcmi sənaye məhsulunun 81,0%-ni təşkil etmiş, məşğul əhalinin isə təqribən 70%-i bu sektorda cəmləşmişdir.

2012-ci ildə ölkədə hüquqi şəxslərin sayı artmaqda davam etmiş və 5417 vahid yeni sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxs qeydiyyatına alınmışdır ki, onların da sayı artaraq ümumilikdə 78966 vahidə çatmışdır.

Kiçik sahibkarlığın əhəmiyyəti və rolu

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyəti üçün kiçik və orta sahibkarlığın əhəmiyyəti və rolu daha böyükdür. Kiçik sahibkarlığın yaradılması və inkişafı eyni zamanda əmtəə və xidmətlər bazarının genişləndirilməsinə, ixrac potensialının yüksəldilməsinə, yerli xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə, işsizlərin işlə təmin olunmasına aparən əsas yoldur. Ona görə də, belə müəssisələrin sayı getdikcə artmaqdadır. Kiçik müəssisələrin digərlərinə nisbətən bir neçə üstün cəhətləri vardır:

- kiçik müəssisələrin yaradılması üçün daha az ilkin kapital tələb olunur;
- kiçik müəssisələr öz fəaliyyətlərində daha cəld və çevikdirlər. Bu müəssisələr bazardakı dəyişikliklərə daha tez uyğunlaşa və öz fəaliyyətlərini alıcıların tələblərinə uyğun yenidən qura bilərlər;

- kiçik müəssisələr yüksək rentabelliyyə malikdirlər, yəni məhsulları daha az istehsal xərcləri hesabına istehsal edə bilirlər;
- kiçik müəssisələrdə kapitalın dövriyyəsi daha tez baş verir;
- kiçik müəssisələr inhisarçılığın məhdudlaşdırılmasında, bazarda rəqabətin yaradılmasında böyük rol oynayır;
- kiçik müəssisələr istehsal tullantılarından daha səmərəli istifadə edir;
- kiçik müəssisələr əsasən yerli bazar üçün işlədiklərinə görə, nəqliyyat xərcləri azalır, istehsal və xidmətlərin istehlak sferasına yaxınlaşmasına, yerli xammal, əmək, material ehtiyatlarının iqtisadi proseslərə cəlb edilməsinə əlverişli şərait yaradır;
- kiçik müəssisələrin öz fəaliyyətini dayandırması və ya fəaliyyətini başqa sahələrə yönəltməsi bazara elə də mənfi təsir etmir və s. Bütün bu müsbət cəhətlərlə yanaşı kiçik müəssisələrin mənfi cəhətləri də mövcuddur. Belə ki, iqtisadi cəhətdən müstəqil olan kiçik sahibkarların əsasən fərdi fəaliyyəti onlar üçün bir sıra problemlər yaradır. Çünki, əslində bu müstəqillik həm prinsip, həm də təcrübə fəaliyyətdə yaşamaq uğrunda mübarizədən ibarətdir. Kiçik sahibkarlıq daima yüksək rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərir.

Kapital tutumlu texniki vəzifələrin həyata keçirilməsi, kənardan investisiyaların əldə edilməsi, zəruri informasiyaların alınması, ixtisaslı menecerlərin cəlb edilməsi, işçilərin sosial cəhətdən mühafizəsi və s. sahələrdə kiçik müəssisələrin imkanları iri müəssisələrə nisbətən məhdud olur [1].

Kiçik sahibkarlığın inkişafına dair həyata keçirilən tədbirlər və onların əhəmiyyəti

Qeyd etdiyimiz kimi, ölkədə kiçik sahibkarlığın inkişafı prosesi davam etdirilməkdədir. Respublikada bu sahədə həyata keçirilən davamlı tədbirlər nəticəsində 2012-ci ildə kiçik müəssisələrin sayı artmaqdadır ki, bunu da aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar.

Cədvəl 1.

Kiçik müəssisələrin dinamikası

Cədvəldən görüldüyü kimi, 2012-ci ildə 2006-cı ilə müqayisədə bu müəssisələrin sayı 13,4% artmışdır. Ən yüksək artım (77225) 2010-cu ilə təsadüf edir. Lakin bir sıra səbəblərdən bu müəssisələr bağlanmış, 2011-ci ildə onların sayı 60223-ə qədər azalmışdır. Lakin 2012-ci ildə artım tempi yenə də müşahidə olunmaqdadır. Ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin ümumi bölgüsünə gəldikdə isə, onların 15,5%-ni hüquqi şəxslər, 84,5%-ni isə fiziki şəxslər təşkil edir.

Ölkə iqtisadiyyatında sahibkarlıq müəssisələrinin payına nəzər yetirsək, burada da artımın müşahidə olunduğunu görürük.

		2005	2010	2011	2012	2012-ci il 2010-cu ilə nisbətən, faizlə
Təhlükəli tullantılar yaranmışdır	cəmi	12,8	140,0	185,4	297,0	212,1
	ar	0,5	0,3	0,6	0,1	20,0
Təhlükəli tullantılardan istifadə olunmuşdur	cəmi	4,9	5,5	3,6	6,3	128,6
	ar	0,3	0,0	0,3	0,0	-
Təhlükəli tullantılardan zərərsizləşdirilmişdir	cəmi	-	58,4	37,1	113,9	195,0

Cədvəl 2

Ölkə iqtisadiyyatında kiçik sahibkarlıq müəssisələrinin payı, faizlə

Statistik göstəricilərdən görüldüyü kimi, son 4 il ərzində əlavə dəyərədə 62%, işçilərin orta illik sayında 10,4%, əsas kapitalla investisiyalarda 48,7%, illik dövriyyədə isə 85,7% artım olmuşdur.

Bütün bu göstəricilər bir daha sübut edir ki, kiçik və orta sahibkarlığın ölkədə bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında, daxili bazarın yerli xammalla zənginləşməsində, əhalinin həyat səviyyəsi-

nin yaxşılaşdırılması, yeni iş yerlərinin açılmasında və məşğulluğun səviyyəsinin artırılmasında, azad rəqabət mühiti yaradılmasında və digər sosial-iqtisadi problemlərin həllində rolu danılmazdır.

İnkişaf etmiş ölkələrin zəngin təcrübəsi göstərir ki, kiçik sahibkarlıq bu gün də və gələcəkdə də səmərəli iqtisadi inkişafın ən mühüm mənbəyi hesab edilir. Bu ölkələrin əksəriyyətində dövlət tərəfindən kiçik biznesə dəstək verilir və xüsusi strukturlar və fondlar vasitəsi ilə güclü maliyyə-kredit yardımı göstərilir. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarında xırda və orta firmalar üçün kredit strukturları mövcuddur. Bundan əlavə, kiçik müəssisələrin mənafeyini müdafiə edən müxtəlif təşkilati yardım formaları da mövcuddur. Bu məqsədlə kiçik müəssisələrin assosiasiyaları, kiçik sahibkarlığın inkişafına müxtəlif yardım fondları yaradılır. Bundan əlavə, kiçik müəssisələrə informasiya xidməti, kadrların hazırlanması, güzəştli bank kreditləri və digər köməkliklər göstərilir. Çünki, sabit iqtisadi artıma, məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsinə və onların əsasında əhalinin normal həyat şəraitinin təminatına təsir göstərən əsas strateji amil müasir, sivilizasiyalı sahibkarlığın formalaşmasıdır [3].

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar müəyyən işlər görülmüşdür: Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi, "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Qanun, "Sahibkarlığın inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri" və "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa Dövlət Köməyi Proqramı" qəbul edilmişdir. "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu bütün mülkiyyət formalarının bərabərliyi prinsiplərinin həyata keçirilməsi, müstəqil olaraq fəaliyyət sahələri seçilməsi və iqtisadi qərarlar qəbul edilməsi əsasında təşəbbüskarlığın və işgüzarlığın geniş vüsət alması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ölkədə sahibkarlığa mütəmadi olaraq dövlət köməyi göstərilir, müasir

	2005	2010	2011	2012	2012-ci il 2005-ci ilə nisbətən, dəfə
Cəmi	2,9	190,0	239,3	339,9	117,2
Atmosfer havasının mühafizəsinə	1,5	-	-	-	-
Su ehtiyatlarının mühafizəsinə	1,3	134,9	189,7	324,2	249,4
Torpaqların mühafizəsinə	0,1	55,1	49,6	15,7	157

sahibkarlığın formalaşması və inkişafı, məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün dövlət tərəfindən əlverişli iqtisadi, sosial, təşkilati, hüquqi və siyasi mühit yaradılır. Belə ki, bu istiqamətdə ardıcıl olaraq dövlət-sahibkar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, dövlət tənzimlənməsi sisteminin, biznes mühitinə dair qanunvericiliyin və inzibati prosedurların təkmilləşdirilməsi, regionlarda sahibkarlığın inkişafı, sahibkarlığa dövlət dəstəyi mexanizmlərinin formalaşdırılması kimi kompleks tədbirlər həyata keçirilir [2].

Dövlət sahibkarlıq fəaliyyətini qanunvericilik, inzibati-hüquq, büdcə, vergi və pul-kredit sistemləri vasitəsi ilə tənzimləyir. Dövlət maddi-texniki, maliyyə, əmək, informasiya və təbii ehtiyatlardan istifadə sahəsində mülkiyyət və təşkilati-hüquqi imtiyazlara və qeyri-bərabərliyə yol vermir.

Sahibkarlığın sürətli inkişafını təmin etmək üçün dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinin öncül istiqamətlərini və buna müvafiq olaraq güzəştlər sistemini müəyyənləşdirir. Dövlət sahibkarlığa kömək məqsədi ilə informasiya, məsləhət, elm və tədris mərkəzləri, maliyyə fondları yaradır, vergi ödənişlərinin, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı ssudalarının faizlərinin, amortizasiya ayırmalarının güzəştli dərəcələrini və vergi tutulmayan digər ayırmaları müəyyənləşdirir.

Sahibkarlığa kömək və onun müdafiəsi üzrə dövlətin vəzifələrini və funksiyalarını Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı həyata keçirir. Həmçinin, sahibkarlığa kömək tədbirlərini maliyyələşdirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti

orqanı yanında Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu fəaliyyət göstərir.

Respublikanın iqtisadiyyatının inkişafında sahibkarlıq fəaliyyətinin yüksəldilməsi vacibdir

Respublikada kiçik sahibkarlığın və ümumiyyətlə sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi davam etdirilməkdədir. Artıq respublikamızda dövlət büdcəsinin imkanları da kifayət qədər genişlənmişdir. Bütün bunlar, nəticə etibarilə dövlətin iqtisadiyyata təsir dairəsinin genişləndirilməsinə, eləcə də dövlət sahibkarlığının inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətin genişləndirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Xüsusilə respublikamızda fundamental elmi-tədqiqatların həyata keçirilməsi, innovasiyalı istehsal proseslərinin genişləndirilməsi hesabına istər daxili, istərsə də xarici bazara fərqli məhsulların çıxarılması və onların rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür. Xüsusilə respublikamızın ÜTT-yə daxil olacağı yaxın perspektivdə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaradılması, eləcə də daxili və xarici bazarda rəqabətə davamlı məhsul istehsalının həyata keçirilməsi və xidmətlərin göstərilməsinin təmin edilməsi, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunub saxlanması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq, sahibkarlığın inkişafının bütün formalarına respublikamızda əlverişli şərait yaradılması dövlətin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri hesab edilir. Bu baxımdan respublikamızda dövlət başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasət, ilk növbədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaradılmasını özündə əks etdirir. Eyni zamanda dövlətin strateji maraqlarının qorunub saxlanması baxımından da dövlət sahibkarlığının inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər gücləndirilməkdədir. Belə ki, ölkə prezidentinin sərəncamı ilə yaradılan Dövlət İnvestisiya Şirkəti bu sahədə zəruri irəliləyişlərin təmin edilməsinə əlverişli şərait yaratmaqdadır. Belə ki, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə zəruri dəstək göstərilməsi, eləcə də sahibkarlığın bütün formalarına bərabər şərait yaradılması, dövlət sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi istiqamətində, xüsusilə strateji maraqları təmin edən sahələrdə bu sahənin inkişafının dəstəklənməsi ölkəmizin milli maraqlarının xarici bazarlarda da qorunub saxlanılmasına əlverişli şərait yarada bilər. Xüsusilə, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından kənd təsərrüfatına investisiyaların yatırılmasını həyata keçirən xüsusi dövlət qurumunun yaradılmasına və onun fəaliyyətinin genişləndirilməsinə də ehtiyac vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ötən il sahibkarların işgüzar əlaqələrinin inkişafının dəstəklənməsi istiqamətində həm ölkənin daxilində, həm də xaricində mühüm iqtisadi tədbirlər, o cümlədən biznes-forumlar, sərgilər və konfransların keçirilməsi istər ölkənin biznes mühitinin və iqtisadi potensialının təbliği, istərsə də yerli sahibkarların işgüzar əlaqələrinin inkişafı baxımından əhəmiyyətli olmuşdur. Xüsusilə xarici ölkələrdə təşkil edilən tədbirlər, ölkə iqtisadiyyatının prioritet inkişaf istiqamətləri üzrə investisiya qoyuluşlarının həcminin artırılması öz müsbət nəticələrini göstərməkdədir. Ölkəmizdə keçirilən biznes-forumlar yerli iş adamlarının tanıtılması, məhsulların xarici bazarlara çıxarılması, işgüzar müqavilələrin imzalanması, onların xarici işgüzar əlaqələrinin inkişafı baxımından əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

Xarici ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq bazarlara çıxışda və xarici bazarlarda rəqabət gücünün artırılmasında sahibkarlara göstərilən dövlət dəstəyinin artırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ixrac qabiliyyətini artırmaq məqsədi ilə təşviqedicilik tədbirlər, sahibkarlıq subyektlərinin dövlət tərəfindən güzəştli kreditlərlə təminat səviyyəsi daha da yüksəldilir, daxili bazarın haqsız rəqabətdən qorunması üçün beynəlxalq təcrübədə qəbul olunmuş antidempinq və digər qoruyucu tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Biznes mühitinin, rəqabət qanunvericiliyi və siyasətinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilir, investorların hüquqlarının qorunması mexanizmləri təkmilləşdirilir. Bununla yanaşı, vergi dərəcələrinin və məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının strukturunun, həmçinin gömrük rüsumlarının optimallaşdırılması istiqamətində həyata keçiriləcək tədbirlər

sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin yaradılmasına kömək edəcəkdir.

Ədalətli rəqabət mühitinin formalaşdırılması, iqtisadiyyatda və xüsusilə də istehlak bazarında inhisarlaşmanın məhdudlaşdırılması üzrə tədbirlər davam etdirilməkdədir. Antiinhisar qanunvericiliyi və praktikasını təkmilləşdirilir, ticarətdə tətbiq edilən qeyri-tarif əngəllərinin aradan qaldırılması üçün əməli tədbirlər görülməkdədir.

İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində də işlər davam etdirilməkdədir, məhsulların keyfiyyətinə səmərəli nəzarət mexanizmlərinin yaradılması, keyfiyyətə nəzarət üzrə milli standartlar hazırlanması və sertifikatlaşdırma sisteminin təkmilləşdirilməsi davam etdiriləcəkdir. Sahibkarların ictimai birliklərinin, o cümlədən peşə assosiasiyalarının yaradılması və inkişafı dəstəklənəcək, sahibkarlığın inkişafını əngəlləyən amillərin aşkar edilməsi və aradan qaldırılması məqsədi ilə müntəzəm monitorinqlər aparılacaqdır.

Nəticə

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, müasir şəraitdə kiçik sahibkarlığın inkişafının ölkə iqtisadiyyatının inkişafında böyük rolu danılmazdır. Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi ölkədə istehsalın artırılmasının, yeni iş yerlərinin yaradılmasının, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin başlıca qarantıdır. Həmçinin, ölkənin strateji maraqlarının təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir və eləcə də ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sistemində inteqrasiyasının uğurla reallaşdırılmasına əlverişli şərait yaradır. Belə ki, rəqabətə davamlı məhsulun istehsal edilməsi, əslində onun daxili və xarici bazarda möhkəmlənməsi başlıca ilkin şərt kimi çıxış edir. Bu baxımdan bu sahənin inkişafının infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, bu sahəyə investisiya qoyuluşlarının artırılması hazırda qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri hesab edilir.

Həmçinin, biz ÜTT-yə daxil olmaq üçün beynəlxalq ticarət sistemində uyğun islahatlar həyata keçirməli, qanunları dünya ticarət sistemində tətbiq edilən praktikaya uyğunlaşdırmalı, son nəticə olaraq yerli şirkətlərin və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yeni imkanlar açmalıyıq.

Ədəbiyyat

1. İmanov Ə.Ş. Kiçik sahibkarlıq. Bakı - 2007. İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 283 s.
2. İbrahimov İ.H. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri. Bakı, 2010, s.46.
3. Лапушта М.Г. Малое предпринимательство. “Инфра-М”. Москва, 2010, 259 с.

*к.э.н., Малахат Солтан кызы Гусейнова
старший преподаватель Сумгаитского
Государственного Университета,*

Роль малого предпринимательства в экономике страны

Резюме

В статье отражена роль малого предпринимательства в экономике страны, освещены положительные и отрицательные стороны деятельности малых предприятий. А также исследованы предпринимаемые меры для расширения предпринимательской деятельности со стороны государства и полученные впоследствии результаты.

Ölkələr	Xüsusi çəkisi (faizlə)					YERİ				
	2006	2007	2008	2009	2010	2006	2007	2008	2009	2010
Rusiya Federasiyası	22,4	17,6	18,8	17,5	17,3	1	1	1	1	1
Türkiyə	7,3	10,9	11,3	14,8	11,7	4	2	2	2	2
Almaniya	7,7	8,3	8,3	9,1	9,2	3	3	3	3	3
Çin	4,2	4,9	6,7	7,9	8,9	7	7	5	5	4
Ukrayna	6,0	8,1	7,9	8,4	7,1	6	6	4	4	5
Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallıqları	8,6	7,2	5,4	4,5	4,6	2	2	6	6	6
Qazaxıstan	2,4	3,9	2,8	1,0	4,4	11	11	10	19	7
ABŞ	3,8	4,7	3,7	4,3	3,1	8	8	7	7	8
Sinqapur	0,1	0,2	0,5	0,1	2,6	43	43	28	55	9
Braziliya	1,6	2,1	1,3	1,9	2,4	15	15	16	14	10

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, малые предприятия, конкурентная среда, государственное регулирование.

*Huseynova Malahat Soltan
Senior teacher Sumgait State University*

The role of small business in the country's economy

Summary

In the article the role of small business in the country's economy has been reflected, the positive and negative sides of small enterprises have been highlighted. Besides, measures for expanding business activities by the government and as a result of these taken actions gained achievements are demonstrated too.

Key words: entrepreneurship activity, small enterprise, the competitive environment, government regulation.

Ölkələr	Xüsusi çəkisi (faizlə)					YERİ				
	2006	2007	2008	2009	2010	2006	2007	2008	2009	2010
İtaliya	44,7	15,5	40,2	25,8	33,0	1	2	1	1	1
Fransa	5,5	4,3	4,9	4,9	8,7	4	8	5	3	2
İsrail	10,7	6,1	7,6	8,4	8,2	2	6	3	4	3
ABŞ	1,4	3,8	12,6	11,9	7,6	11	9	2	2	4
Ukrayna	0,6	0,5	0,4	1,3	4,2	16	26	26	15	5
Xorvatiya	0,1	0,7	1,1	1,3	3,7	42	23	15	14	6
İndoneziya	0,0	6,4	3,0	4,5	3,7	80	5	7	7	7
Rusiya Federasiyası	5,4	8,7	1,2	5,1	3,6	5	3	13	5	8
Malayziya	0,0	0,0	0,0	2,6	3,5	95	71	90	10	9
Sinqapur	0,5	0,2	0,0	0,0	2,4	18	35	49	46	10

AQRAR SAHİBKARLIĞIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə aqrar sahibkarlığın səmərəliliyi qiymətləndirilir, investisiya qoyuluşlarının və innovasiyaların tətbiqinin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsiri araşdırılır. Göstərilir ki, aqrar sahəyə innovasiyalı texnologiyaların tətbiqi kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının xərclərini artırsa da, əmək məsarifinin azalması, məhsuldarlığın artması və məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsi nəticə etibarilə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəlməsini təmin edir.

Açar sözlər: aqrar sahibkarlıq, innovasiyalı texnologiyalar, investisiya qoyuluşu, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi, maya dəyəri, satış qiyməti, rentabellik.

Giriş

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2012-ci ildə də global iqtisadi böhran şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatı ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strategiya və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uğurlu iqtisadi siyasəti nəticəsində mənfi xarici iqtisadi təsirlərə dayanıqlılıq nümayiş etdirmiş, iqtisadi artımın davamlılığı təmin edilmişdir. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu isə artaraq 2012-ci ildə 4763,5 milyon manata çatmışdır. Əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramının icrası davam etdirilmiş, hesabat dövründə kənd təsərrüfatı sahəsində 5,8 faiz artıma nail olunmuş, bu sektora güzəştli kreditlərin, vergi güzəştlərinin, subsidiyaların verilməsi, aqrolizinq xidmətlərinin göstərilməsi və digər dövlət dəstəyi tədbirləri davam etdirilmişdir. Quşçuluq, heyvandarlıq, taxılçılıq, üzümçülük təsərrüfatları, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, tədarükü, saxlanması, emalı və satışı kompleksləri, aqroservislər yaradılmış, su təminatı və meliorativ tədbirlər görülmüş, bir sıra ərzaq məhsulları üzrə daxili istehsal artmış, mövsümlə əlaqədar istehlak qiymətləri kəskin dəyişməmiş və bu sahədə sabitliyə nail olunmuşdur.

Hər ildə olduğu kimi 2012-ci ildə də sahibkarlığın maliyyə təminatı yaxşılaşmış, güzəştli kreditlərin həcmi artmışdır. Ötən il Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri hesabına 2400 sahibkara 218 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir ki, bunun da 128 milyon manatı və ya təqribən 60 faizi qaytarılan vəsaitlər hesabınadır. Bütün bunlar aqrar sahibkarlığın səmərəliliyinə öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Aqrar sahibkarlığın səmərəliliyi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar sahibkarlıq fəaliyyətinin mühüm nəticəsi onun səmərəliliyidir. Səmərəlilik aqrar sahibkarlıq müəssisəsinin rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən etməklə onun gələcək inkişaf meyillərini əsaslandırmağa imkan verir. İqtisadi səmərəlilik iqtisadiyyatın bütün sahələrində geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsinin başlıca hərəkətverici qüvvəsidir. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyi təmin edilmədiyi halda təsərrüfat subyekti növbəti ildə məhsul istehsalını həyata keçirmək üçün zəruri kapital ehtiyatlarına malik olmur.

Səmərəliliyin başlıca meyarı mövcud ehtiyatlardan rəşional istifadə etməklə ictimai tələbatın və şəxsi istehlakın tam ödənilməsinin təmin edilməsidir. Aqrar sahibkarlığın səmərəliliyi qiymətləndirilərkən ona təsir göstərən bütün amillər müəyyən edilməlidir. Çünki onlar istehsalın son nəticəsinə həlledici təsir göstərir. Məsələn, eyni səviyyəli məhsuldarlığa müxtəlif xərc ünsürləri ilə, az və çox əmək və vəsait sərf etməklə də nail olmaq mümkündür. Eyni zamanda, eyni səviyyəli məhsuldarlıqda müxtəlif keyfiyyətli məhsul istehsal edilə bilər ki, bu da istehsalın səmərəliliyinə böyük təsir göstərir [1]. Yalnız sistemli yanaşma kompleks təhlilin aparılmasına və kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm istiqamətlərinin əsaslandırılması üçün daha düzgün nəticələrin irəli sürülməsinə imkan verir.

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi kompleks və çoxşaxəli xarakter daşıyır. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərə-

liliyinə çoxsaylı amillər təsir göstərir. Bu amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- təbii-iqlim amilləri;
- məhsulun keyfiyyəti;
- məhsul istehsalının həcmi;
- kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın səviyyəsi;
- qiymətlərin səviyyəsi;
- aqrar sahənin maliyyələşmə və kreditləşmə səviyyəsi;
- vergi dərəcələri;
- innovasiyaların tətbiqi və s.

Aqrar sahibkarlığın mövcud vəziyyəti və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. Şübhəsizdir ki, aqrar sahibkarlıq ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən aqrar sahə məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və yüksəldilməsi imkanlarının araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aqrar sahibkarlığın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün onun mövcud vəziyyəti öyrənilmiş və istehsal olunan məhsulun maya dəyəri, satış qiyməti və rentabellik səviyyəsi kimi göstəricilər təhlil edilmişdir. Bunun üçün iki təsərrüfat formasının: kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının iqtisadi göstəriciləri araşdırılmışdır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəricilərinə nəzər yetirək.

Cədvəl 1.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində İsentner məhsulun maya dəyəri, satış qiymətləri və rentabelliği.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məcmuəsi.

Cədvəl məlumatlarının təhlili göstərir ki, bitkiçilik məhsullarının – kartofun, meyvə və giləmeyvənin, həmçinin üzümün maya dəyəri müqayisə edilən illərdə artmışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri toxumluq kartofun kifayət qədər çatışmaması, həmçinin aşağı məhsuldar olmasıdır. Üzümün maya dəyərinin artmasının əsas səbəbi isə yeni salınmış üzüm bağlarının ikinci və üçüncü illərdə kifayət qədər bara düşməməsidir. Kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin, xüsusilə maya dəyərinin miqyas effektindən asılılığı isə özünü tütüncülükdə aydın göstərmişdir. Apardığımız tədqiqatlar belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, tərəvəz, kartof kimi məhsulların istehsalı daxili tələbatı ödəməsinə baxmayaraq, respublikamızın kənd təsərrüfatında hələ də istənilən səviyyədə intensiv inkişafa nail olunmamışdır. Bitkiçilikdə istehsalın intensivləşdirilməsi məhsuldar toxum sortlarının yaradılmasından və onun səmərəli şəkildə rayonlaşdırılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bunun üçün ilk növbədə elmi-tədqiqat institutlarının maddi-texniki bazası möhkəmləndirilməli, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması stimullaşdırılmalı, elmi-tədqiqat institutları ilə aqrar sahibkarlıq strukturlarının səmərəli əməkdaşlığı təmin edilməli, istehsala aqrar innovasiyalar tətbiq edilməlidir.

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, sahibkarların kənd təsərrüfatı məhsullarını dünya bazarına çıxarmaq imkanları məhduddur, hətta ölkəyə idxal olunan məhsullarla rəqabətə tab gətirmə qabiliyyəti belə aşağı səviyyədədir. Bunun əsas səbəbi odur ki, məhsul istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsi yüksəkdir və nəticədə daxili ərzaq bazarına idxal edilmiş məhsulun qiyməti ilə rəqabətdə yerli məhsullar geri qalır. Ümumiyyətlə götürdükdə ərzaq bazarında yerli kənd təsərrüfatı məhsulları həm qiymət rəqabəti, həm məhsulun keyfiyyəti, həm də məhsulun qablaşdırılması və reklamı baxımından idxal məhsullarından aşağı səviyyədədir. "Məhsulun alqı-satqısı üçün yeni iqtisadi münasibətlərə uyğun bazarın mühüm atributları, infrastrukturunu ləng yaradılır. Kifayət qədər tədarük-satış bazaları olmadığından, meyvə-tərəvəzin yerlərdə tədarükü, saxlanması və

satışı lazımı səviyyədə təşkil edilmir. Hesablamalara görə qeyd olunan səbəblərdən hər il yetişdirilmiş meyvə və tərəvəzin 10-15 faizi itirilir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını artırmaq, xarici bazarda rəqabətqabiliyyətli məhsul satmaq üçün çeşidləmə, qablaşdırma, saxlama, reklam, nəqliyyat məsələləri həll olunmalı, istehsala və ixraca stimül yaradan tədbirlər həyata keçirilməlidir” [4].

“Son illər meyvə-tərəvəz və bir sıra digər kənd təsərrüfatı məhsullarının yığım dövründə qiymətləri kəskin şəkildə aşağı düşür. Bu əsas etibarlı ilə həmin sahələrdə istehsalın yüksək tempə artmasının nəticəsi olsa da, belə vəziyyət aqrar istehsalçıların gəlirlərinə neqativ təsir edir... Problemin aradan qaldırılması məqsədilə görülən tədbirlər sırasında soyuducu anbarlar şəbəkəsinin yaradılması istiqamətində həyata keçirilən sistemli işlər xüsusi diqqətə layiqdir. Artıq bir neçə rayonda həmin anbarların fəaliyyətə başlaması kənd təsərrüfatı istehsalının mövsümliliyi ilə əlaqədar istehsalçı və istehlakçıların problemlərinin xeyli hissəsinin həll ediləcəyi barədə nikbinliyə əsas verir” [1, səh. 120]. Lakin məhsulların saxlanması üçün sahibkarların tətbiq etdikləri qiymətlərin səviyyəsi istehsalçıların məhsullarını sonradan baha sataraq əldə edə biləcəkləri gəlirini üstələyir. Buna görə də bu sahədə qiymətlərin tənzimlənməsinə dövlətin nəzarət etməsi məqsədəuyğun olardı.

Heyvandarlıq sahələrinə tətbiq edilən innovasiyalı texnika və texnologiyalar heyvandarlıq məhsullarının maya dəyərinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Tətbiq edilən yeni texnologiyaların dəyəri ödənildikdən sonra qiymətlərin stabilləşməsi gözlənilir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, müasir texnologiyaların tətbiqi bir tərəfdən əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olursa, digər tərəfdən işsizlərin sayı da artır. Bu problem hər bir istehsal müəssisəsində əlavə və köməkçi sahələrin, həmçinin emal sahəsinin yaradılması, məhsulların qablaşdırılmasının təşkil edilməsi yolu ilə həll edilməlidir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinə təsir edən ən başlıca amil həm də məhsulun satış qiymətidir. Satış qiyməti tələbdən asılı olduğu qədər məhsulun keyfiyyətindən də asılıdır. Gəncə kənd təsərrüfatı məhsullarının satış bazarında müxtəlif çeşidli kartof məhsulları satılır. Kartofun qiymətinə gəldikdə isə Gədəbəy kartofu özünün yüksək istehlak xassələri və keyfiyyətinə görə istehlakçılar tərəfindən daha yüksək qiymətə alınır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinə kənd təsərrüfatına tətbiq olunan innovasiyalar da müsbət təsir göstərir. 2010-cu illə müqayisədə 2011-ci ildə məhsulların satış qiymətlərinin artması həm əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artması, həm də keyfiyyətin yüksəlməsi ilə birbaşa bağlıdır. 2010-cu illə müqayisədə 2011-ci ildə əsasən meyvə və giləmeyvənin, heyvandarlıq məhsullarının və diri çəki artımının qiyməti yüksəlmişdir. Meyvənin satış qiymətinin artmasına iqlim şəraitindən asılı olaraq məhsuldarlığın aşağı olması, heyvandarlıq məhsullarının satış qiymətinin artmasına isə yeni texnologiyaların tətbiqi və yemin baha olması təsir etmişdir. Yalnız donuz ətinin qiymətinin nəzərəcarpacaq fərqlə aşağı düşməsinin səbəbi əhalinin donuz ətinə tələbatının olmamasıdır.

Aqrar sahibkarlığın səmərəliliyinin yekun nəticəsi rentabellik səviyyəsidir. Cədvəl 1-in məlumatlarından görüldüyü kimi, xam pambıq, üzüm və donuzun çəki artımı istisna olmaqla qalan məhsulların satışından əldə edilən rentabellik göstəricisi 1,4%-lə 139,6% arasında dəyişmişdir. Başqa sözlə, aqrar sahibkarlığın bütün sahələri rentabelliyyə malik olmuşdur.

Aqrar sahibkarlıqda yüksək səmərəliliyin əldə olunması üçün istehsal sahələrinin optimallığına nail olmaq və sahələrin ixtisaslaşmasına uyğun əməyin təşkil formalarını təkmilləşdirmək, istehsala universal texnika və ən müasir texnologiyaları tətbiq etmək məqsədəuyğundur. Hazırda kənd

təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətini istehsalın intensivləşdirilməsi təşkil edir. Ancaq sahə vahidinə kapital qoyuluşlarının həcminin artırılması və mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi hesabına intensiv inkişafa nail olmaq olar.

Statistik mənbələr göstərir ki, fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarına 43691 hektar ümumi torpaq sahəsi, o cümlədən 28919 hektar əkin yeri olmaqla 41575 hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi təhkim edilmişdir. Bir təsərrüfata düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi orta hesabla 16 hektar təşkil edir.

Fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarında kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondlarının mövcud vəziyyəti araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri 2010-cu ildə 21088 min manat, 2011-ci ildə isə 22799 min manat təşkil etmişdir. Fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarının hər hektar əkin yerinə düşən kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas fondların orta illik dəyəri müəyyən edilmişdir. Araşdırmaların nəticəsi göstərir ki, hər hektar əkin yerinə düşən fondun dəyəri 2010-cu illə müqayisədə 2011-ci ildə 164 manat artmışdır. Müqayisə edilən illərdə fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarında 2010-cu ildə əkin yeri 4845 hektar azalmış, əsas fondların orta illik dəyəri isə 1711 min manat artmışdır. Əsas fondların dəyərinin artımı istehsala tətbiq edilən innovasiyaların hesabına yaranmışdır. Fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarının innovasiyalı inkişafının səmərəliliyini araşdırmaq üçün həmin təsərrüfatların investisiya və digər məsrəfləri təhlil edilmişdir.

Fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarında 1sentner məhsulun maya dəyəri, satış qiymətləri və rentabelliği

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, fərdi sahibkar təsərrüfatlarında da məhsulların satış qiymətləri yüksəlmişdir. İstehsal olunan məhsulların satış qiymətinin yüksəlməsi müəssisələrin gəlirliliyinə müsbət təsir göstərmişdir. Ancaq 2010-cu illə müqayisədə 2011-ci ildə bitkiçiliyin və heyvandarlığın bir sıra sahələrində rentabellik səviyyəsi aşağı olmuşdur.

Aparılan araşdırmalardan bir daha görünür ki, nəinki hüquqi status almış kənd təsərrüfatı müəssisələrində və fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarında, eləcə də aqrar sahənin digər kateqoriyalı təsərrüfatlarında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə iqtisadi göstəricilər ilbəil yüksəlir. Bu iqtisadi göstəricilərin yüksəlməsi dövlətin aqrar sektora göstərdiyi diqqət və qayğının nəticəsidir. 2003-2012-ci illərdə aqrar sektor 1,4 dəfə, heyvandarlıq məhsullarının istehsalı isə 3,4 dəfə artmışdır. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun xətti ilə 2003-cü ildən bəri 15 mindən çox sahibkara 936 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir. Güzəştli kreditlər hesabına maliyyələşdirilmiş layihələrin reallaşdırılması 104 mindən çox yeni iş yerlərinin açılmasına imkan yaratmışdır.

Ötən müddətdə verilən kreditlərin məbləği 20,3 dəfə artmışdır. Ayrılan kreditlərin 43,4%-i və ya 406,3 milyon manatı qaytarılan vəsaitlər hesabına təmin olunmuşdur. 491,8 milyon manat güzəştli kredit dövlət başçısının tapşırığına müvafiq yeni texnologiyalara əsaslanan 248 investisiya layihəsinə yönəldilmişdir.

Fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarına ayrılan subsidiyalar və güzəştli kreditlərlə yanaşı Aqrolizinq xətti ilə kənd təsərrüfatı texnikası, avadanlıq və damazlıq heyvanlar gətirilərək güzəştli şərtlərlə fermerlərə verilmiş, rayon aqroservis fəaliyyətinin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmişdir. İl ərzində on rayonda aqroservis fəaliyyəti tikilmiş, ölkəyə 1785 ədəd müxtəlif təyinatlı kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıq gətirilmişdir.

Heyvandarlığın inkişafını təmin etmək üçün cins damazlıq heyvanların alınmasına 10 milyon manat vəsaitin ayrılmasına sərəncam verilmişdir ki, bu sahənin inkişafına əlavə tökan olacaqdır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özümüzü təminat səviyyəsi 75%, bəzi sahələr istisna olmaqla əsas ərzaq məhsulları üzrə isə aşağıdakı kimi olmuşdur. Ət və ət məhsulları üzrə özünü-təminat 2012-ci ildə 92%-ə, 2013-cü ildə 95%-ə çatdırılması nəzərdə tutulur. Quş əti ilə təminatın 88%, 2013-cü ildə 93%, yumurta üzrə 96%, 2013-cü ildə 100%-ə çatdırılması proqnozlaşdırılır. Bitki yağının təminatının 70%-dən 75%-ə yüksəldilməsi proqnozlaşdırılır. Süd və süd məhsulları ilə özünü-təminat 73%-dən 2013-cü ilin sonunadək 78%-ə yüksəldiləcəkdir. Üzüm 94%, kartof 100%, bostan məhsulları 100%, meyvə və giləmeyvə 126%, tərəvəz 99%, şəkər və şəkərdən alınan məhsullar yerli xammalla cəmi 12% təmin olunur.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarında nəzərdə tutulan müddəalar və hədəflər, dövlətin ciddi nəzarəti və qayğısı sayəsində vaxtından əvvəl yerinə yetirilir. Bu gün istehsalat tətbiq edilən innovasiyalı texnologiyalar yaxın 2-3 ilə istisna etdiyimiz məhsullar üzrə də məhsuldarlığı və istehsalın həcmi proqnozlaşdırılan səviyyəyə çatdırmağa və aqrar sahibkarlığın səmərəliliyini daha da yüksəltməyə imkan verəcəkdir.

Nəticə

Aqrar sahibkarlığın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə iki təsərrüfat formasının: kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının iqtisadi göstəriciləri araşdırılmışdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin, xüsusilə maya dəyərinin miqyas effektindən asılılığı aydın göstərilmişdir. Apardığımız tədqiqatlar belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, tərəvəz, kartof kimi məhsulların istehsalı daxili tələbatı ödəməsinə baxmayaraq, respublikamızın kənd təsərrüfatında hələ də istənilən səviyyədə intensiv inkişafa nail olunmamışdır. Bitkiçilikdə istehsalın

intensivləşdirilməsi məhsuldar toxum sortlarının yaradılmasından və onun səmərəli şəkildə rayonlaşdırılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bunun üçün ilk növbədə elmi-tədqiqat institutlarının maddi-texniki bazası möhkəmləndirilməli, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması stimullaşdırılmalı, elmi-tədqiqat institutları ilə aqrar sahibkarlıq strukturlarının səmərəli əməkdaşlığı təmin edilməli, istehsala aqrar innovasiyalar tətbiq edilməlidir.

Aqrar sahibkarlıqda yüksək səmərəliliyin əldə olunması üçün istehsal sahələrinin optimallığına nail olunmalı və sahələrin ixtisaslaşmasına uyğun əməyin təşkili formaları təkmilləşdirilməli, istehsala universal texnika və ən müasir texnologiyaları tətbiq etməklə istehsal intensivləşdirilməlidir.

Elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin, innovasiyaların, çevik idarəetmə metodlarının, mecnecment və marketingin istehsala tətbiqi ilə yanaşı regional ixtisaslaşma və regionların nisbi üstünlüklərindən aqrar sahibkarlığın səmərəliliyinin yüksəldilməsində istifadə edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov E. Aqrar sahibkarlığın inkişafının iqtisadi problemləri. Gəncə, 2010.
2. "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı".
3. "Azərbaycanın kənd təsərrüfatı" Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2012-ci il.
4. "Xalq qəzeti" 15 yanvar 2013-cü il.
5. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"-nın icrasının dördüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfrans. "Respublika" qəzeti, 13 fevral 2013-cü il.

У.И.Рзаева

Оценка эффективности сельскохозяйственного предпринимательства

Резюме

В статье дана оценка эффективности сельскохозяйственного предпринимательства, исследовано влияние инвестиций и инноваций на повышение экономической эффективности сельскохозяйственного производства. Отмечается что, применение инновационных технологий в области аграрного предпринимательства повышает затраты сельскохозяйственных товаропроизводителей, но за счет снижения трудоемкости и повышения производительности труда и качества продукции в результате обеспечивается повышение экономической эффективности производства.

Ключевые слова: аграрное предпринимательство, инновационные технологии, инвестиции, оценка эффективности, себестоимость, цены продажи, рентабельность.

U.I.Rzaeva.

Evaluation of the efficiency of agricultural enterprises

Summary

The article assesses the effectiveness of agricultural entrepreneurship, investment and innovation to increase the impact of the economic efficiency of agricultural production are investigated. Producers of agricultural commodities in the agricultural field application of innovative technologies costs reduction of labor, in productivity and enhance product quality and economic efficiency of

production as result of rise.

Key words: agricultural entrepreneurship, innovative technologies, investment, estimation of efficiency, cost, selling price, profitability.

UOT 334.7

*Fərhad Arif oğlu QARAŞOV,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin dissertantı*

AQRAR SAHİBKARLIĞIN DAYANIQLI İNKİŞAF İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə aqrar sahibkarlığın dayanıqlı inkişafının nəzəri-metodoloji məsələləri araşdırılmışdır. Aqrar sahədə sahibkarlığın dayanıqlı inkişaf imkanlarının qiymətləndirilməsinin metodiki və informasiya aspektlərinə xüsusi diqqət verilmişdir.

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf, sahibkarlıq, aqrar sahə, qiymətləndirmə.

Giriş

Sahibkarlığın, o cümlədən aqrar sahədə dayanıqlı inkişaf imkanlarının qiymətləndirilməsi, ümumilikdə aqrar iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının strateji məqsədlərinə nail olma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi məsələsinə gətirilə bilər. Bunun üçün kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi şəraitində kənd əhalisinin həyat keyfiyyətinin yüksəlişi və təbii resurslardan səmərəli istifadə meyarları uzlaşdırılmalı, zəruri istiqamətlərdə kənd hazırlığının yeni keyfiyyətinin əldə edilməsi, mükəmməl infrastruktur şəbəkəsinin və institusional təminatın formalaşdırılması imkanları və onların reallıq səviyyəsi sözün həqiqi mənasında hərtərəfli səciyələndirilməlidir.

Sahədə sahibkarlığın inkişaf prioritetləri. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyasında aqrar sahənin davamlı inkişafı üçün müəyyən edilmiş bir sıra prioritetlər, sahibkarlığın dayanıqlı inkişafı baxımından aşağıdakı vəzifələrə münqər edilmişdir: - kənd təsərrüfatı bitkilərinin bölgələr üzrə optimal əkin strukturunun və istehsal həcmının müəyyənləşdirilməsi; özəl toxumçuluq, tingçilik təsərrüfatlarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi, bu sahədə mütərəqqi texnologiyaların tətbiq edilməsinin stimullaşdırılması; istixana tərəvəzçiliyinin genişləndirilməsi üçün kiçik sahibkarlara elmi-metodiki kömək göstərilməsi; orijinal, super elit və elit toxumlarının istehsalının özəl toxumçuluq təsərrüfatlarında həyata keçirilməsinin dəstəklənməsi; özəl toxum istehsalçıların fəaliyyətinin dəstəklənməsi və bu sahədə sertifikatlaşdırma sisteminin qurulması; xarici ölkələrdən cins heyvanların idxal edilərək, özəl və dövlət damazlıq kənd təsərrüfatı müəssisələrinə verilməsinin dəstəklənməsi; broyler damazlıq quşçuluq təsərrüfatları və damazlıq materiallarının yetişdirilməsinin stimullaşdırılması; kənd təsərrüfatının maddi-texniki təminatını yaxşılaşdırmaq üçün lizinqlə məşğul olan qurumların fəaliyyətinin genişləndirilməsi və bu sahədə yeni təşkilatların yaradılmasının stimullaşdırılması; aqrar sahədə sığortanın stimullaşdırılması üçün mövcud qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi; sahibkarların maliyyə resurslarına olan ehtiyaclarının ödənilməsinin təmin etmək məqsədilə kənd yerlərində maliyyə-kredit institutlarının yaradılması və inkişafı; aqrar sahədə vergi siyasətinin sahibkarlığın inkişafına və ərzaq bazarında məhsul bolluğu yaradılmasına istiqamətləndirilməsi; qeyri-dövlət fitosanitar xidmətinin fəaliyyətinin dəstəklənməsi; fitosanitar vəziyyəti əks etdirən informasiya-məsləhət sisteminin yaradılması və s.

Aqrar sahənin davamlı inkişafının, yuxarıda qeyd olunan prioritetlərinin reallaşdırılması və sahibkarlığın dayanıqlı inkişafı baxımından əsaslandırılmış vəzifələrin icrası üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması iqtisadi, ekoloji, sosial və institusional amillər kompleksinin idarə edilməsini nəzərdə tutur.

“İqtisadi-ekoloji tənzimləmənin metodoloji və informasiya bazası aktual problemlərin təxirə salınmadan həlli baxımından arzuolunan səviyyədə deyildir. Belə ki, müvafiq tədqiqatlar və onların nəticələrinin tətbiqi metodlarının adekvat sistemi ilkin formalaşma mərhələsindədir” [1, s. 277]. Aqrar sahədə sahibkarlığın dayanıqlı inkişaf imkanlarının qiymətləndirilməsi üçün lazım olan informasiya bazasının natamamlığı, bəzi hallarda minimum tələblərə cavab verməməsi, aidiyyəti

bilavasitə görünməyən məlumat mənbələrindən istifadəyə ehtiyac yaranır. Həmin mənbələrə, ilk növbədə aşağıdakılar aid oluna bilər: - müxtəlif (stasionar və qeyri-stasionar) mənbələrdən kənd rayonlarında atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələrin miqdarı və tərkibi; su ehtiyatlarından istifadə və onların mühafizəsi vəziyyəti; təhlükəli istehsalat tullantılarının yaranması, istifadəsi və zərərsizləşdirilməsini səciyyələndirən göstəricilərin dinamikası; ümumilikdə təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirini xarakterizə edən göstəricilər və s.

İqtisadi-təsərrüfat fəaliyyətinin ekoloji xarakteristikasında, dəqiqlik baxımından stasionar mənbələrdən atmosfərə atılan çirkləndirici maddələrin miqdarı və strukturu barədə məlumatlar, mütəxəssislərin fikrincə, daha böyük etimada layiqdir. Məsələ ondadır ki, hazırda atmosfərə atılan çirkləndirici maddələr əsasən stasionar mənbələr üzrə qeydiyyatla alınır.

Urbanizasiya proseslərinin intensiv surətdə davam etdiyi hazırkı şəraitdə atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələrin əsas hissəsi böyük şəhərlərin və sənaye mərkəzlərinin payına düşür. Regionlarda sənaye və digər fəaliyyət növləri üzrə fəallığın artması kənd rayonlarında stasionar mənbələrdən atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələrin, ümumi çirkləndirici maddələrin miqdarında xüsusi çəkisinin bir qədər artması ilə müşayiət edilir. Haqqında danışılan meyil 2009-2012-ci illərdə özünü əyani surətdə göstərir (cədvəl 1). Belə ki, həmin dövrdə kənd rayonlarında stasionar mənbələrdən atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələrin, ümumi çirkləndirici maddələrin miqdarında xüsusi çəkisi 17,3-22,6 faiz arasında dəyişmiş, başqa sözlə, əhəmiyyətli artım müşahidə olunmuşdur.

Cədvəl 1

Ölkədə stasionar mənbələrdən kənd rayonlarında atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələr (min ton)

Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur. Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2013, s. 362 – 363.

Təhlil edilən dövrdə rayonlarda stasionar mənbələrdən atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələr 38,4%, mütləq qiymətcə isə 14,2 min ton artmışdır.

Ekoloji tələblər və sahibkarlıq. İnsan ekologiyası aqrar fəaliyyətə, xüsusilə kənd təsərrüfatında intensivləşmənin ekoloji parametrlərinə ciddi münasibət tələb edir. Haqqında danışılan münasibət sahədə sahibkarlığın dayanıqlı inkişaf imkanlarının genişləndirilməsinə xidmət etməlidir. Sahibkarlıq subyektlərinin aqrar-ərzaq bazarında təklif etdiyi ərzaq məhsullarının keyfiyyəti onların dayanıqlı inkişaf imkanlarının reallaşdırılmasında həlledici rola malikdir. Odur ki, ekoloji təhlükəsizliyin də ehtiva olunduğu keyfiyyət parametrləri yaxşılaşdıqca, bir qayda olaraq, aqrar sahibkarların maliyyə durumu da yaxşılaşır və dayanıqlı inkişaf imkanları artır.

İnsan ekologiyası su mənbələrinə əlahiddə münasibəti nəzərdə tutur. Məsələ ondadır ki, cəmiyyətin fiziki mövcudluğunda həyati əhəmiyyətli rol oynayan suyun təhlükəsizliyi ərzaq probleminin həllində aparıcı amildir. Suyun keyfiyyəti və ekoloji tələblərə cavab verməsi dərəcəsi, onun insanların sağlamlığına təsirinin xarakterini müəyyənləşdirir. Bu təsirin səciyyələndirilməsi, suya mühüm qida və mühityaradan zəruri komponent kimi fərqli münasibət tələb edir. Sözügedən fərqlər əhatə dairəsində özünü daha aşkar göstərsə də, görmək çətin deyildir ki, fiziki mövcudluq şərti kimi suyun ekoloji-iqtisadi səciyyəsi daha ümumiləşdirici xarakterə malikdir. Odur ki, XXI əsrdə suyun keyfiyyəti, su hövzələrinin mühafizəsi və onlardan istifadə vəziyyəti ən müxtəlif səviyyələrdə nəinki elmi tədqiqatların, həmçinin milli və qlobal inkişaf strategiyalarının prioritet istiqamətinə çevrilmişdir.

Azərbaycanın su resurslarının üçdə ikisinin ölkə hüdudlarından kənarında formalaşması su ehtiyatlarının formalaşması, mühafizəsi və istifadəsi məsələlərinin beynəlxalq aspektlərini daim gündəlikdə saxlayır. Son onilliklərdə ölkə hüdudlarından kənarında formalaşan su mənbələrinin özünütəmizləmə qabiliyyətini itirməsi ehtimalının kəskin artması ekoloji vəziyyəti xüsusilə aktuallaşdırmışdır. Bu baxımdan ölkənin əsas su arteriyalarından biri olan Kür çayının vəziyyəti, onun çirklənməsinin yolverilməz həddə çatması ciddi narahatlıq doğurur.

2004-2012-ci illər ərzində təbii mənbələrdən götürülən suyun miqdarı 9,1% artmış, kənd təsərrüfatında istifadə edilən suyun miqdarı 4,6% azalmışdır. Haqqında danışılan azalma meylı sənaye istehsalında istifadə olunan suyun miqdarının təhlil dövründə 7,3% azalması ilə müşayiət edilmişdir. Ümumiyyətlə, suvarmaya və kənd təsərrüfatının təchizatına istifadə olunan suyun təbii mənbələrdən götürülən ümumi miqdarda xüsusi çəkisi 2004-2012-ci illər ərzində 53,6 faizdən 46,2 faizə enmişdir. Bununla belə, suvarmaya və kənd təsərrüfatının təchizatına istifadə olunan suyun təbii mənbələrdən götürülən suyun ümumi miqdarındakı payının hazırkı səviyyəsi onun ekoloji xarakteristikalarına diqqəti artırır. Kənd təsərrüfatında sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin intensivləşmənin, resurs və o cümlədən su təminatının ekoloji tələblərə uyğunluğu məsələləri, zənnimizcə, kompleks araşdırılmalıdır. Həmin dövrdə suyun nəqli zamanı yol verilən itkilər 23,8% və ya 815 milyon kub metr artaraq, 2012-ci ildə 4236 milyon kub metr təşkil etmişdir. Bu isə təbii mənbələrdən götürülən suyun ümumi miqdarının 34 faizi deməkdir.

Azərbaycan Respublikasında təhlükəli istehsalat tullantılarının yaranması, istifadəsi və zərərsizləşdirilməsini əks etdirən göstəricilərin dinamikası, həm ümumiyyətlə işgüzar fəallıq, həm də sahibkarlıq fəaliyyəti mühitinin səciyyəvləndirilməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Aqrar regionlarda təhlükəli istehsalat tullantılarının yaranması, istifadəsi və zərərsizləşdirilməsi vəziyyəti, burada, o cümlədən kənd təsərrüfatı və qeyri-kənd təsərrüfatında yaranan təhlükəli tullantıların miqdarı və tərkibi üzrə məlumatların toplanması və emalı üzrə işləri qənaətbəxş hesab etmək çətindir. Odur ki, rəsmi statistikada əks olunmuş məlumatlara əsaslanaraq ölkə üzrə təhlükəli istehsalat tullantılarının yaranması, istifadəsi və zərərsizləşdirilməsi üzrə göstəricilərin kəmiyyət ifadələrindən, böyük şəhərlər (Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir və Şirvan şəhərləri) üzrə müvafiq göstəriciləri sərf-nəzər etməklə aqrar regionlar üzrə vəziyyəti müəyyənləşdirmək məcburiyyəti yaranır. Əldə edilən rəqəmlər reallığı tam əks etdirməsə də, ilkin yanaşmada onlardan istifadə etmək lazım gəlir (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasında təhlükəli istehsalat tullantılarının yaranması, istifadəsi və zərərsizləşdirilməsi, min tonla

ar-Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir və Şirvan şəhərləri üzrə müvafiq göstəricilər istisna olmaqla.

Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, DSK, 2013, s.367.

Aqrar regionlarda yaranmış təhlükəli tullantılar 2005-2012-ci illər ərzində ciddi tərəddüdlərə məruz qalmış, 2012-ci ildə xeyli azalmışdır. Belə ki, 2012-ci ildə aqrar regionlarda yaranmış təhlükəli tullantılar rəsmi statistikaya əsaslanan hesablamalarda 2005-ci illə müqayisədə 80% azalıb. Belə vəziyyəti aşağıdakı amillərlə əlaqələndirmək olar:

- həmin ərazilərdə mineral gübrələrin, kimyəvi preparatların istifadəsinin azalması;
- kənd təsərrüfatında intensiv inkişafın müxtəlif təzahürlərinin ekoloji reqlamentləşdirilməsinin ciddiləşdirilməsi. Əslində, burada kütləvi surətdə yenilənən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı üzrə texniki vasitələrin ekoloji tələblərə müvafiqliyindən danışmaq yerinə düşərdi.

Aqrar sahədə sahibkarlığın dayanıqlı inkişaf imkanlarının reallığı, regionlarda müvafiq fəaliyyətdən ətraf mühitə dəyən zərərin ödənilməsi üçün adekvat vəsait ayırmalarından asılıdır. Postsovet məkanında təbiəti mühafizə tədbirlərinə məsrəflər tələb olunan səviyyədə deyildir. Beynəlxalq təcrübədə adekvat nəticələr əldə etmək üçün müvafiq tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə ayrılan vəsaitlər ölkənin ÜDM-inin 5-6 faizi səviyyəsində olması tövsiyə edilir. Arayış üçün bildirik ki, planetar miqyasda təbiəti mühafizə tədbirlərinə məsrəflər ÜDM-in 2-3 faizi intervalında tərəddüd edir.

Aqrar sahibkarlığın dayanıqlı inkişafı torpaq resurslarının vəziyyətindən, onların münbitliyinin bərpaı imkanlarından və onların gerçəkləşdirilməsi dərəcəsinə asılıdır. Araşdırmalar respublikamızda torpaqların eroziyası probleminin kəskinliyini söyləməyə əsas verir. Rəsmi statistikanın məlumatlarına görə, Azərbaycanın ümumi ərazisinin 36 faizindən bir qədər çoxu (3144 min ha) bu və ya digər dərəcədə eroziyaya məruz qalmışdır. Həmin ərazinin 14,1 faizi zəif, 10,7 faizi orta və 11,6 faizi güclü eroziyaya uğramaqla sahədə sahibkarlığın dayanıqlı inkişafına ciddi əngəl törədir.

Azərbaycanda 2005-2012-ci illərdə ətraf mühitin (atmosferin, su ehtiyatlarının və torpaq resurslarının) mühafizəsinə və təbii ehtiyatlardan istifadəyə yönəldilən investisiyanın dəfələrlə artmasına nail olunmuşdur (cədvəl 3).

Cədvəl 3

Azərbaycanda 2005-2012-ci illərdə ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii ehtiyatlardan istifadəyə yönəldilən investisiyanın dinamikası (mln. manat)

Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, DSK, 2013, s. 360

Özünütəminatmə milli aqrar siyasətin, o cümlədən sahədə sahibkarlığın dayanıqlı inkişafı baxımından prioritet istiqamətidir. Qabaqcıl xarici təcrübə göstərir ki, əhalinin daxili istehsal hesabına əsas ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi səviyyəsi yüksəldikcə, adətən, aqrar-ərzaq təsərrüfatında özəl bölmənin dayanıqlı inkişaf imkanları genişlənir.

Aqrar sahədə sahibkarlığın dayanıqlı inkişaf imkanları. Haqqında danışılan imkanlar fəaliyyətin şaxələndirilməsi dərəcəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məhz, sahibkarlıq fəaliyyətinin şaxələndirilməsi sahədə mövsümlilik amilinin təsirini yumşaltmağa şərait yaratmaqla sahibkarlıq subyektlərinin pul daxilolmalarının ahəngdarlığını yüksəldir. Əmtəəlik məhsulun satışından daxilolmalarda fasilələri azaltmaqla sahibkarlıq fəaliyyətinin şaxələndirilməsi istehsalın ekoloji reqlamentləşdirilmiş intensiv və innovasiyalı inkişafı imkanlarını genişləndirir.

Kənd təsərrüfatının fərdin və cəmiyyətin mövcudluğu üçün həyati əhəmiyyəti onun çoxfunksiyalı xarakterini müəyyənləşdirir. Sahədə sahibkarlığın dayanıqlı inkişafı imkanları, həlledici surətdə kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığının reallaşması səviyyəsi ilə, o cümlədən:

- kənd təsərrüfatının kənd həyat tərzinin formalaşmasında rolu ilə;
- kənd təsərrüfatının kənd ərazilərində məşğulluğun səviyyəsi və strukturunu, ümumiyyətlə iqtisadi fəallığı şərtləndirməsi dərəcəsilə;
- kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin idarə edilməsi imkanları ilə;
- aqrar regionların sosial inkişafında kənd təsərrüfatının rolu ilə;
- mədəni irsin qorunmasında kənd təsərrüfatının özünəməxsus funksiyalarının icrası vəziyyəti ilə əlaqədardır.

“Məsələ burasındadır ki, artıq aqrar elmdə əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə yanaşı, məşğulluq, ətraf mühitin qorunması, bölgələrin sosial inkişafı, bioenerji, mədəni mirasın mühafizəsi kimi funksiyaların olması da tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb edir” [2, s. 13].

Onu da qeyd edək ki, kənd yerlərində qeyri-kənd təsərrüfatı məşğuliyyəti imkanlarının reallaşdırılması, xüsusilə məşğulluğun quruluşunun yaxşılaşdırılması əhalinin alıcılıq qabiliyyətini yüksəltməklə, tədiyyə qabiliyyətli tələbi artırmaqla, aqrar-ərzaq bazarında müvazinətin yeni səviyyədə təşəkkülünə rəvac verir.

Aqrar sahibkarlığın dayanıqlı inkişafı bəzi qeyd-şərtlərlə sahədə struktur dayanıqlığı imkanları ilə şərtlənir. Sonuncular isə sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət istiqaməti və ümumilikdə ixtisaslaşmanın xarakteristikaları, habelə həmin subyektlərin ölçüləri ilə şərtlənir. Məsələ ondadır ki, hazırda Azərbaycanda aqrar sahibkarlıq subyektlərinin xırda ölçülü olması onların maliyyə dayanıqlığına mənfi təsir edir. Həmin ölçülərin optimallaşdırılması heç də həmişə təsərrüfatların iriləşdirilməsini nəzərdə tutmasa da, ölkəmizdə məhz sonuncu istiqamət, xüsusilə taxılçılıqda perspektivli istiqamət sayılır.

Nəticə

Aqrar sahibkarlığın dayanıqlı inkişafı baxımından prioritet istiqamətlərə özünütəminatmə, fəaliyyətin şaxələndirilməsi, pul daxilolmalarının ahəngdarlığının yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatının fərdin və cəmiyyətin mövcudluğu üçün həyati əhəmiyyəti, onun çoxfunksiyalılığının reallaşdırılması, aqrar istehsal və emal fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin səmərəli idarə edilməsi aid olun-

malıdır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov M.C. Aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf problemləri. Bakı, "Nurlar", 2006, 304s.
2. Ramil Hüseyn. Kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığı: qlobal iqtisadi sistemdə onun yeri və rolu. Bakı, "MBM" Nəşriyyatı, 2008, 336s.

Ф.А.Гарашов

Оценка возможностей устойчивого развития аграрного предпринимательства

Резюме

В статье исследованы теоретико-методологические вопросы устойчивого развития аграрного предпринимательства. Особое внимание уделено методическим и информационным аспектам оценки возможностей устойчивого развития предпринимательства в аграрном секторе.

Ключевые слова: устойчивое развитие, предпринимательство, аграрный сектор, оценка.

F.A.Qarashov

The assesion of the opportunity of the sustainable development of the agrarian entrepreneurship

Summary

The therotical and methodological problems of the agrarian enterpreneuership have been explored in the article. Special attention has been paid to the methodological informational aspects of the sustainable development in the agrarian sphere.

Key words: sustainable development, entrepreneurship, agrarian sphere, assesion.

BEYNƏLXALQ İQTİSADI ƏLAQƏLƏR

UOT 339.9

Nazim Hidayət oğlu ƏHMƏDOV
iqtidad elmləri doktoru, professor
Naxçıvan Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN – UKRAYNA TİCARƏT – İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ GENİŞLƏNİR

Xülasə

Hələ qədim zamanlardan Azərbaycan və Ukrayna xalqları arasında olan dostluq münasibətləri müstəqillik illərində daha da möhkəmlənmişdir. İttifaq illərində olduğu kimi müstəqillik əldə etdikdən sonra da hər iki dövlətin potensial imkanları ticarət-iqtisadi əlaqələrin daha da genişlənməsinə şərait yaratmışdır.

Məqalədə potensial imkanlar təhlil edilir və inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Ukrayna, ticarət, iqtisadi əlaqələr, idxal, ixrac, ticarət dövriyyəsi.

XXI əsr tarixə qloballaşma əsri kimi daxil olmuşdur. Qlobal proseslər xalqların taleyini həlledici dərəcədə müəyyən etməyə başlamışdır. Bu gün artıq birmənalı şəkildə demək lazımdır ki, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq heç bir ölkə xarici-iqtisadi əlaqələrə girmədən iqtisadiyyatının inkişafını təmin edə bilməz.

Zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olan Azərbaycan ittifaq dövründə dünya təsərrüfat sistemində müstəqil daxil olmaq hüququndan məhrum olaraq yalnız SSRİ-nin tərkibinə daxil olan müttəfiq respublikalarla qarşılıqlı surətdə geniş iqtisadi-ticarət əlaqələrinə malik olmuşdur.

XX əsrin axırlarında ikinci dəfə öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan dünya ölkələri ilə müstəqil xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrə girmişdir. İndi ölkə qarşısında öz təbii sərvətlərindən milli mənafeyə uyğun istifadə etmək, müstəqil daxili və xarici iqtisadi siyasət yeritmək və dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya olunmaq üçün geniş imkanlar açılmışdır.

Azərbaycan artıq bu gün dünyanın 155 ölkəsi ilə müstəqil şəkildə iqtisadi, siyasi, mədəni, elmi-texniki əlaqələr yaradan və qapalı iqtisadi sistemdən açıq iqtisadi sistemə keçən, açıq iqtisadi siyasət yürüdən bir ölkəyə çevrilmişdir.

Ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində daxil olması, yaxın və uzaq xarici dövlətlərlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin yaradılması və inkişafı müasir iqtisadiyyatımızın mühüm tərkib hissəsidir.

Xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində Azərbaycanın əsas strateji partnyorlarından biri Ukrayna Respublikasıdır.

İki əsrdən çox SSRİ-nin tərkibində olan Azərbaycan və Ukrayna arasında fəal iqtisadi əlaqələr formalaşmışdır. Bəzi məsələlərə diqqət yetirəndə görürük ki, Ukrayna kifayət qədər Azərbaycanın ciddi ehtiyac duyduğu zəngin metal resurslarına malikdir. Öz növbəsində Ukraynada enerji daşıyıcılarının çatışmazlığı mövcuddur. Bu ehtiyacın 80 faizə qədəri Rusiya tərəfindən ödənilir. Müstəqillik əldə etmiş Ukrayna Rusiyadan asılılığı aradan qaldırmaq, özünün enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün alternativ enerji mənbələri axtarışındadır və bu sahədə Azərbaycanla danışıqlar aparılır və yollar axtarılır.

Ukraynanın, həmçinin, coğrafi mövqeyi ona Azərbaycan üçün Avropaya açılan mühüm nəq-

liyyat dəhlizi olma imkanı verir. Azərbaycan Cənubi Qafqazda Ukraynanın mühüm siyasi və iqtisadi tərəfdaşdır. Hər iki ölkə indiyədək regional və beynəlxalq məsələlərdə eyni mövqedən çıxış etmişlər. Hər iki dövlət dünyada nüfuzu artan GUAM regional təşkilatının üzvüdür.

Sovet dövründə olduğu kimi 1993-cü ildə Ulu öndər Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra iki dövlət arasında münasibətlər ardıcıl inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur.

Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin daha da möhkəmləndirilməsi, təbii ki, tarixi ənənənin olması, milli maraqların üst-üstə düşməsi nəticəsində mümkün olmuşdur.

Azərbaycan və Ukrayna iqtisadiyyatındakı potensial imkanların olması iki ölkə arasında iqtisadi əlaqə yaradılmasına imkan verən əsas şərtlərdən biridir. Elə bu baxımdan ölkələrimiz arasında ticarət-iqtisadi əlaqələri daim inkişaf edir və genişlənir. Statistik məlumatların təhlili onu göstərir ki, iki dövlət arasında xarici ticarət dövriyyəsi daim genişlənir. Bunu son beş ilin rəqəmləri daha aydın göstərir. Belə ki, əgər 2006-cı ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində Ukrayna cəmi 356 milyon dollarlıq ticarət dövriyyəsinə malik idisə bu rəqəm artaraq 2010-cu ildə 1 milyard 354 milyon dollara çatmış və ya beş il ərzində təqribən bir milyard dollara yaxın artmışdır. Ukrayna Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində MDB ölkələri içərisində Rusiya Federasiyasından sonra ikinci yeri tutur.

Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna arasında ticarət dövriyyəsinin artması onun xüsusi çəkisinə də təsir etmişdir. Belə ki, 2006-cı ildə əgər Ukrayna Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində cəmi 3,1 faizlik xüsusi çəkiyə malik idisə bu rəqəm 2010-cu ildə artaraq 4,8 faizə çatmışdır. Bu artım Ukraynanın 2006-cı ildəki 10 dünya ölkələri sırasında 10-cu yerdən 4 pillə irəliləyərək 2010-cu ildə 6-cı yerə qalxmasına imkan vermişdir.

Son beş ildə Azərbaycanın idxal əməliyyatlarında da artım müşahidə olunmaqdadır. Bütövlükdə dünya ölkələri ilə aparılan idxal əməliyyatları 2006-cı ilə nisbətən 2010-cu ildə 1.3 milyard dollar artmışdır. Bu artım uzaq xarici ölkələrlə aparılan idxal əməliyyatlarında baş vermiş, MDB ölkələri ilə aparılan idxal əməliyyatları isə 2006-cı ilə nisbətən 2010-cu ildə sabit qalmışdır.

Bir sıra MDB ölkələrindən Azərbaycana idxal olunan mallarda azalma olmasına baxmayaraq Ukraynadan Azərbaycana idxal olunan mallar son beş ildə, yəni 2006-cı ildəki 317,5 milyon əvəzinə 2010-cu ildə 465,6 milyon olmuş və ya təqribən 150 milyon dollara yaxın artmışdır. Bunu aşağıdakı cədvəl məlumatlarından daha aydın görmək olar. (Bax cədvəl 1)

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasının idxalında əsas tərəfdaşların xüsusi çəkisi və yeri

1 saylı cədvəlin təhlili göstərir ki, son beş il ərzində Ukraynadan idxal olunan malların 150 milyon dollar artması onun xüsusi çəkisinin də 2006-cı ilə nisbətən 2010-cu ildə 1,1 faiz artmasına səbəb olmuşdur. Bu artım isə Ukraynanın yerini müəyyənləşdirir. Beləliklə, Ukrayna Azərbaycan Respublikasının idxalında birinci onluqda qərarlaşan on dünya dövləti içərisində 2006-cı ildə tutduğu 6-cı yerdən bir pillə irəliləyərək 2010-cu ildə 5-ci yerə qalxmışdır.

Azərbaycanda həyata keçirilən neft strategiyası, qəbul olunan Dövlət Proqramları, yeni müəssisələrin yaradılması və köhnə müəssisələrin yeni texnologiyalar əsasında qurulması rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını artırmışdır. Beləliklə, Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri və ixrac potensialı getdikcə artmaqdadır. Bir faktı göstərmək kifayətdir ki, əgər Azərbaycan 2006-cı ildə dünya ölkələrinə cəmi 6,4 milyard dollarlıq məhsul ixrac edirdisə bu rəqəm son 5 ildə təqribən 3,5 dəfə artaraq 21,4 milyard dollara çatmışdır. Azərbaycanın ixracında Ukrayna Respublikasının mühüm yer tutduğunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan 2006-cı ildə MDB ölkələrinə cəmi 644 milyon dollarlıq məhsul ixrac edirdi və bunun da cəmi 38 milyon dolları Ukraynanın payına düşürdü. 2010-cu ilin statistik məlumatlarının təhlili isə göstərir ki, Azərbaycan Ukraynaya 889 milyon dollarlıq məhsul ixrac etmiş və ya ixrac 23 dəfə artmışdır. Məhz Azərbaycan və Ukrayna Prezidentlərinin qarşılıqlı səfərləri zamanı qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi, habelə əməkdaşlığın daha da genişlənməsi nəticəsində belə bir müvəffəqiyyət əldə edilmişdir. 2010-cu

ildə Azərbaycan ixracında Ukrayna Respublikası MDB ölkələri içərisində 1-ci yerə çıxmışdır.

Aşağıdakı 2 sayılı cədvələ nəzər salmaq:

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasının ixracında əsas tərəfdaşların xüsusi çəkisi və yeri

Yuxarıdakı 2 sayılı cədvəlin təhlili göstərir ki, 2006-cı ildə Azərbaycan ixracında Ukrayna cəmi 0,6 faizlik xüsusi çəkiyə malik olmasına baxmayaraq son 5 ildə bu rəqəm daha da artaraq 2010-cu ildə 4,2 faizə çatmışdır. Bu irəliləyiş isə Ukrayna Respublikasının 10 dünya dövləti içərisində 6-cı yerə çıxmasını təmin etmişdir. Əgər bu onluğun içərisində olan iki MDB ölkəsi Ukrayna və Rusiya Federasiyasını bir-biri ilə müqayisə etsək görürük ki, 2007-ci ilə nisbətən 2010-cu ildə Ukrayna 21 pillə qalxaraq 26-cı yerdən 5-ci yerə, Rusiya Federasiyası isə 5 pillə aşağı - 3-cü yerdən 8-ci yerə düşmüşdür.

Hazırda Azərbaycan və Ukrayna Respublikaları arasında xarici iqtisadi əlaqələrin ən mühüm sahələrində qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlıq yaradılmış və inkişaf etdirilmişdir. Ölkələrimiz arasında ticarət, qarşılıqlı investisiya qoyuluşları, birgə müəssisələrin yaradılması, elmi-texniki əməkdaşlıq, beynəlxalq və regional iqtisadi təşkilatlarla irimiqyaslı layihələrdə əməkdaşlıq və s. bu kimi sahələrdə sağlam siyasi, iqtisadi və hüquqi-normativ bazaya əsaslanan iqtisadi əlaqələr mövcuddur.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, ölkələrin heç də bütün potensial imkanlarından tam istifadə olunmur. Yəni iqtisadi və ticarət əlaqələrinin səviyyəsi mövcud potensiala uyğun gəlmir. Məhz bu baxımdan ölkələrarası iqtisadi əməkdaşlıqda perspektiv istiqamətlərdən, o cümlədən:

1. Azərbaycan ərazisində şəkər zavodlarının layihələndirilməsi, tikilməsi, müvafiq avadanlıqların və bu sahədə mütəxəssislərin hazırlanması;

2. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan və Ukrayna Respublikaları inkişaf etmiş kimya sənayesinə malik ölkələrdir. Bu səbəbdən ölkələrimiz arasında kimya və neft-kimya sənayesi sahələrində səmərəli əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar vardır.

Ukraynanın kimya-farmaseptika müəssisələri MDB ölkələri içərisində müxtəlif təyinatlı dərman preparatlarının istehsalında ən mühüm yerlərdən birini tutur. Hesab edirik ki, Ukraynanın müvafiq müəssisələrinin bu sahədə mövcud təcrübəsini nəzərə alsaq dərman preparatlarının istehsalı və qablaşdırılması üzrə birgə müəssisələrin yaradılması çox səmərəli ola bilər.

3. Ukrayna Cənubi Qafqazda reallaşdırılan qlobal enerji-kommunikasiya layihələrinə ciddi maraq göstərir. Ukrayna tərəfi neft emalı zavodunda Azərbaycan neftinin emalı üzrə birgə müəssisələr yaratmağı və məhsulları buradan Avropa ölkələrinə ixrac etməyi təklif edir.

4. Ukraynanın Rusiya Federasiyasının neft-qaz asılılığından çıxmaq istəyi də özünü göstərir. Ukraynanın Rusiyanın enerji asılılığından çıxmasında Azərbaycan mühüm rol oynaya bilər. Ümumiyyətlə, hesab edirik ki, yuxarıda qeyd olunan bu və digər sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsi hər iki ölkənin iqtisadi potensialından tam istifadə etməyə, ticarət-iqtisadi əlaqələrin xüsusi çəkisinin daha da artmasına şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti. 28 iyun 2013.
2. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə. Bakı, 2011, s. 23.
3. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə. Bakı, 2011, s. 28.
4. Əhmədov N.H. Müstəqillik illərində Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri və onun regional problemləri. Bakı, “Elm”, 2012, s. 345.
5. “Xalq qəzeti”. 11 iyun 2004.
6. Гаджиев Ш.К. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешне экономического разбития. Киев, Экспресс – обява, 2000, 503 с.

Н.Г.Ахмедов

Расширяются торгово-экономические связи Азербайджана и Украины

Резюме

Дружеские отношения между азербайджанским и украинским народами, существовавшие еще с древних времен, еще более укрепились в годы суверенитета. После завоевания независимости, как и в годы СССР, потенциальные возможности обоих государств способствовали еще большему расширению торгово-экономических связей между ними.

В статье проводится анализ потенциальных возможностей, и определяются перспективы развития.

Ключевые слова: *Азербайджан, Украина, торговля, экономические связи, импорт, экспорт, торговый оборот.*

N.H.Akhmadov

Azerbaijan and Ukraine trade-economic relations expand

Summary

The friendly relations since ancient times between the peoples of Azerbaijan and Ukraine further strengthened in the years of independence. As in the Union period, potential opportunities of both states contributed to the further expansion of trade-economic relations after achieving to independence.

In this article the potential opportunities are analyzed and perspectives for development are determined.

Key words: *Azerbaijan, Ukraine, trade, economic relations, import, export and trade turnover.*

AZAD İQTİSADİ ZONALAR DÜNYA TƏSƏRRÜFATINDA

Xülasə

Təqdim olunan məqalə dünya təcrübəsində geniş yayılan və keçmiş sosialist ölkələrində nisbətən yaxın vaxtlarda inkişaf edən azad iqtisadi zonalara həsr olunmuşdur. Məqalədə azad iqtisadi zonaların yaranması və inkişafının dünya təcrübəsi, onların təsnifatı, növləri, yaradıldığı ölkənin iqtisadiyyatına müsbət təsiri ümumiləşdirilmişdir. Azad iqtisadi zonalarda iqtisadiyyat xarici aləmə yüksək açıqlığa malik olur, gömrük, vergi və investisiya rejimi isə xarici və daxili investisiya üçün əlverişlidir.

Açar sözlər: *Azad iqtisadi zonalar, gömrük zonaları, güzəştlər, ixrac, idxalı əvəzləyən zonalar, vergi sistemi.*

Giriş

Azad (xüsusi) iqtisadi zonaların (AİZ) yaradılması iqtisadi siyasətdə nisbətən yeni və perspektivli istiqamət hesab olunur. İqtisadiyyata xarici və daxili kapitalın cəlb edilməsinin vacibliyi və xarici investisiyaların axın səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olmaması ölkələri xarici investisiyaların cəlb olunması üçün belə yeni mexanizmlərin tətbiqinə vadar edir. AİZ-lər özünü bir çox ölkələrdə xarici kapitalın cəlb edilməsinin effektiv mexanizmi kimi göstərmişdir ki, bu da seçilən mövzunun aktuallığını göstərir. AİZ-lərə iqtisadiyyatın idarə edilməsinin yeni mexanizminin tətbiqi, iqtisadiyyatın resursqoruyucu, innovasiyalı, sosial istiqamətli prioritet sahə və istehsallarının inkişafı üçün investisiyaların cəlb edilməsi imkanının həyata keçirildiyi investisiya siyasətinin elementi kimi baxılır. Təqdim olunan işin məqsədi AİZ-lərin fəaliyyətinə ümumi nəzər salmaq və onların əhəmiyyətini əsaslandırmaqdır.

AİZ-lərin inkişaf mərhələləri və məqsədləri

Azad (xüsusi) iqtisadi zonalar XX əsrin ikinci yarısında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Dünya təsərrüfat əlaqələri üçün AİZ-lər beynəlxalq əmtəə dövriyyəsinin fəallaşması, investisiyaların səfərbərliyi, iqtisadi inteqrasiya proseslərinin dərinləşməsi hesabına iqtisadi artımın əsas sürətləndirici amili kimi çıxış edir.

1973-cü ildə gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi üzrə Kioto Konvensiyasında (7) azad zonaların əmtəələrin gömrük ərazilərindən kənarında yerləşdiyi hesab olunan özünəməxsus xarici ticarət anklavı kimi müəyyən edilməsindən keçən dövr ərzində onlar bir çox ölkələrdə geniş yayılmışdır. Artıq XX əsrin 90-cı illərində dünyada bir neçə min müxtəlif cür AİZ-lər fəaliyyət göstərirdilər. Hazırda beynəlxalq korporasiyalar öz fəaliyyətləri üçün güzəştli şərtlər axtararaq AİZ-ə yüksək gəlir əldə etmək mümkün olan əlverişli zonalar kimi baxırlar. İri TMK-lar isə AİZ-lərdə öz istehsallarını təşkil etməyi özlərinin mühüm genişlənmə istiqaməti hesab edirlər.

Hələ XVI-XVII əsrlərdə nisbətən inkişaf etmiş ölkələrdə azad limanların yaradılması ideyası formalaşmışdır. Məsələn, bu dövrdə liman-franko tipli sərbəst ticarət zonaları Hamburq (Almaniya), Livorno, Genuya, Venetsiya (İtaliya), Marsel (Fransa), Vladivostok, Odessa, Batumi (Rusiya) limanlarında fəaliyyət göstərirdi (5,s.6). Liman-franko əraziləri şəhərlərin qalan ərazilərindən xüsusi gömrük sərhədləri ilə ayrılırdı. Liman-franko və xarici dövlətlər arasında əmtəə dövriyyəsi azad- yəni gömrük prosedurları və rüsumlar olmadan həyata keçirilirdi. Həmin limanların yerləşdiyi ölkələrə əmtəələr keçiriləndə isə adi gömrük rejimi tətbiq edilirdi. Belə rayonlarda istehsal intensiv inkişaf edir, tranzit daşımalar fəallaşır, əhali bu ölkələrdə istehsal edilməyən əmtəələrlə təmin edilir, yeni iş yerləri yaradılırdı.

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində elmi-texniki sahədə olan kəşflər istehsal prosesində inqilabi dəyişikliklər etmişdir ki, bununla yanaşı beynəlxalq əmək bölgüsü dərinləşir, kapitalın çıxarılması artır. Xarici iqtisadi əlaqələr təkcə ticarəti deyil, başqa sahələri də əhatə edir ki, adətən bu dövrdən başlayaraq AİZ-lərin inkişafında ikinci mərhələni ayırırlar [6, s. 2; 3, s.18-19]. XX əsrin ikinci yarısında elm və texnikada yeni nailiyyətlərin qazanılması və reallaşması, anti müstəmləkə mübarizəsi nəticəsində yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq AİZ-lərin inkişafında üçüncü mərhələ başlayır. Bu mərhələdə "azad-ixrac-istehsal zonaları" geniş yayılmağa başlamışdır. Lakin onlar təşkilat və fəaliyyətlərinin yeni xarakterinə malik idilər. Bu dövrdə ETT-nin yüksək inkişaf tempi elmi-tətbiq zonalarının müstəqil bir qrupda ayrılmasına şərait yaratdı ki, bu da ədəbiyyatlarda yeni terminlərin – elmi mərkəzlər, elmi-texnoloji parklar, texnoparklar, texnopolislərin və sairin yaranmasına səbəb oldu. Bu dövr, həmçinin, dünya təsərrüfatı inteqrasiyasının sərhədlərinin genişlənməsi, bir sıra ölkələrin iqtisadiyyatının açıqlılıq dərəcəsinin artması ilə xarakterizə olunur ki, bu da əmtəə-kredit münasibətlərinin müvafiq inkişafı, bütün dövlətlərin, onların milli iqtisadiyyatlarının və maliyyə bazarlarının qarşılıqlı əlaqəsinin artması ilə müşayiət olunmasını qaçılmaz edir. Nəticə etibarilə yüksək səviyyəli xidmətlər və belə proseslərin stimullaşdırılmasına tələbat meydana çıxır. Bununla əlaqədar olaraq zonaların yeni ixtisaslaşmış növləri- "azad bank", "azad sığorta", "rekreasiya-turizm", "offşor" zonalar meydana çıxır. AİZ-lərin inkişafının dördüncü mərhələsi isə XX əsrin 80-ci illərinin başlanğıcında azad iqtisadi zona ideyasından istifadə prosesinə Avropanın keçmiş sosialist ölkələrinin və ÇXR-in qoşulması ilə ayrılır.

AİZ-lər ölkənin milli iqtisadi məkanında onun başqa hissələrində tətbiq edilməyən xüsusi güzəşt və stimulyasiya sistemlərinin istifadə olunduğu hissəsidir. Adətən AİZ bu və ya digər dərəcədə xüsusi coğrafi ərazidir. Elmi nəşrlərdə və beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında müxtəlif formalı zonaları xarakterizə etmək üçün "AİZ-lər" terminindən istifadə olunur. Lakin bu termin bu halın mənasını tam ifadə etmir. Bu zonaların bir çoxunda tətbiq olunan qaydalar, vasitələr, xüsusi inzibati qanunlar heç də müəyyən hüquqi və təsərrüfat rejimindən azad etmir, yalnız sahibkarlığı stimullaşdıran güzəştlər təmin etməklə bu rejimi yüngülləşdirir. Eyni zamanda, elmi ədəbiyyatlarda bu terminin özünə də münasibət birmənalı deyildir. Bəzi ölkələrdə "azad zonalar" toxunulmazlıq hüququ mənasında, zonanın işçilərinin həyat şəraitinə görə, istehsal potensialının təmərküzləşməsinə və sairəyə görə xüsusidirlər. S.M. Şarapov belə zonalar üçün daha çox "xüsusi iqtisadi zonalar" termininin düzgün olduğunu göstərir [6, s. 3].

AİZ-lərin yaradılmasının məqsədi onları təşkil edən ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, strateji təsərrüfat planlarından və sairədən asılı olur. Buna görə də hər bir ölkədə və hər bir konkret halda AİZ-lərin yaradılmasının səbəb və məqsədləri fərqli ola bilər. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə tez-tez AİZ-lər xarici iqtisadi əlaqələrin fəallaşdırılması, tənəzzül rayonlarında kiçik və orta biznesin canlanmasına yönəlmiş regional siyasətin reallaşması, regionlararası fərqi aradan qaldırılması üçün yaradılmışdır. Bu məqsədlə yaradılan AİZ-lərdə xarici kapitalın cəlb edilməsi xüsusi istiqamət kimi götürülmürdü.

Bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də AİZ-lər oxşar məqsədlərlə yaradılırdı. Lakin sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq bu ölkələrdə AİZ yaradarkən xarici kapitalın, texnologiyanın cəlb edilməsi, sənayenin modernləşməsi, işçi qüvvəsinin ixtisasının artırılması əsas məqsəd kimi baxılır. Qeyd etdiyimiz məqsədlərlə yanaşı AİZ-lərin yaranmasının səbəb və məqsədləri üç əsas vəzifə ilə bağlıdır: sənaye ixracının stimullaşdırılması və bu əsasda valyuta əldə etmək; məşğulluğun artması; belə zonaları yeni təsərrüfat metodlarının həyata keçirildiyi sahəyə, milli təsərrüfatların artımı ərazisinə çevirmək [6, s. 4-5]. Yaxud da AİZ-lərin yaradılmasının məqsədlərini dövlətin və investorların nöqtəyi-nəzərindən olmaqla iki cür qruplaşdırmaq olar: I. Dövlətin nöqtəyi-nəzərindən AİZ-lərin yaradılmasının məqsədləri aşağıdakılardır: 1. Birbaşa xarici kapitalın, məhsul istehsalı və xidmətlərdə qabaqcıl texnologiyanın cəlb edilməsi; 2. Yüksək ixtisaslı heyət üçün yeni iş yerlərinin yaradılması; 3. İxrac bazasının inkişafı; 4. İdxalıəvzələmə; 5. Menecment

və əməyin təşkilinin yeni metodlarının mənimsənilməsi. II. İnvestorların nöqtəyi-nəzərindən AİZ-lərin yaradılmasının məqsədləri isə aşağıdakılardır: 1. İstehsalın istehlakçıya yaxınlaşdırılması; 2. İxrac və idxal gömrük rüsumlarının olmaması ilə əlaqədar olaraq xərclərin minimuma endirilməsi; 3. İnfrastrukturun əlçatan olması; 4. Daha ucuz işçi qüvvəsinin istifadəsi; 5. İnzibati sədlərin azaldılması.

AİZ-lərin təsnifatları və fəaliyyət şərtləri

AİZ-ləri təsnifatlaşdırmağın müxtəlif kriteriyaları vardır. Ona görə də elmi ədəbiyyatlarda bəzi terminoloji çətinliklər olur. Biz müxtəlif [6, s. 4-5; 3, s.15-18; 4, s.24-34] müəlliflərin fikirlərini ümumiləşdirərək təsnifatlaşdırma üçün aşağıdakı kriteriyaları əsas götürəcəyik: 1. Fəaliyyət xarakteri və məqsədinə; 2. Dünya və milli iqtisadiyyata inteqrasiya dərəcəsinə; 3. Güzəştlər sisteminə görə. Bütün bunlar AİZ-lərin sayı haqqında müxtəlif fikirlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, bəzi müəlliflər onların tipinin 10-15, bəziləri 30, bəziləri isə hətta 90-a qədər olduğunu yazırlar. Bu deyilənləri ümumiləşdirərək AİZ-lərin tiplərini bir neçə qrupda birləşdirənlərlə razılaşmaq olar. Onlar aşağıdakılardır: I. Ticarət AİZ-ləri. Belə AİZ-lər daha ilkin yarananlardan olmaqla azad ticarət zonası, azad gömrük zonası, ticarət anbar zonaları və azad limanları əhatə edirlər. Belə zonalar adətən dəniz limanları, aeroportların ərazisində və ya onların yaxınlığında yerləşirlər. Bu zonalarda saxlanılan və satılan mallar adi gömrük nəzarətinə məruz qalmırlar. “Dyuti fri” mağazaları da belə zonaların bir növüdür. II qrupa sənaye-istehsal AİZ-ləri daxildir. Bu qrupda olan AİZ-ləri ixrac və idxal istiqamətli olaraq bölürlər. İxrac-istehsal zonaları daha çoxdurlar və onlar ölkənin ixrac potensialının və müvafiq olaraq valyuta gəlirlərinin artırılmasına yönəlmişdir. Belə zonaların bəziləri azad ticarət zonalarının əsasında yaradılsa da, əksəriyyəti məqsədli ixrac yönümlüdür. III qrupa elmi-texnoloji AİZ-lər aiddirlər. Bu tip AİZ-lərdə milli və xarici tədqiqat, elm-istehsal firmaları cəmləşirlər. Belə AİZ-lərin vəzifəsi ən yeni texnologiyaların işlənməsi və milli iqtisadiyyata tətbiqindən ibarətdir. Elmi-texnoloji AİZ-lər innovasiya və elmi mərkəz, elmi-tədqiqat parkı, texnopark və s. xarakterinə malikdirlər. IV qrupa xidmət AİZ-ləri aiddirlər. Belə AİZ-lər əsasən maliyyə olmaqla müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi üzrə ixtisaslaşırlar. Belə zonalara offşor zonaları və vergi limanlarını aid edirlər. Onlar sahibkarları əlverişli valyuta-maliyyə, fiskal rejim, bank və kommertiya sirtinin yüksək səviyyəsi, dövlət tənzimləməsinin loyallığı ilə cəlb edirlər. Belə AİZ-lərdə bank, sığorta biznesi cəmləşir, onlar vasitəsilə idxal-ixrac əməliyyatları, mülkiyyət əməliyyatları, məsləhət fəaliyyətləri həyata keçirilir. Vergi limanları offşor zonalardan onunla fərqlənirlər ki, burada bütün firmalar (yerli və xarici) hər bir və ya müəyyən fəaliyyət növünə güzəştlər alırlar. Offşor zonalarda ya vergi ödənilmir, ya da gəlir, həcm və qiymətdən asılı olmayaraq müəyyən edilmiş kiçik sabit vergiyə məruz qalırlar. Belə zonalarda xarici investor üçün valyuta məhdudiyəti və gömrük rüsumları olmur, nizamnamə kapitalının həcmi isə çox aşağı olur. Offşor zonaları təşkil edən ölkələr əlavə kapital cəlb etmək, kompaniyanın burada olmasından alınan gəlirlər, əlavə iş yerlərinin yaradılmasından xeyir götürür. V qrupa kompleks AİZ-lər daxildirlər. Belə AİZ-lər dar ixtisaslaşmaya malik deyillər, onlar ixrac-idxal, istehsal və innovasiya fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini əhatə edirlər və ona görə də çox mürəkkəb quruluşa malikdirlər. Kompleks AİZ-lər adətən başqa zonalardan ərazicə böyük olurlar və hətta iri regionu da əhatə edə bilirlər. VI qrupa beynəlxalq (Q.M.Kostyuninaya görə transsərhəd [3, s.16]) AİZ-ləri aid edirlər ki, onlar da yaxın keçmişdə yaranmışlar. Belə zonalar bir və ya bir neçə ölkənin sərhəddində onların həm xüsusi, həm də dövlət firmalarının iştirakı ilə yaradılır. Adətən belə AİZ-lərin ən parlaq nümunəsi kimi Rusiya, ÇXR və KXDR-in sərhəddində yaradılan Tumanqan AİZ-ni göstərilər. Son vaxtlar turizm-rekreasiya zonalarının (TRZ) da ayrıca bir qrup kimi göstərildiyinə rast gəlinir. TRZ-ları xidmət zonaları olan qrupa aid etməyin mümkünlüyünü inkar etmədən eyni zamanda bu sahənin bir çox ölkələrdə mühüm gəlir mənbəyi olmasını nəzərə alaraq ayrıca qrup kimi baxılması da mümkündür. Turizm-rekreasiya zonaları turizm və istirahət infrastruktur obyektlərinin yaradılması, bərpa, inkişafı, turizm sahəsində xidmətlərin göstərildiyi

ərazidir.

İqtisadiyyata inteqrasiya dərəcəsinə görə AİZ-lər iki yerə bölünürlər: 1. Zonaya daxil olmayan, ixrac istehsalının problemlərinin həllinə yardım edən, istehsalın texnoloji səviyyəsinin, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, daxili tələbatı təmin etməyə kömək edən milli iqtisadiyyat sahələri ilə əlaqələrin inkişafına istiqamətlənmiş, milli iqtisadiyyata inteqrasiya olmuş zonalar; 2. İstehsalın ixraca və valyuta gəlirlərinə istiqamətləndiyi və daxili iqtisadiyyatla əlaqənin minimum olduğu anklav (ixrac istiqamətli) zonalar.

Güzəştlər sisteminə görə AİZ-lər aşağıdakı kimi bölünürlər: 1. Vergi güzəştləri - investorların qismən və ya tam olaraq əmlak, xüsusi mülkiyyətə vergilər, ƏDV və s. kimi vergilərin ödənilməsindən azad edilməsi; 2. Gömrük (idخال) güzəştləri - zona daxilində istifadə üçün gətirilən yarım-fabrikatlar, xammal və sairənin qismən və ya tam idخال rüsumlarından azad edilməsi; 3. Gömrük (ixrac) güzəştlərə - zona daxilində hazırlanan məhsulların qismən və ya tam ixrac rüsumlarından azad edilməsi; 4. Maliyyə güzəştləri - investisiya subsidiyaları, dövlət güzəştli kreditləri, kommunal xidmətlərin ödənilməsi dərəcələrinin və istehsal ərazilərinin icarəsinin aşağı salınması; 5. İnzibati güzəştlərə - müəssisənin qeydiyyatının, xarici vətəndaşların gedib-gəlmə qaydalarının sadələşdirilməsi, xarici vətəndaşların qanuni yolla alınmış gəlirlərinin maneəsiz xaricə çıxarılması aiddir.

AİZ-lərin qarşısında duran məqsədlər onların yaradıldığı ölkələrdə xarici investorlar üçün yaradılan müəyyən şərtlər olanda reallaşa bilərlər. Bu cəhətdən AİZ-lərin fəaliyyəti üçün ən mühüm şərtlər aşağıdakılardır: 1. Ölkədəki siyasi sabitlik ümumi əlverişli investisiya mühiti yaradır. Təcrübələr göstərir ki, siyasi vəziyyət xarici investisiyaların cəlb edilməsində həlledici olurlar; 2. Xarici və daxili investorların fəaliyyətini stimullaşdıran yaxşı işlənmiş qanunvericilik bazasının olması; 3. İnkişaf etmiş infrastrukturun (istehsal və kommersiya) olması; 4. Təbii-coğrafi mühit çox mühüm şərt hesab olunur; 5. Əlverişli iqtisadi şərait hər hansı bir investor üçün cəlbəedici qüvvədir, AİZ-lərin inkişafı üçün mühüm stimullaşdırıcı investorlara güzəştlər sistemidir. Hər bir ölkə hansısa güzəştlər sistemini müəyyən edə bilər. Onlar adətən həyata keçirilən layihə və proqramlarla əlaqədar olur. İqtisadi ədəbiyyatlarda yuxarıda göstərdiyimiz əsas qrup güzəştlər qeyd olunurlar.

Nəticə

Deyilənlərin yekunu olaraq AİZ-lərin fərqləndirici xüsusiyyətlərini belə qruplaşdırmaq olar: 1. Dövlət tərəfindən zonanın yaradılması və fəaliyyəti üçün qanunvericiliyin hazırlanması, kompaniyalara güzəşt və stimulların verilməsi, infrastruktur obyektlərin tikilməsi və maliyyələşdirilməsinə yardım edilir; 2. AİZ-lər müəyyən səlahiyyətlərə malik olan xüsusi idarəetmə strukturuna malik olurlar. Dövlət zonadakı fəaliyyətə minimum müdaxilə edir; 3. Zonada olan kompaniyalara ümumi və xüsusi stimullar, güzəştlər verilir.

AİZ-lərin bu və ya digər növünün fəaliyyəti zamanı toplanan təcrübə ölkəmiz üçün də vacibdir. Hələ 2009-cu ildə Azərbaycanda "Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" Qanun və bu qanundan irəli gələn müəyyən normativ aktların qəbul edilməsinə baxmayaraq hələ də ölkəmizdə AİZ-lər yaradılmamışdır. Keçmiş SSRİ ölkələrində hələ XX əsrin 90-cı illərindən müxtəlif tip AİZ-lərin fəaliyyət göstərməsini nəzərə alaraq bu sahədə ciddi addımlar atılmalıdır. Fikrimizcə, ilk AİZ hazırda tikintisinin I mərhələsi başa çatan yeni dəniz limanı ola bilər. Bura Azad ticarət zonasının yaradılması üçün bütün lazımi şərtlərə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ş.T. Xüsusi iqtisadi zonaların tətbiqi problemləri. Bakı, Elmin İnkişafı Fondu, 2012, s. 360.
2. "Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (14 aprel 2009-cu il).

3.

4.

, 2001, . 88.

5. , 2005,
6. , 2005, .13
7. WWW-tamognia.ru

*Az. SRIE and OA
The leading research assistant,
the candidate of geographical
science Ibrahimova Shahla Huseyn*

Free economic zones in the world economy

Summary

Offered article is devoted to the free economic zones which were widely adopted in world practice and developing relatively recently in post-socialist countries. In article world experience of origin and development of free economic zones, their classification, types, positive influence on accepting economy is generalized. In free economic zones the economy has high degree of openness to the outside world, and customs, tax and investment modes are favorable for external and internal investments.

***Key words:* Free economic zones, customs areas, privileges, export, import-substituting zones, tax system.**

MİLLİ İQTİSADİYYATDA İNTEQRASIYA STRUKTURUNUN TƏKAMÜLÜ**Xülasə**

Məqalədə dünya təsərrüfat sisteminin formalaşmasında inteqrasiya strukturunun rolu tədqiq edilir. İnteqrasiya prosesinin inkişaf etməsinin rəqabətin güclənməsinə, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə, iqtisadi artıma, istehsalın həddlərinin, ixtisaslaşma və kooperasiyanın genişlənməsinə təsiri əsaslandırılır.

Məqalədə inteqrasiya strukturunun müasir dövrdə inkişaf təkamülü kimi klasterləşmədən istifadə edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır. Onun iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində istifadə edilməsi mexanizmləri elmi cəhətdən əsaslandırılır.

Açar sözlər: inteqrasiya, innovasiya, rəqabət, klaster, investisiya, ixtisaslaşma, kooperativləşmə

Giriş

Dünya təsərrüfat sisteminin müasir inkişaf dövründə iqtisadiyyatın bütün sahələrində kəskin rəqabət müşahidə edilməkdədir: dünya sənaye və istehlak məhsulları bazarlarında, istehsal faktorları, investisiya resurslarının maliyyə və valyuta bazarlarında, əmək və intellektual fəaliyyətin nəticələri və digər sahələrdə.

Bunları nəzərə alaraq təsərrüfat subyektləri və iqtisadi agentlərin müxtəlif birlik formalarında birləşmək zərurəti yaranır ki, bunun da nəticəsində iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində inteqrasiya prosesi güclənir, yeni qarşılıqlı inteqrasiya təsirləri formaları dinamik olaraq inkişaf edir. Belə bir şəraitdə milli sənayenin inteqrasiya proseslərinə necə cəlb olunması, onun fəaliyyətinin təşkilati-iqtisadi formalarının necə olmasını bilmək lazımdır. Belə ki, bütün bunlar milli sənayemizin yüksək rəqabət mühitində həm ilkin təsərrüfat həlqələri, həm iqtisadiyyatın ayrı-ayrı seqmentləri və bütünlükdə ölkə sənayesinin dayanıqlılığını təmin edən hansı təşkilati iqtisadi formaların fəaliyyət göstərməsinin araşdırılmasına ciddi ehtiyacın olduğunu göstərir. Belə bir təhlil müasir dövrdə sürətlə dəyişən iqtisadi realıqları müəyyənləşdirməyə, onların dərk olunmasına, yeni elmi nəzəriyyələrin işlənilib hazırlanmasına imkan verir ki, bu da inkişaf etməkdə olan sənayenin orta və uzunmüddətli perspektivdə təşkili və idarə olunmasının səmərələşdirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnteqrasiya universal fenomen olaraq müstəqil obyekt və subyektlərin müəyyən birlik forması kimi bütünlükdə cəmiyyətin və iqtisadi sistemlərin daxili mahiyyətindən irəli gəlir, yəni onların təbiəti üçün xarakterik xüsusiyyətdir. İqtisadi inteqrasiya təzahürləri hələ bəşər tarixinin ən qədim dövrlərində insanların müəyyən təsərrüfat məsələlərinin həlli zamanı özünü büruzə vermişdir. İqtisadi mühitin və iqtisadi sistemin məzmununun dəyişilməsi inteqrasiya proseslərinin forma və məzmununun dəyişilməsi ilə müşayiət olunmuşdur və eyni zamanda inteqrasiya prosesləri bütünlükdə iqtisadi situasiyanı dəyişdirir. İqtisadi birliklərin inteqrasiya subyektləri xarici mühitin dayanıqlılığının yüksəldilməsi zərurəti ilə əlaqədar yaranır. Tarixi təcrübə göstərir ki, qeyri-sabitliyin daha çox hökm sürdüyü dövrlərdə inteqrasiya prosesləri fəallaşır. Məsələn, dünya böhranları iqtisadi sistemin bütün səviyyələrində iqtisadi inteqrasiyanı aktuallaşdırır.

İqtisadi inteqrasiya fenomenini araşdıran tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, müasir dövrdə təsərrüfat həyatının getdikcə daha çox beynəlmilləşdiyi şəraitdə, milli iqtisadiyyatların inteqrasiya proseslərinə meyillərinin gücləndiyi dövrdə, beynəlxalq əmək bölgüsü inkişaf edir, elmi-texniki tərəqqi sürətlənir, bazar dinamikasının inkişaf sürəti olduqca yüksəkdir, istehsal silsilələri, maliyyə, iş qüvvəsi axınları milli həddləri aşmışdır, eyni zamanda müasir nəqliyyat, rabitə, informasiya sistemləri inteqrasiya prosesinin daha sürətlə inkişaf etməsinə səbəb olur, bütünlükdə inteqrasiya prosesi özünün keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə və həddlərinə daxil olur [1].

İnteqrasiya prosesinin xüsusiyyətləri

Müvafiq olaraq inteqrasiya proseslərinin inkişaf etməsi rəqabətin güclənməsini, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsini, iqtisadi artıma səbəb olan istehsalın hədudlarının böyüməsini, ixtisaslaşmanın və kooperasiyanın güclənməsini stimullaşdırır. Firmalararası səviyyələrdə inteqrasiya proseslərini stimullaşdıran əlavə faktorlar bir sıra ölkələrdə innovasiya iqtisadiyyatının təşəkkül tapmasına xidmət edir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, yüksək innovasiya qabiliyyəti ancaq öz-özünə inkişaf edə bilmək qabiliyyəti olan ölkələr üçün xarakterikdir. Nəhəng iqtisadi strukturlar indiki dövrdə qərarların qəbul edilməsi zamanı tələblərin sərtləşməsi və ierarxik strukturların təşəkkül tapması ilə əlaqədar innovasiyaların yaranması və tətbiqi ilə bağlı müəyyən çətinliklərlə qarşı-qarşıyadırlar. Müstəqil subyektlərdən təşkil olunmuş daha kiçik təsərrüfat vahidlərinin inteqrasiya birliklərində belə bir çətinlik hiss olunmur. İştirakçıların yüksələn xətlə inkişaf edən innovasiya fəallıqları inteqrasiya strukturunun bütün kanalları üzrə yayılmaqdadır, hətta onun hədudlarından kənara çıxaraq dəyişkən mühitə uyğunlaşmaq üçün iştirakçılara, bütünlükdə onların yaratdıqları birliyə yüksək mütəhərriklik və uyğunlaşmaq qabiliyyəti verir.

Dünya iqtisadiyyatının paralel olaraq, qloballaşma və regionallaşma proseslərini yaşadığı dövrdə iqtisadi subyektlərin mövqeyinin güclənməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Biznesin transsərhəd və virtual formatlarının çoxluğuna baxmayaraq məhz bazalaşdırılmış şirkətlər rəqabət üstünlüklərinin əldə olunması və reallaşdırılmasında müəyyənəddici faktor kimi çıxış edirlər. Belə bir vəziyyət biznesin məkan çərçivəsində ən müxtəlif formalarda, o cümlədən inteqrasiya proseslərində lokallaşdırılmasına səbəb olur.

İnteqrasiya proseslərində məkan aspektinin güclənməsi iqtisadi sistemin bütün səviyyələrində özünü büruzə verir. Ölkələrarası inteqrasiya blokları özünün fəal inkişaf mərhələlərini keçirirlər. Milli iqtisadiyyatlar çərçivəsində regional iqtisadi qruplaşmalar yaranır. Sahələr və regionlar üzrə şirkətlərarası inteqrasiya prosesinin güclənməsi müşahidə olunur. Məkan hədudları çərçivəsində lokallaşdırılan təsərrüfat inteqrasiyası formaları geniş tətbiq olunmağa başlayır. Praktika göstərir ki, sənaye və sahibkarlıq şəbəkəsinin inteqrasiyasının göstərilən formaları-müəssisələrin klasterləri, korporasiya, holdinq, maliyyə-sənaye qruplarına nisbətən çevik dəyişən iqtisadi mühitə daha yaxşı və tez uyğunlaşmaq qabiliyyətindədirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi inteqrasiya təkə biznes mühitində (sahələrarası, regionlararası, firmalararası inteqrasiya) özünü büruzə vermir. İnteqrasiya elmdə (fənlərarası araşdırmalar) və təhsildə (təhsil proqramları və fənlərin predmetləri ilə əlaqədar proqramların hazırlanması) də müşahidə olunur. İnteqrasiya proseslərinin göstərilən sonuncu iki formada inkişaf etməsi formalaşmış inteqrasiya növlərinin təkmilləşməsinə səbəb olur. Elmi və pedaqoji sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin fənlərarası əməkdaşlıqları milli iqtisadi sistem üçün zəruri olan dinamizmi təmin edə bilər. Bu isə öz növbəsində respublikamız üçün olduqca aktual məsələdir. İqtisadi sistemin mütərəqqiləşdirilməsi üçün üfqi və şaquli inteqrasiyalar arasında tarazlığın əldə olunması tələb olunur.

Şirkətlərin şaquli inteqrasiyası cəhdləri bazar mühitindən ayrılma cəhdləri və ona təsir edə bilmək meyilləri ilə izah olunur. İnteqrasiyanın sözügedən formaları milli iqtisadiyyatların və dünya təsərrüfat sisteminin əvvəlki inkişaf mərhələlərində geniş yayılmışdı. Lakin eyni zamanda üfqi inteqrasiyaya birliklərin bazar mühitinə daha yaxşı adaptasiya olmaq imkanları xasdır. Birincilər dövlətin bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində iqtisadi proseslərdə daha çox iştirak etdiyi zamanda sabit mühitdə uğur qazanır. İkincilər-iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəif olduğu şəraitdə daha çox uğur qazanırlar. Təsədüfi deyildir ki, bir çox ölkələrin hökumətləri iqtisadi və sosial yardım proqramlarını məhdudlaşdırdığı şəraitdə inteqrasiyanın çevik formatları daha çox dayanıqlılıq göstərir.

Göründüyü kimi, dövlət sənaye siyasətində bir çox sahələrin şaquli inteqrasiyaya meyilli olması uğurlu nəticələr verməmişdir. Bu səbəbdən də iqtisadiyyatın kiçik və orta biznes sahəsində ixrac məhsullarının səmərəli əvəz olunması, iqtisadi sistemin restrukturizasiyasının, innovasiyalılığının yüksəldilməsi mümkün olmamışdır. Şaquli inteqrasiya olunmuş strukturlar keyfiyyətsiz rəqabət

mühitinin bərqərar olması səbəbindən özlərinin qeyri-səmərəliliyi ilə seçilir. Burada irəliləyiş ancaq üfiqi və digər qarışıq inteqrasiya formalarının tətbiqi ilə əldə olunur. Beləliklə, milli iqtisadiyyatımız üçün şirkətlərarası inteqrasiyalarda üfiqi formatların inkişaf etdirilməsi xüsusi aktualıq qazanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, şirkətlərarası bütün inteqrasiya növləri içərisində müəssisə klasterləri xüsusi əhəmiyyət qazanırlar. Bu səbəbdən də onların mahiyyətinin dərk olunması, digər təsərrüfat inteqrasiyası formalarından fərqlərinin, yaranması, fəaliyyət göstərməsi və inkişaf etməsi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Əldə edilmiş biliklər praktiki idarəetmə fəaliyyəti üçün etibarlı nəzəri bazanın təmin olunmasına xidmət edir. Dünya iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti təsərrüfat inteqrasiyasının rolunu dəyişmişdir. Dünya təsərrüfat sisteminin cari inkişaf səviyyəsi burada baş verən proseslərin daha sürətlə cərəyan etməsi ilə digər dövrlərdəkindən fərqlənir. Bütün bunlar isə müvafiq olaraq, dünya iqtisadiyyatının böyük hədəfləri, buraya çoxlu sayda ölkələrin, regionların, sahələrin, şirkətlərin cəlb edilməsi ilə izah olunur. İqtisadi subyektlərin çoxsaylı olması qeyri-müəyyənliyin, qarmaqarışıqlığın artmasına, qəbul edilmiş qərarların səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur. Dünya iqtisadiyyatında dövriyyədə olan rifahların nəhəng çeşidi, fəaliyyətləri getdikcə daha mürəkkəb xarakter daşıyan çoxsaylı əmtəə və regional bazarların yaranmasına səbəb olmuşdur. Əmtəə, investisiya, maliyyə bazarlarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin yüksəlməsi şəraitində iqtisadi sistemin dəyişkənliyi artır, təsərrüfat subyektlərinin, sahələrin, regionların və bir sıra dövlətlərin vəziyyəti qeyri-sabit xarakter daşıyır.

İnteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsi formaları

Bir çox ölkələrdə baş verən iqtisadiyyatın dinamik transformasiyası şirkətlərdə və inteqrasiya formalarında ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bazar mühitinin mürəkkəb və yüksək dəyişkənliyi, regional, milli, beynəlxalq bazarlarda rəqabət mübarizəsinin güclənməsinə, iqtisadi sferaların bütün sahələrinin informasiyalaşdırılmasına səbəb olur. Bütün bunlar xarici mühitin təsirlərinə çevik uyğunlaşmaq qabiliyyətini yüksəldən təsərrüfat həyatının daha yaxşı təşkil olunması formalarına tələbi artırır. Bu səbəbdən də daxili bazarın təşkil olunmasını həyata keçirən, şəbəkə, çoxölçülü, intellektual, təhsil verən elliklə zəmanət və virtual korporasiyalar kimi firmaların təşkil formaları yaranır[2]. Bu zaman şirkətlərin ayrı-ayrı halqaları arasında şirkətdaxili inteqrasiyanın müxtəlif formaları həyata keçirilir. Baş verənlər dünya iqtisadiyyatında şəbəkələşmə prosesinin güclənməsi ilə əlaqədardır. Proseslər müvafiq olaraq, şirkətlərarası inteqrasiya proseslərinə də təsir göstərir.

Xüsusən də iri şirkətlərin bazardakı hegemonluğuna qarşı mübarizədə kiçik və orta dərəcəli müəssisələr təsərrüfat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün, yeni texnologiyalar əldə etmək, bazarlara daxil olmaq, yeni vərdiş və səlahiyyətlərin əldə olunması üçün "sahibkar şəbəkələrində" birləşmək məcburiyyətində qalırlar. Bütün bunlar isə, öz növbəsində, strateji alyansların yaranmasına səbəb olur. İnteqrasiya dedikdə iqtisadi subyektlərin birləşməsi, onların qarşılıqlı əlaqələrinin dərinləşməsi, onlar arasında əlaqələrin inkişaf etməsi başa düşülür [3]. İnteqrasiya təzahürləri istehsal resurslarının müştərək istifadəsi zamanı istehsal texniki əlaqələrinin genişlənməsi və dərinləşməsində, kapitalın birləşməsində və iqtisadi fəaliyyətlərinin yaxşılaşdırılması üçün bir-birinə əlverişli şəraitin yaradılmasında, qarşılıqlı olaraq əngəllərin aradan qaldırılmasında özünü büruzə verir. İnteqrasiyanın məqsədini - birlik iştirakçılarının fəaliyyət göstərdikləri sferalarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün resursların birləşdirilməsi təşkil edir.

İnteqrasiya birlikdə iştirakçı tərəflərdən hər hansı birində olmayan maddi, intellektual və digər resurslarla təmin olunmasına imkan yaradır. İştirakçı tərəflərdən hər hansı birində olan imkanlardan digər tərəflər də yararlanmaq imkanı əldə edirlər. İqtisadi əməkdaşlıq edən tərəflər onlarda mövcud olan iqtisadi faktorlarla bir-birlərinin imkanlarını tamamlayırlar. Şübhəsiz ki, belə bir şərait sosial-iqtisadi inkişafın səmərəliliyini yüksəldir. İnteqrasiya əlamətləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar: a) iştirakçılar-müstəqil təsərrüfat subyektləridir; b) iştirakçıların kəmiyyətinin saxlanılması; c) hər bir iştirakçının hüquqi statusunun saxlanılması. İqtisadi inteqrasiya təsərrüfat fəaliyyətinin reallaş-

dırılmasının yekun forması kimi çıxış edir və bu səbəbdən də özündə bir sıra cəhətləri birləşdirir: 1) tēmərkizləşmə, 2) ixtisaslaşma, 3) kooperativləşdirmə, kombinləşdirmə.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi ədəbiyyatlarda şərh olunduğu kimi, “iqtisadi inteqrasiya” anlayışı dedikdə tək cəhətlərin, regionların, sahələrin inteqrasiyası formalarının nəzərdən keçirilməsi başa düşülməməlidir. Digər tərəfdən, təsərrüfat inteqrasiyası anlayışı dedikdə bir- biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan təsərrüfat subyektləri də nəzərdə tutulur.

Qeyd olunduğu kimi, təsərrüfat subyektlərinin saxlanması və inteqrasiyasının inkişaf etdirilməsinə qlobal, milli və regional səviyyələrdə çoxsaylı faktorlar təsir edir.

Dünya təsərrüfatının təkamülü, inkişaf etmiş postindustrial iqtisadiyyatın formalaşması baxımından, maddi və qeyri- maddi sərvətlərə yüksək kodlaşdırılmış tələbin yaradılması ilə xarakterizə olunur. İqtisadi sfera və proseslərin qarşılıqlı nüfuz etməsi dünya təsərrüfatının qloballaşdırılmasını, istehsalın beynəlmilləşdirilməsini, inteqrasiya təzahürələrini labüdləşdirmişdir. Bütün bunlar milli iqtisadiyyatların baza modelinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişaf etməsi və beynəlxalq ixtisaslaşdırmanın inkişaf etməsi dünya ölkələrinin inkişaf etməsində güclü faktora çevrilmişdir. Yüksək tēmərkizləşmə və ixtisaslaşma səviyyəsi kooperativləşməni obyektiv zərurətə çevirir. Məhsuldar qüvvələrin və iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsinin təkamül prosesinin zəncirləri kimi bütün bunlar qiymətləndirilməlidir. D.S.Bobilev iddia edir ki, bütün bunlar inteqrasiya prosesinin yaranması və genişlənməsində nəzəri əsas kimi dəyərləndirilə bilər[4].

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdırılması qlobal bazarların yaranmasına gətirib çıxarıb, müvafiq olaraq təsərrüfat subyektləri qlobal oyunçulara çevrilmişlər.

Onların sayının kəskin surətdə artması rəqabətin güclənməsinə səbəb olmuşdur, ölkə iqtisadiyyatının açıq olması isə milli və regional bazarlarda rəqabətin kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur. Rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin yüksəlməsi zərurəti müəssisə və şirkətlərin inteqrasiyasının güclənməsi fonunda kapitalın tēmərkizləşməsinə, transmilli şirkətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Dünya təsərrüfat sisteminin hüdudlarının genişlənməsi və onun daha da mürəkkəbləşməsi ölkələrdə baş verən proseslərin dinamikasının yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Müvafiq olaraq iqtisadi mühit də çox böyük dəyişikliyə məruz qalmışdır. Proseslərin neqativ təsirlərinə davam gətirmək üçün ya çox iri təsərrüfat subyektləri, ya da birləşmiş subyektlər (təsərrüfat inteqrasiyası prosesi dərinləşir) meydana çıxır.

Dünya istehsalının tēmərkizləşməsi, beynəlmilləşmə və transmilliləşdirmə iri biznesin güclənməsinə səbəb olur. Belə bir şəraitdə təsərrüfat subyektləri məcburən iri şirkətlərlə rəqabətə davam gətirmək üçün bir-biri ilə əlaqələrini genişləndirməyə, inteqrasiya olmağa məcburdurlar. Belə bir vəziyyət kiçik biznes üçün daha aktualdır. Bir tərəfdən kiçik biznesin yaranması, inkişaf etməsi istehsalda sistemin səmərəli təkrar istehsalını təmin edir. Kiçik və orta müəssisələr təbii rəqabət mühitinin saxlanması xidmət edir.

Müasir iqtisadiyyatın əsas inkişaf təmayüllərindən biri inteqrasiya birliklərinin yaranması təmayüllərinin güclənməsidir. İri strukturlar inkişaf etmiş iqtisadiyyatların əsasını təşkil edir, iqtisadi əməkdaşlığın sabitliyini yüksəldir, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsində dövlətlə tərəfdaşlıq edir.

Ölkəmizdə inteqrasiya prosesinin inkişaf istiqamətləri

İnteqrasiya prosesləri ölkəmizdə müasir dövrdə müəyyən inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Hər mərhələnin özünəməxsus, fərqli cəhətləri var. Bu cəhətlər inteqrasiya birliklərinin təşkil edilməsi məqsədləri və formalarında özünü büruzə verir. Təşkilati təsisatların yaradılması baxımından müstəqillik illərində şirkətlərin ayaqda dura bilməsi üçün onların vertikal strukturlara (korporativ qruplar) daxil olması siyasəti diqqəti cəlb edir, hansılar ki, ya yenidən təşkil edilir, ya da sahələr üzrə subyektlərdən təşkil olunur. Bu dövrdə korporativ strukturlar nazirlik və digər hissələrin bazasında yaradılırdılar. Bir çox müəssisələr onların elementləri olaraq qalırdılar, bu isə həmin müəssisələrə təchizat, məhsul satışı, xarici iqtisadi əlaqələr, maliyyə yardımı alınmasında, hakimiyyətin yuxarı səviyyələrində maraqlarının təmsilçiləri olmasına imkan yaradırdı. İnteqrasiya prosesi sonrakı illərdə

diqqətəlayiq təzahürlərdən biri kimi çıxış edirdi. Bu illərdə ölkədə mikrosəviyyədə ayrı-ayrı rəqabətədavamsız müəssisələrdə, iqtisadiyyatın real sektorunun depressiv sahələrində mərkəzləşmə meylləri güclənmişdir. Ölkədə son illərdə isə dövlətin, yerli və regional hakimiyyətin rolu güclənməyə başlayır.

Bu proses iki istiqamətdə vüsətləndi. Bir hissəsi zavodların ayrı-ayrı hissələrə bölünməsi nəticəsində (şirkətlər, ASC-lər) yarandı, burada törəmə müəssisələrdə yardımçı istehsallar təşkil olunurdu. Digər hissəsi xaos kimi sahibkarlar tərəfindən əhəmiyyətli maliyyə axını təmin edən müəssisələrin satın alınması ilə yarandı.

Şirkətlərin yaranması prosesini qiymətləndirərkən qeyd etmək olar ki, yanacaq-enerji kompleksində, digər sahələrdə dövlət təşəbbüsü ilə icbari inteqrasiya ənənəvi təsərrüfat əlaqələri çərçivəsində müəssisələrin idarə edilməsinə imkan yaratdı, unikal istehsal-texnoloji komplekslərin süqut etməsinin qarşısı alındı.

Nəticə

İqtisadiyyatın real sektorunda inteqrasiya strukturlarının yaradılmasının əsas istiqaməti makroiqtisadi səviyyədə təsərrüfat subyektlərinin təşəbbüsləri ilə birliklərin yaradılmasıdır. Burada formal olaraq dövlətin heç bir istiqamətləndirici rolu olmayıb. Belə bir inteqrasiyanın həyata keçməsinin əsas səbəbi özəlləşdirilmiş müəssisələrin kapitala, təsərrüfat əlaqələrinin pozulması ilə əlaqədar təşkilati strukturların idarəedici təsirinə olan tələbdən, həmçinin maliyyə sektorunda toplanmış resursların islahatdan sonrakı dövrlərdə yüksək səviyyədə təmərküzlənmiş istehsalın diversifikasiya tələbləri üçün istifadə olunması zərurətindən irəli gəlirdi. Bu illərdə özəlləşdirmə ilə əlaqədar sahələrarası texnoloji təsərrüfat əlaqələrinin qırılması nəticəsində yaranmış neqativ təsirlərin aradan qaldırılmasına başlandı. Faktiki olaraq konsern və birliklərin özəl mülkiyyətlər kimi, artıq strukturlardan azad olmuş formada birləşdirilməsinin həyata keçirilməsinə başlandı. İkincisi, nəhəng qruplar açıq konfrantasiya mərhələsinə son verərək, alyansların yaradılması mərhələsinə daxil oldular. Bütün bunlar həm xammal bazası, həm də hələ də kənarda qalmış, lakin sahələr üzrə təsərrüfat əlaqələri olan müəssisələrə də aiddir.

Bu dövrdə yeni tendensiyalar meydana çıxdı-yeni birliklərin yaradılmasına doğru keçid başladı, təşkilati-hüquqi baxımdan dəqiq hədudları və planları olan yekcins sahələr üzrə şaquli inteqrasiya strukturları yaradıldı. Qeyd edilən proses daha aşkar neft və metallurjiya, kimya, qida və digər sənaye kompleksinin bəzi sahələrində özünü büruzə verdi.

Beləliklə, diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, ölkəmizin dünya və milli təsərrüfat sistemlərinə inteqrasiya prosesləri artmışdır.

Bazar mexanizminin hegemonluğu şəraitində sürətlə dəyişən mühitdə təsərrüfat subyektlərinin inteqrasiyasının yumşaq formalarının tətbiq edilməsinə tələb vardır. İnteqrasiya birlikləri formasının məkan hədudlarında lokallaşdırılmış formasının rolu bir tərəfdən azacıq mürəkkəb və müvafiq olaraq daha az dəyişkəndir, digər tərəfdən, təsərrüfat subyektləri rəqabətqabiliyyətliliyə təsir edən unikal faktorlardan istifadə edərək sürətlə dəyişən global iqtisadi sistemdə təsərrüfat fəaliyyətlərini uğurla həyata keçirmək imkanı əldə edirlər.

Ədəbiyyat

1. Полушкина, И. Н. Содержание и объективные основы экономической интеграции // Вестник Нижегородского университета. Сер. Экономика и управление. - 2005. - № 1. - С. 560-564.
2. Мильнер, Б. З. Теория организации: учебник. - М.: Инфра-М, 2010. - 864 с.
3. Райзберг, Б. А., Лозовский, Л. Ш., Стародубцева, Е. Б. Современный экономический словарь. - М.: Инфра-М, 1999. - 479 с.
4. Бобылев, Д. С. Интеграция как результат эволюции производительных сил и производственных отношений в рыночных условиях хозяйствования // Аграрный вестник Урала. - 2009. - № 3. - с. 23-25.

*Азер Бахышов
АГНА*

Эволюция интеграционной структуры в национальной экономике

Резюме

В статье рассматривается роль интеграционной структуры в формировании мирохозяйственной системы. Обоснуется развитие интеграционного процесса на укрепление конкуренции, ускорение научно-технического прогресса, на экономический рост, расширение влияния специализации и кооперации. В статье показана необходимость использования кластеров как интеграционных структур. Научно обоснованы механизм его использования в разных отраслях экономики.

Ключевые слова: *интеграция, инновации, конкуренция, кластер, инвестиции, кооперация, специализация.*

*Azer Bahishov,
AzQOA*

The evolution of the structure of the integrated of the national economy

Summary

The article examines the role of integration into the world economic system. Strengthening competition in the development of the integration process, the acceleration of scientific-technical progress, economic growth, production limits, to expand the impact of specialization and cooperation is justified.

The article develops an integrated structure of the evolution of the modern era, such as the use of cluster. Its economy is based on the scientific aspects of the mechanisms to be used to separate the fields.

Key words: *integration, innovation, competitiveness, cluster, cooperation, investment.*

KAPİTAL QOYULUŞLARI VƏ UÇOT

UOT 330.147

*İmran Balamirzə oğlu ƏMİROV,
Zülfüyyə Elman qızı HACIYEVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

KORPORASIYALARIN BİRBAŞA KAPİTAL QOYULUŞLARI

Xülasə

Müasir dünya iqtisadiyyatının inkişafını təmin edən amillərdən biri kapitalların beynəlxalq miqrasiyasıdır. Bu mühüm amilin öyrənilməsi və onun üstün cəhətlərindən milli iqtisadiyyatımızın inkişafında səmərəli istifadə edilməsi qarşımızda duran mühüm vəzifələrdəndir.

Kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üsulları və qaydası öncə onların səmərəliliyinin artırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kapital qoyuluşları mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş üsullarla müəyyən edilir. Mərkəzləşdirilən maliyyə mənbələrinə dövlət büdcəsi, ölkənin subyektlərinin büdcələri, mərkəzləşdirilən qeyri-büdcə investisiya fondları və s. aiddir. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyələşdirmədə isə əsas mənbələr müəssisələr və ayrı-ayrı şəxslərdir.

Açar sözlər: korporasiya, kapitalın miqrasiyası, idxal, kapital ixracı, rəsmi kapital, birbaşa və portfel investisiyalar.

Giriş

Hazırkı vaxtda Azərbaycanın müstəqillik qazanması onun həm qonşu, həm də dünya ölkələri ilə iqtisadi, həmçinin xarici ticarət əlaqələrinin artmasına təkan vermişdir. Milli iqtisadiyyatımızda iri layihələrin artması və səmərəli investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi yaxın gələcəkdə ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin güclənməsinə gətirib çıxaracaqdır. Bazar münasibətlərində rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, ölkəmizdə davamlı iqtisadi inkişafı təmin edən amillərdən biri investisiya və innovasiya fəaliyyətlərinin daha da gücləndirilməsidir. Məhz bu istiqamətdə baş verən canlanma iqtisadi əlaqələrimizin genişlənməsinə, ölkəmizdə azad iqtisadiyyatın, özəl bölmənin inkişafına, respublikanın həm siyasi, həm də iqtisadi nüfuzu və yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqeyi xarici əlaqələrimizin həcmnin və miqyasının artmasına böyük imkan yaratmışdır.

Cəmiyyətin tələbatından asılı olaraq istehsalın getdikcə genişləndirilməsi və iqtisadiyyatda yeni struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi investisiya qoyuluşlarının həcmindən xeyli asılıdır. Ölkədə iqtisadi-sosial inkişafın əsas makro-iqtisadi göstəricilərinin getdikcə yüksəldilməsi, əhəlinin maddi-mənəvi həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması iqtisadiyyatın artım tempi ilə bağlıdır. Ümumi daxili məhsulun (ÜDM-in) strukturunda aparıcı sahələrin rolu getdikcə artırılmalıdır. Bu baxımdan investisiya qoyuluşunun başlıca cəhətlərindən biri maddi istehsal sahələrində münasib proporsionallığın təmin edilməsi və bu əsasda sənaye məhsullarının ÜDM-dəki xüsusi çəkisinin getdikcə artırılmasıdır. Araşdırmalar göstərir ki, 2013-cü ilin yanvar-iyun aylarına qeyri-neft sektoruna vəsaitlərin qoyuluşu 2,9 % artırılmış, ticarət dövriyyəsi 9,1 mlrd. manata çatmışdır. Bu dövrdə 3833 təşkilat qeydiyyatdan keçmiş, əhəlinin aylıq gəliri 5,7 % artaraq 1708 manata yüksəlmişdir. ÜDM-də əhəlinin hər nəfərinə düşən hissəsində payı 3,8 %, qeyri-neft sektorunda məhsul ixracı 12,8 % çoxalmışdır. Cari ilin 1-ci yarısında əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar 22,9% artırılmışdır. Aydın ki, ÜDM-in formalaşmasında aparıcı 2 mühüm sahənin, yəni sənaye və

kənd təsərrüfatının (k/t-nın) payı mühüm rol oynayır.

Müasir dövrdə kapital ixracı

Müasir dövrdə kapitalın beynəlxalq miqrasiyası həm dünya miqyasında, həm də ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatının inkişafında həlledici rola malik olan amillərdən sayılır. Bu prosesin öyrənilməsi nəzəri və praktiki baxımdan vacib olub, müasir elmdə xüsusi yer tutur. Belə ki, dünya iqtisadiyyatı sahəsində aparılan tədqiqatların çox hissəsi kapitalın beynəlxalq miqrasiyası və xarici investisiyalarla bağlıdır.

Kapitalın beynəlxalq miqrasiyası, öncə onun bir istehsal amili, iqtisadi resurs kimi ayrı-ayrı ölkələr arasında qeyri-bərabər bölgüsünə əsaslanır ki, bu da müəyyən tarixi iqtisadi səbəblərlə əlaqədardır. Ölkələrin kapital ehtiyatı ilə müxtəlif dərəcədə təmin olunması nəticəsində müəyyən əmtəələrin istehsalının səmərəliliyi də ölkələr üzrə bir-birindən fərqlənir. Kapitalın beynəlxalq miqyasda bölgüsü təkcə bu amillə deyil, həm də əmtəə istehsalının inkişaf səviyyəsi, istehsal təcrübəsi və ənənələri, bazar mexanizminin səmərəliliyi kimi amillərlə bağlıdır. Maliyyə resurslarının mövcudluğu da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, yığımların, yəni maliyyə kapitalının kifayət həcmdə olmadığı şəraitdə istehsalı genişləndirmək və investisiyalaşdırmaq mümkün olmur.

Kapital ixracının əsas səbəbi və ilkin şərti ölkədə nisbi kapital artıqlılığı, onun yığımdır. Ümumiyyətlə, kapital ixracı (kapitalın daşınab aparılması) sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif formalarının həyata keçirilməsi və mənfəət əldə edilməsi məqsədilə xaricdə uzunmüddətli kapital qoyuluşlarını xarakterizə edir [5, s.141]. Artıq kapital sahibkar mənfəəti və ya faiz əldə etmək məqsədilə xaricə çıxarılır. Qeyd etmək lazımdır ki, daxili investisiya defisiti zamanı da kapital ixracı həyata keçirilə bilər. Bu amil hazırkı şəraitdə mövcud olsa da dünya təsərrüfatının beynəlmilləşməsi və qlobalaşması, dövlət və təsərrüfat subyektlərinin milli və beynəlxalq maraqlarının çulğalaşması nəticəsində mürəkkəbləşmişdir.

90-cı illərə qədər dünyada sığorta şirkətlərində, investisiya və digər fondlarda toplanmış, gəlir gətirmək üçün tətbiq sahəsi axtaran külli miqdarda ehtiyat kapitalı yarandı. 1995-ci ildə ABŞ-da yuxarıda sadalanan şirkətlərin aktivləri 8 trln.\$ təşkil edirdi. İnkişaf etmiş ölkələrin (İEO-in) kapital ixracı XX əsrin II yarısından intensiv surətdə artır. Onun köməyiylə təkrar istehsalın ziddiyyətləri aradan qaldırılır, ixrac artırılır, nəticədə avadanlıqlara ölkə daxilində tələbat artır, həmçinin xidmət çoxalır. Nəticədə gəlirlərin azalma tendensiyası neytrallaşdırılır, dünya iqtisadiyyatı problemləri həll olunur. Dünya təsərrüfatında kapitalın beynəlxalq hərəkətinə bir çox amillər təsir edir: milli iqtisadiyyatda baş verən proseslər-əsasən istehsalın xüsusi çəkisinin azalması və xidmət sahələrinin xüsusi çəkisinin artması.

İEO-in milli iqtisadiyyatlarında istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin uyğun nisbətləri (40:60) beynəlxalq xidmət və malların mübadiləsi nisbətlərindən (17:83) xeyli artıq olduğundan artan daxili dəyişikliklər özünü beynəlxalq mübadilənin strukturunda və həcmində göstərir (maliyyə resurslarının ötürülməsinə müvafiq olaraq). Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda xidmət «ixracı» sürətlə artmaqdadır.

Proqnozlar göstərdi ki, 2000-ci ildən, artıq ABŞ-da xidmət sahələrində çalışan işçi qüvvəsi 25% təşkil etmişdir. Daha dinamik inkişaf edən digər sahələrə kosmik əlaqələr, maliyyə xidmətləri və kontor avadanlığı istehsalı, səhiyyə, rekreasiya xidmətləri və əyləncə, xarici turizm xidmətləri aiddir. Bütün bunlar iri ölkələrin emaledici sənaye məhsullarının idxalından asılılığının artmasına xidmət edir. Digər ölkələrin “iqtisadi fəallığı” maliyyə resurslarının beynəlxalq hərəkətini sürətləndirməklə anoloji təmayüllər yaradır. Dünya təsərrüfat sistemində tarazlığın azaldılması məsələləri bu prosesə xüsusi dinamiklik gətirir. Bu məsələlər isə dövlət və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının birgə fəaliyyəti nəticəsində həll olunur. Belə ki, onun artım templəri məhsul ixracı və həmçinin İEO-in 1980-90-cı illərdəki artım templərini keçmişdir. Kapital ixracının yuxarıdakı sürətli artımı fonunda onun beynəlxalq miqrasiyası da sürətlənir.

Kapitalın beynəlxalq miqrasiyası-kapitalın ölkələr arasında qarşılıqlı hərəkəti olub, sahiblə-

rinə gəlir gətirir. Bir çox ölkələr kapitalın həm ixracatçısı, həm də idxalatçısı kimi çıxış edir: bununla da çarpaz investisiyalaşma prosesi baş verir [3, s. 388].

Ümumiyyətlə, kapital ixracı üçün əsas səbəblər aşağıdakılardır:

1) Dünya təsərrüfatının müxtəlif sahələrində kapitalla olan tələblə təklifin üst-üstə düşməsi.
2) Yerli əmtəə bazarlarının mənimsənilməsi və ya yenilərinin yaradılması imkanının mövcudluğu. Bu zaman kapital məhsulunun ixracına yol açmaq, ona tələbi stimullaşdırmaq məqsədilə ixrac olunur.

3) Kapital istiqamətlənən ölkədə ucuz xammal və işçi qüvvəsinin mövcud olması (məsələn: emaledici sənaye üzrə alman işçisinin dəyəri Tayvan işçisinin dəyərindən 4, braziliyalıdan-9, meksikalı və rusdan-54 dəfə artıqdır).

4) Kapitalı qəbul edən ölkədə stabil siyasi şərait, əlverişli investisiya iqlimi, azad iqtisadi zonalarda güzəştli investisiya rejimi və s.

5) Kapital istiqamətlənmiş ölkədə "donor" ölkədəkinə nisbətən daha aşağı ekoloji standartlar.

6) Müəyyən beynəlxalq korporasiyaların, məhsullara yüksək tarif və qeyri-tarif məhdudyyətləri tətbiq edən III dünya ölkələrinin bazarlarına daxil olması həvəsi (məsələn: İsrail və Cənubi Koreya yapon avtomobillərinin idxalına qadağa qoyub. Lakin ABŞ-da fəaliyyət göstərən yapon avtomobil müəssisələrinin məhsulları üçün belə məhdudyyət yoxdur).

Kapital ixracının amilləri

Kapital ixracını meydana çıxaran amillərə və kapitalın stimullaşdırılmasına nəzər salmaq. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

kapital ixracının hərəkətverici qüvvəsi olan, onu aktivləşdirən milli iqtisadiyyatların artan qarşılıqlı əlaqəsi və bağlılığı, istesalın beynəlmilləşməsi kapitalın beynəlxalq hərəkətinə güclü təsir göstərir. Kapital ixracı, əsasən də birbaşa investisiyalar istehsalın beynəlmilləl səviyyəyə yüksəlməsinin və beynəlxalq məhsulun yaranmasının əsas amilidir. Beynəlxalq məhsul-qlobal bazarda reallaşan məhsuldur. Bu məhsul vahid şəklə salınmış halda-unifikasiya edilmiş olur və coğrafi, milli və s. əlamətlərdən asılı olmayaraq reallaşır (avtomobil, təyyarə, elektronika məhsulları və s.);

sənayenin beynəlxalq kooperasiyası. Hər hansı bir iri beynəlxalq korporasiya çərçivəsində ayrı-ayrı hüquqi müstəqil müəssisələr öz aralarında sahələrarası, texnoloji, detal ixtisaslaşması üzrə sıx əlaqələr yaradır ki, bu prosesi də kapitalın ixracı təmin edir;

İEO-də iqtisadi artım tempini və məşğulluq səviyyəsini normada saxlamaq, sənayenin qa-baqcıl sahələrini inkişaf etdirmək məqsədilə kapitalın cəlb olunması istiqamətində həyata keçirilən iqtisadi siyasət;

inkişaf etməkdə olan ölkələrin (İEOÖ-in) iqtisadi yüksəliş əldə etmək məqsədilə həyata keçirdikləri investisiya siyasəti;

kapital axınlarını istiqamətləndirən və idarə edən, kapital ixracını stimullaşdıran beynəlxalq maliyyə təşkilatları;

ticarətin və elmi-texniki əməkdaşlığın inkişafına, həmçinin investisiyaların cəlb olunmasının stimullaşdırılmasına səbəb olan gəlir və kapitalla ikiqat vergiqoymanın qarşısını alan beynəlxalq sazişlər.

1970-ci illərin əvvəllərindən aktivləşən və getdikcə güclənən kapital bazarlarının beynəlmilləşməsi prosesi özünü bazar iqtisadiyyatlı ölkələr arasında kapitalın artan miqrasiyası prosesində büruzə verir: birbaşa və portfel investisiyaların həcmi artır, uzunmüddətli və qısamüddətli kreditlərin, avrovalyuta bazarlarında əməliyyatların miqyası getdikcə genişlənir və s. [4, səh.78].

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində mühüm yer tutan kapitalın beynəlxalq hərəkəti dünya iqtisadiyyatına mühüm təsir edir:

1. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf tempələrini sürətləndirir. Kapital dünya miqyasında daha gəlirli sahələrə yatırılmaq və artırılmaq məqsədilə sərhəddən xaricə çıxarılır. Kapitalı idxal edən ölkə-

lərdə isə o, istehsal kapitalının çatışmazlığı problemini həll etməyə yardım edir, investisiya qabiliyyətini artırır, iqtisadi artım tempini sürətləndirir.

2. Beynəlxalq əməkdaşlığı və əmək bölgüsünü dərinləşdirir. Kapital ixracı beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı üçün əsas amillərdən biridir. Kapitalın ölkələrarası qarşılıqlı hərəkəti iqtisadi əlaqələri və əməkdaşlığı möhkəmləndirir, beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanı dərinləşdirir.

3. Ölkələrarası qarşılıqlı mal mübadiləsinin həcmnin artmasına səbəb olur (həmçinin, beynəlxalq korporasiyanın filialları arasında aralıq məhsulların həcmi artırmaqla dünya ticarətinin inkişafını stimullaşdırır).

Dünya iqtisadiyyatının inkişafını stimullaşdıran kapitalın beynəlxalq hərəkəti ixrac və idxal ölkələri üçün müxtəlif nəticələrə səbəb olur. İxracatçı ölkələr üçün bu nəticələr aşağıdakılardır:

-xarici investisiyaların cəlb edilməsinə adekvat olmayan kapital ixracı bu ölkələrin iqtisadi inkişafını müəyyən qədər zəiflədir;

-ölkədə məşğulluğun səviyyəsinə mənfi təsir edir;

-ölkənin tədiyyə balansına pis təsir edir.

Kapital idxal edən ölkələr üçün isə bunun müsbət nəticələri aşağıdakılardır:

-tənzimlənən kapital idxalı iqtisadi inkişafa yönəldici təsir göstərir;

-ölkədə yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olur;

-ölkəyə yeni texnologiya, effektiv menecment gətirir, ETT-ni sürətləndirir;

-ölkənin tədiyyə balansını yaxşılaşdırır.

Bunlarla yanaşı xarici kapital bir çox mənfi nəticələrə də gətirib çıxarır:

-xarici kapital axını yerli kapitalın “hərəkətsizliyindən” istifadə edərək onu gəlirli sahələrdən “ayrı salır”. Müəyyən şərtlər daxilində bu, ölkə iqtisadiyyatının biryönlü inkişafına gətirib çıxara bilər ki, bununla ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi pozula bilər;

-tənzim olunmayan kapital axını ətraf mühiti təhlükə altında qoya bilər;

-kapital idxalı bəzən keyfiyyətsiz malların yerli bazara daxil olması ilə də nəticələnir;

-borc kapitalının idxalı xarici dövlət borclarını artırır;

-beynəlxalq korporasiyaların transfert qiymətlərdən istifadəsi nəticəsində idxalatçı ölkənin vergi və gömrük daxilolmalarını aşağı salır.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin nəticələri hər bir ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi məqsədlərində ifadə olunur ki, bu da həm İEÖ, həm də keçid iqtisadiyyatlı ölkələr də daxil olmaqla İEÖÖ üçün müxtəlifdir.

Lakin bütün hallarda yalnız mənfi nəticələr istisna olunmaqla müsbət amillərə ümid bəslənməlidir. Dövlət siyasəti kapitalın beynəlxalq miqrasiyası kimi mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdə prioritet amilləri seçməklə kompromis variantlar axtarmalıdır.

Kapitalın beynəlxalq miqrasiyası prosesində hər hansı bir ölkənin iştirakı onun tədiyyə mövqeyini müəyyən edir, tədiyyə balansının cari əməliyyatlar üzrə saldosu kapitalların hərəkətləri blokunun saldosu ilə tam və ya qismən kompensasiya olunur. Bu fakt İsveçrə iqtisadçısı *Valras* tərəfindən şərh edilmiş və buna görə məktəbin Lozanna cərəyanının banisi sayılan “*Valras qanunu*” adlanır. “Valras qanunu”na əsasən dəyər ifadəsində ölkənin idxalı, ixracın dəyəri ilə aktivlərin xarici ölkələrə satışından və kapital qoyuluşları üzrə % ödənişlərindən əldə edilən xalis gəlirlərin cəminə bərabərdir:

$$\dot{IM} = X + NA + NR$$

burada \dot{IM} -idxal, X -ixrac, NA (netassets)-aktivlərin satışından əldə olunan xalis gəlir, NR (netinterest)-xalis % ödənişləridir. Aktivlərin satışından əldə olunan xalis gəlir, xarici rezidentlərə satılmış və xaricdən alınmış aktivlərin dəyəri arasındakı fərq kimi ifadə olunur. Xalis % ödənişləri isə qarşılıqlı kapital qoyuluşları üzrə xaricdən daxil olan və ödənen %-lər arasındakı fərqdır.

Aktivlərin hər hansı formada satışı ölkəyə kapital axınına səbəb olur. Faiz ödənişləri əvvəl

alınmış kapitaldən istifadəyə görə ödənilən haqdır. Müəyyən mərhələdə aktivlərin satışının səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, cəlb olunmuş kapitala görə gələcək % ödənişlərinin həcmi də o qədər çox olacaqdır. Başqa sözlə, aktivlərin satışı həcmnin artması gələcəkdə xalis % gəlirlərinin az olmasına səbəb olur. Yuxarıdakı tənliyi bu şəkildə yazaq:

$$\dot{IM} - X - NR = X - \dot{IM} + NR = -NA$$

Sonuncu ifadənin sol tərəfi cari əməliyyatlar balansını ifadə etməklə, ticarət balansı və xalis % ödənişlərinin cəmindən ibarətdir (% ödənişləri kapital xidmətləri üzrə ticarətin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir). Tənliyin sağ tərəfi isə kapitalların hərəkət balansını əks etdirir.

Beləliklə, "Valras qanunu"na görə, əmtəə və xidmətlərin ticarəti üzrə balans əks işarə ilə götürülmüş kapitalların hərəkəti balansına bərabərdir. Təcrübədə bu bərabərliyin təmin olunmaması nəticəsində meydana çıxan fərq nəzərdənqaçmalar adlanır.

Transmilli korporasiyaların kapital qoyuluşları

Kapitalın ölkələr arasındakı miqrasiyası müasir dövrdə çox müxtəlif formalarda baş verir. Bunlar öz mənbələrinə, müddətlərinə, istifadənin xarakterinə və məqsədlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Mənbələrinə görə dünya bazarında hərəkətdə olan kapital rəsmi (dövlət) və xüsusi kapital kimi təsnifləşdirilir.

Rəsmi kapital və ya dövlət kapitalı hökumətin və ya hökumətlərarası təşkilatların qərarlarına əsasən xaricə köçürülən və ya ölkəyə qəbul edilən büdcə vəsaitləri olub, bütün dövlət borclarını, ssudaları, yardımları və s. köçürmələri əhatə edir. BVF, Dünya Bankı kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditləri, digər dövlətlərarası təşkilatların vəsaitləri də bu kateqoriyaya aiddir. Bütün hallarda rəsmi kapitalın əsas mənbəyi dövlət büdcəsinin vəsaitləri olduğuna görə, onun xaricə köçürülməsi və ya qəbul edilməsi barədə qərar hökumətin və qanunverici orqanın birgə işitirəklə qəbul olunur.

Xüsusi kapital - xüsusi firmaların, bankların və s. qeyri-dövlət təşkilatlarının xaricə köçürülən və ya qəbul edilən vəsaitləridir. Onlara özəl firmalar tərəfindən həyata keçirilən xarici kapital qoyuluşları, kommersiya kreditləri, bank kreditləri və s. daxildir. Xüsusi kapital hərəkətləri barədə qərarlar təşkilatların rəhbər orqanları tərəfindən qəbul edilir. Onların bu sahədəki fəaliyyəti nisbətən müstəqil olsa da, bütün ölkələrdə dövlət bu və ya digər formada xüsusi kapital qoyuluşu proseslərini tənzimləyir və onlara nəzarət edir.

İstifadənin xarakterinə görə kapitalın miqrasiyası aşağıdakı formalarda baş verir: sahibkar kapitalı, ssuda kapitalı, orta və uzunmüddətli kapital, qısamüddətli kapital. Beynəlxalq kapitalın öyrənilməsi baxımından onların funksional bölgüsü daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Funksional baxımdan, yaxud məqsədlərinə görə xarici kapital qoyuluşları birbaşa və portfel investisiyalarına bölünür.

Birbaşa investisiyalar - xarici investora kapital qoyuluşu obyektinə olan müəssisə üzərində nəzarət etməsinə imkan verən və uzunmüddətli iqtisadi maraqlara xidmət edən investisiyalardır. Bunlar əsasən xüsusi firmalar tərəfindən həyata keçirilir.

Portfel investisiyalar - investora real nəzarət imkanı verməyən, qiymətli kağızlara qoyulmuş kapital olub, birbaşa investisiyalar kimi çox vaxt özəl firmalar tərəfindən reallaşdırılır. Bununla belə, hər 2 tip investisiyalarda dövlət müəssisələrinin iştirakına da bəzən təsadüf olunur. Bu formalarda istər təcrübə, istərsə də nəzəri baxımdan birbaşa və portfel investisiyaları daha böyük rol oynayırlar [6, səh. 438].

Birbaşa xarici investisiyalı müəssisələrdə, ümumi kapitalın xarici investora məxsus hissəsinin 10 % həcmində müəyyən edilməsi şərtidir. Tədqiqatlar əsasında müəyyən olunmuşdur ki, 10%-lik pay müasir şəraitdə bütövlükdə firmanın fəaliyyətinə nəzarət etməyə imkan verir. Məhz buna görə də, qeyd olunan göstərici beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tövsiyə edilmişdir. Ancaq bəzi ölkələrdə xarici investora kapitaldakı payı 10%-dən az olarsa, bununla belə, o, müəssisənin fəa-

liyyətinə nəzarət etmək iqtidarındadırsa, belə təşkilat xarici investisiyalı müəssisə hesab edilir. Əksinə, xarici investorlar səhmlərin 10%-dən çoxuna malik olmaqla yanaşı firmada həlledici təsirə malik deyilsə, belə müəssisə xarici investisiyalı müəssisə kimi qəbul olunmaya bilər.

Nəinki birbaşa və portfel investisiyaları, o cümlədən xarici kapitalın digər formaları arasında da kəskin fərq mövcud deyil. Məsələn, əsas kompaniyanın öz xarici filialına verdiyi kreditlər ssuda kapitalı yox, birbaşa investisiyalar kateqoriyasına aid edilir.

Birbaşa investisiyaların ixracı və idxalının əsas səbəbi firmaların kapitalını elə ölkə və sahədə yerləşdirmək cəhədidir ki, burada o, maksimum mənfəət gətirsin və iqtisadi riskin diversifikasiyasına imkan versin. Beynəlxalq Millətlər Təşkilatının (BMT-nin) iqtisadi tədqiqatlar xidmətinin apardığı çoxsaylı araşdırmalar göstərir ki, birbaşa investisiyaların idxalı və ixracının özünəməxsus səbəbləri xeyli dərəcədə oxşardır. Birbaşa investisiya ixracının başlıca səbəbləri bunlardır: texnoloji liderlik, işçilərin ixtisas səviyyəsi, miqyas effekti, firmanın ölçüsü, istehsalın təmərküzləşmə dərəcəsi, təbii resurslardan istifadə imkanları və s.

Birbaşa xarici investisiyaların idxalı, göstəriləyi kimi, təxminən eyni motivlərə əsaslanır. Daha doğrusu, yuxarıdakı səbəblərdən altısı həm də xarici kapital idxalının səbəbləri kimi çıxış edir. Onların ilk üçünün (texnoloji liderlik, işçilərin ixtisas səviyyəsi və reklamda olan üstünlüklər) və beşincinin birbaşa investisiyaların idxalına təsiri ixraca olan təsirlə analojidir. Miqyas effekti və istehsalın təmərküzləşmə dərəcəsi isə investisiya idxalının yox, ixracının amili rolunu oynayır. Yalnız investisiyaların idxalına təsir edən amillər isə aşağıdakılardır:

Kapitala olan tələbat, milli filialların sayı, istehsal xərcləri, daxili bazarın qorunma dərəcəsi və ölçüsünün təsiri kompleks xarakter daşıyır. Ayrılıqda götürüldükdə onların heç biri kapital ixracı və ya idxalına həlledici təsir göstərə bilmir. İqtisadiyyatın qloballaşması prosesləri ilə əlaqədar birbaşa xarici investisiyaların artım sürəti dünyada istehsalın və ticarətin artım sürətindən yüksəkdir. Get-gedə daha çox ölkə və regionun ixracatçı idxalatçılar kimi beynəlxalq kapital qoyuluşları prosesinə cəlb edilməsinə baxmayaraq, bu prosesdə aparıcı rol yenə İEO-ə məxsusdur. XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında birbaşa investisiyalar formasında cari kapital ixracının 85%-i və cari kapital idxalının 65%-i bu ölkələrin payına düşmüşdür. Beynəlxalq miqyasda birbaşa kapital qoyuluşlarının əsas hissəsi transmilli korporasiyalar (TMK-lar) və digər beynəlxalq kompaniyalar tərəfindən reallaşdırılır. Kapital ixracının əsas subyektləri 270 min xarici filialı birləşdirən şəbəkəyə malik olan 39 min TMK-dır. TMK arasında aparıcı rol oynayan 100 ən iri korporasiya XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında dünyada birbaşa investisiyaların ümumi həcminin hissəsini həyata keçirmişdir [5, s.143]. Bu kompaniyalar bir neçə qrupa bölünür:

Beynəlxalq korporasiyalar-dünyanın müxtəlif ölkələrində birbaşa investisiyalar həyata keçirən iri firmadır. Beynəlxalq korporasiyaların 2 əsas növü fərqləndirilir: transmilli və çoxmilli korporasiyalar.

Xarici investisiya qoyuluşu *sahibkar və borc* kimi 2 başlıca iqtisadi formada həyata keçirilir.

Sahibkar formasında investisiya qoyuluşunun özü 2 yolla həyata keçə bilər:

1. Investorlar öz kapitalını sənaye, kredit, ticarət, nəqliyyat və s. müəssisələrə qoyan sahibkar kimi çıxış edə bilər. Bütün hallarda o, kənarı yaratdığı müəssisələrin mülkiyyətçisi olur və belə investisiya qoyuluşu sahibkarlıq formasında baş verir, kapital sahibinə gəlir gətirir.

2. Investorlar xarici ölkələrdə öz filiallarını açır, hüquqi cəhətdən müstəqil törəmə müəssisələrini təşkil edir, milli və xarici kapitalın iştirakı ilə birgə müəssisələr yaradırlar.

Borc investisiya qoyuluşunda, sərmayə ixrac edən investor kapital qoyulan ölkələrdə sahibkar rolunda çıxış etməyə də bilər. Çox hallarda o, kapitalını xarici sahibkarlara və ya xarici ölkənin hökumətinə borc verir. Belə halda investisiya ixracı borc formasında həyata keçirilir. Borc investisiya qoyuluşu istiqrazlar, kreditlər, xarici banklarda cari hesablara qoyuluşlar növündə ixrac edilə bilər. Borc formasında göndərilən investisiya % gətirir.

Kapital ixracını təkcə bank və korporasiyalar həyata keçirmirlər. Müasir dövrdə dövlət səviyyə-

yəsində kapital ixracı xaricdə milli mənafehlərin bərqərar olmasının əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Hazırda ümumi kapital ixracının 30 %-i dövlət kapitalının payına düşür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişaf və maliyyə imkanlarının artması onun digər ölkələrə sərmayə qoyuluşuna zəmin yaratmışdır. Hazırda ölkəmiz özünün xarici investisiya qoyuluşunu MDB ölkələrinə, qonşu Türkiyəyə və Gürcüstana, Avropa dövlətlərinə və digər ölkələrə yönəltməkdədir. Trans Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri Layihəsi (TANAP) ilə birlikdə Türkiyədə həyata keçirdiyimiz investisiyaların məbləği 17 mlrd. \$-dır. Bu investisiyalar sürətlə 20 mlrd. \$-a doğru gedir.

Rəsmi məlumatlara görə, TANAP layihəsi ilə birlikdə SOCAR Türkiyənin ən böyük 5-ci sərmayədarı mövqeyindədir. Satılma daxil olmaqla, davam edən sərmayələrlə birlikdə Petkim yarımadasında 2023-ci ilə qədər 15 milyard \$-lıq sərmayə ediləcəkdir. SOCAR 2023-cü ildə Türkiyənin ən iri 3 sərmayədar şirkətindən biri olmağı hədəfləyir.

Nəticə

Milli iqtisadiyyatımızda əldə edilən bütün nailiyyətlərin əsasında kapital qoyuluşunun rolu təkzibedilməzdir. Məhz ölkə iqtisadiyyatına qoyulan sərmayənin hər il davamlı olaraq artırılması nailiyyətlərimizi çoxaltmaqla yanaşı yaxın gələcəkdə iqtisadi qüdrətimizin daha da güclənəcəyindən xəbər verir.

Kapital qoyuluşunun səmərəli həyata keçirilməsi bilavasitə investisiya sektorunun fəaliyyət göstərdiyi şəraitlə əlaqədardır. Müasir milli iqtisadiyyatın əsas xüsusiyyətlərini (şəraitlərini) isə əsasən aşağıdakı qruplarda cəmləşdirmək olar:

- sosial-iqtisadi şərait;
- iqtisadi şərait;
- təşkilati-iqtisadi şərait;
- informasiya şəraiti.

Şəraitlər qrupunun hər biri müxtəlif biznes növlərinin inkişafına həlledici (stimullaşdırıcı yaxud ləngidici) təsir göstərir. Digər tərəfdən, bu şəraitlərdə aşkar olunan müsbət tərəflərdən istifadə etmək və neqativ fəaliyyətlərdən yan keçmək səmərəli inkişafın yollarını müəyyən etməyə imkan verir.

AR-da dövlət səviyyəsində həyata keçirilən bir sıra zəruri tədbirlər: strateji məhsulların idxalında və ixracında bütün fiziki və hüquqi şəxslərin bərabər hüquqlarının təmin olunması; inhisarçılığın qarşısının alınması istiqamətində görülən işlər; daxili bazarın marketinqinin düzgün müəyyən edilməsi; gömrük əlaqələrinin sadələşdirilməsi; xarici ticarətin liberallaşdırılması; əlverişli investisiya mühitinin yaradılması və s. xarici ticarət dövryyəsinin həcmının gələcəkdə də artacağına zəmin yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Qeybullayev Q.R. İnvestisiyanın təhlili və idarə edilməsi.
2. Allahverdiyev H.B. İnvestisiya proseslərinin tənzimlənməsi. Bakı, 2003.
3. Yahudov X.V. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, "Elm", 2002. 548 s.
4. Hüseynov Tofiq. Azərbaycanda investisiyalar (gəlirlər, investisiyalar, sənayeləşdirmə, məşğulluq). Bakı, "Elm" 2009, 380 s.
5. Böyük İqtisadi Ensiklopediya 5 cildə, III cild Bakı, "Letterpress" nəşriyyat evi, 2012.
6. Экономика предприятия: Учебник для вузов, под редакцией профессора Владимира Яковлевича Горфинкеля, профессора Владимира Андреевича Швандара-4-е изд., перераб. и доп.-М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2007.-670с.
7. Бизнес-план инвестиционного проекта: Отечественный и зарубежный опыт. Современная

практика и документация: Учеб. Пособие.-5-е изд., перераб. и доп. / Под ред. В.М.Попова, М.:Финансы и статистика, 2001.-432с.

*И.Б.Амиров,
З.Е.Гаджиева*

Прямые капитальные вложения корпорации

Резюме

В настоящее время одним из обеспечивающих факторов развития мировой экономики является международная миграция капитала. Исследование этого фактора и эффективное использование ее положительных сторон в развитие национальной экономики является одним из важнейших задач.

Способы и правила финансирования капитальных вложений в первую очередь имеют большое значение для повышения их эффективности. Капитальные вложения определяются централизованными и нецентрализованными способами. К централизованным источникам финансирования относятся государственный бюджет, бюджеты субъектов страны, централизованные внебюджетные фонды.

Ключевые слова: корпорация, миграция капитала, импорт, экспорт капитала, официальный капитал, прямые и портфельные инвестиции.

*İ.B.Amirov,
Z.E.Nacıyeva*

Invest of the corporations direct

Summary

One of factors secure provides development every day of the economy of present world is the international migration of the capitals. Learning of this important factor and is are one of important posts duties get up stand, stop in front of us use development from his superior sides peculiarities of our national economy efficiently.

Methods and rule of financing invest assume vital importance for rising at first of their efficiency. It is determined with by methods centralized and centralized motherly. Budgets of the subjects of the State Budget, country, other budget centralized investment fund etch to source of centralizing finance. It is about. But basic sources are establishments and some persons financing centralized other lily.

Key words: corporation, migration of the capital, import, capital export, official capital, direct and bag investments.

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ UÇOT SİYASƏTİ: FORMADAN MAHIYYƏTƏ DOĞRU

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzalamış olduğu 29 iyun 2004-cü il tarixli "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən təşkilat və şirkətlərin Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına (BMUS) keçməsi haqqında və bu hadisənin üstünlüklərindən danışılmışdır. Xüsusilə də müəssisədə uçot siyasətinin təşkilində "Uçot siyasəti, uçot qiymətlərində dəyişikliklər və səhvlər üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün 11 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı və "Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün 1 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının rolu barəsində geniş məlumat verilmişdir. Bununla yanaşı, uçot siyasətinin həyata keçirilməsində konkret təlimatın yaradılmasına ehtiyacın olması vurğulanmış və bu xüsusda nümunəvi formaya ehtiyacın olması əsas olaraq göstərilmişdir. Bu zaman isə əsas məsələ kimi "mahiyətin formadan üstünlüyü prinsipi" nə sadiqliyə əməl edilməsi labüd sayılmışdır.

Açar sözlər: *mühasibat uçotu, kənd təsərrüfatı, uçot siyasəti, Milli Mühasibat Uçotu Standartları, Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları, konsepsiya.*

Azərbaycan Respublikasında yaradılmış hüquqi-normativ baza mühasibat işində yeni üfüqlər açır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzalamış olduğu 29 iyun 2004-cü il tarixli "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən təşkilat və şirkətlərin Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına (BMUS) keçməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 sentyabr 2004-cü il sərəncamı ilə Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçidin təməli qoyulmuşdur[5]. Bu isə dünya maliyyə sisteminin bir parçası olan Azərbaycan Respublikası üçün tarixi hadisə idi. Belə ki, qloballaşan dünyada maliyyə hesabatlarının konseptual əsaslara söykəndiyi vaxtda, mühasibatlıq sahəsinin yeni keyfiyyət dəyişikliyinə məruz qaldığı zamanda bu hadisə çox dəyərli və vaxtında atılmış addım kimi tərəfimizdən yüksək qiymətləndirilir.

Mühasibatlıq sahəsi üzrə hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi sahibkarlıq subyektlərinin də fəaliyyətlərini stimullaşdırmışdır. Belə ki, beynəlxalq standartlaşma anlayışı bütün sahələrdə olduğu kimi (hərbi, ekoloji, hüquq, təhsil və sairə) mühasibatlıq sistemində də şamil edilmiş və bunun nəticəsi olaraq da:

- yüksək işgüzar inkişaf;
- aşağı kapital məsrəfləri;
- geniş investisiya və səmərəli kapital bazarlarına çıxış imkanları əldə olunmuşdur.

Eyni zamanda "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" çərçivəsində sahibkarlıq subyektlərinə qoyulmuş tələblərin yerinə yetirilməsində mühasibatlıq işi üzrə mövcud hüquqi baza, bütün iqtisadi sahələr üzrə şəffaf mühit yaradılmışdır[8]. Bildiyimiz kimi, bu proqram, həmçinin kənd təsərrüfatı müəssisələrinin də məsuliyyətini artırmış və mövcud Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqini təşviq etmişdir. Bu kontekstdə kənd təsərrüfatı müəssisələrində Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqini və uçot siyasətinin aparılması ilə əlaqədar vəziyyəti nəzərə çatdırmaq.

Belə ki, ***uçot siyasəti*** – *maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi zamanı müəssisə tərəfindən tətbiq edilən konkret prinsiplər, əsaslar, şərtlər və qaydalar* [2]. Deməli, Maliyyə

Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsaslanan mühasibat uçotu konkret təyin edilmiş qaydalara əsaslanan sistem deyildir. Yəni burada daha çox prinsiplərə əsaslanır. Kənd təsərrüfatında Milli Mühasibat Uçotu Standartları (Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları bazasında hazırlanmış üçün) əsasən müəssisələrin riayət etməli olduğu prinsipləri müəyyən edəcək və beləcə onlara daha uyğun olan siyasəti və metodları tətbiq etməkdə köməklik göstərəcəkdir. Müvafiq Milli Mühasibat Uçotu Standartına əsasən uçot siyasətinin seçilməsi müəssisə rəhbərliyi tərəfindən qəbul ediləcək qərardan asılıdır. Sözsüz ki, bu zaman maliyyə menecerinin (Baş mühasibin) rəyi nəzərə alınmaqla, onun hazırladığı və adətən bir maliyyə ilini əhatə edən uçot siyasətindən söhbət gedir.

Mühasibat işində uçot siyasəti

Müəssisənin uçot siyasəti ümumilikdə bütün Milli Mühasibat Uçotu Standartları ilə tənzimlənir desək, yanılımarıq, ancaq uçot siyasəti üzrə daha çox istinad edilən standartlar “Uçot siyasəti, uçot qiymətlərində dəyişikliklər və səhvlər üzrə” Kommersiya Təşkilatları üçün 11 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı və “Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə” Kommersiya Təşkilatları üçün 1 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartıdır. Belə ki, “Uçot siyasəti, uçot qiymətlərində dəyişikliklər və səhvlər üzrə” Kommersiya Təşkilatları üçün 11 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartını incələsək görürük ki, bu standartın məqsədi daha çox uçot siyasətinin təyin edilməsi deyil, artıq təyin edilmiş uçot siyasətində baş verəcək və ya baş vermiş dəyişikliklər zamanı uçot siyasətinin seçilməsi üçün istifadə olunan meyarların təyini. Bəs müəssisə uçot siyasətini təyin etdikdə hansı standarta müraciət etməlidir? Bu suala elə 11 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı özü cavab verərək göstərir ki, “uçot siyasətində dəyişikliklərə aid açıqlama tələbi istisna olmaqla, uçot siyasəti üzrə açıqlama tələbləri “Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə” Kommersiya Təşkilatları üçün 1 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartında təqdim edilmişdir” (Ümumi müddəa- 3-cü maddə).

“Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə” Kommersiya Təşkilatları üçün 1 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı konkret təyin edir ki, müəyyən standart xüsusi olaraq hər hansı əməliyyata, digər hadisə və ya şərtlərə tətbiq edildikdə, həmin əməliyyat, hadisə və ya şərtlərə tətbiq ediləcək uçot siyasəti müvafiq Milli Mühasibat Uçotu Standartında göstərilən uçot siyasəti olmalıdır [3]. Lakin uçot siyasətinin tətbiq edilməsinin nəticəsi əhəmiyyətli olmadıqda, həmin siyasətin tətbiq edilməsi tələb olunmur. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, maliyyə nəticələrinin və ya pul vəsaitləri hərəkətinin müəyyən səviyyədə təqdim edilməsi məqsədilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarından əhəmiyyətli olmayan kənarlaşmalara yol vermək və ya onları düzəldilməmiş saxlamaq məqbul sayılır.

Uçot siyasətinin hazırlanmasında şəxsi mühakimələrin yeri

Bəzən elə olur ki, müəssisələrdə hər hansı əməliyyat, digər hadisə və ya şərtlərə xüsusi olaraq tətbiq ediləcək standart mövcud olmasın. Onda müəssisə rəhbərliyi aşağıdakı meyarlara cavab verən məlumatların təqdimatı ilə nəticələncək uçot siyasətinin hazırlanması və tətbiq edilməsi üçün şəxsi mühakimələrinə əsaslanmalıdır:

a) məlumat, istifadəçilərin iqtisadi məqsədli qərarlar qəbul etməsi tələblərinə müvafiq olmalıdır;

b) maliyyə hesabatlarının aşağıdakı meyarlara cavab verməsi baxımından etibarlı olmalıdır:

1) müəssisənin maliyyə vəziyyətini, maliyyə nəticələrini və pul vəsaitlərinin hərəkətini ədalətli şəkildə əks etdirməlidir;

2) əməliyyatların, digər hadisə və şərtlərin yalnız hüquqi formasını deyil, iqtisadi mahiyyətini əks etdirməlidir;

3) neytral, yəni qərəzsiz olmalıdır;

4) ehtiyatlılıq prinsipinə uyğun olmalıdır;

5) bütün əhəmiyyətli baxımlardan tamamlanmış olmalıdır.

Hazırkı “Uçot siyasəti, uçot qiymətlərində dəyişikliklər və səhvlər üzrə” Kommersiya Təşkilatları üçün 11 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartında uçot siyasətinin seçilməsi ilə əlaqədar olaraq göstərilir ki, yuxarıda adı çəkilən düşüncələri tətbiq etdikdə, müəssisə rəhbərliyi aşağıdakı mənbələrə göstərilmiş ardıcılıqda istinad etməli və onların tətbiq edilməsi mümkünlüyünü nəzərdən keçirməlidir:

- Milli Mühasibat Uçotu Standartlarında oxşar məsələlər üzrə nəzərdə tutulan tələblər və göstərişlər;
- Konseptual Əsaslarda açıqlanmış aktivlər, öhdəliklər, gəlir və xərc anlayışları, onlar üzrə tənqim meyarları və qiymətləndirilmə konsepsiyaları.

Müəssisə, hər hansı Standartın müəyyən maddələri qruplaşdıraraq onlara müxtəlif uçot siyasətini tətbiq etməyi tələb etməsi və ya icazə verməsi halı istisna olmaqla, müvafiq uçot siyasətini qəbul edərək, oxşar əməliyyatlar, digər hadisə və şərtlər üzrə ardıcıl şəkildə tətbiq etməlidir. Əgər hər hansı Standart müəyyən maddələrin bu məqsədlə qruplaşdırılmasına icazə verərsə və ya tələb edərsə, onda müvafiq uçot siyasəti seçilməli və həmin maddələr qrupuna ardıcıl şəkildə tətbiq etməlidir.

Uçot siyasəti konsepsiya və standartlarda

Konseptual Əsaslar uçot siyasətinin tətbiqi zamanı “ardıcılığın” vacib olduğunu vurğulayır, lakin bu demək deyil ki, nə vaxtsa qəbul edilən uçot siyasəti heç zaman dəyişdirilməməlidir. Bəzən, misal üçün, yeni Milli Mühasibat Uçotu Standartı müəssisədə tətbiq olunan cari siyasətdən fərqli siyasətin tətbiq olunmasını müəyyən etdiyi halda, və ya mövcud siyasətin köhnəldiyi və yeni siyasətin maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinə daha uyğun maliyyə məlumatları təmin edəcəyi səbəbindən, müəssisənin uçot siyasətində dəyişiklik etmək lüzumu yarana bilər. “Ardıcılıqdan” başqa Konseptual Əsaslar maliyyə hesabatlarının həm vaxt üzrə, həm də digər müəssisələrin hesabatları ilə “müqayisəli” olmasını tələb etdiyindən “ardıcılığa” nail olunmalıdır, uçot siyasətlərinin açıqlanması vacibdir.

Kommersiya Təşkilatları üçün 11 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartının məqsədi 2-ci maddədə belə göstərilir:

“Bu Standartın məqsədi uçot siyasətində və uçot qiymətlərində edilən dəyişikliklərə və səhvlərin düzəldilməsinə dair məlumatın açıqlanması və uçot qaydaları ilə yanaşı uçot siyasətinin seçilməsi və dəyişdirilməsi üçün istifadə olunan meyarların müəyyən olunmasından ibarətdir [2].

Bu məqsəd aşağıdakı istiqamətlər üzrə genişləndirilə bilər:

Uçot siyasətini seçmək tələb olunduğu zaman müəssisəni təlimat, yəni lazım olan prosedurlar və mülahizələr ilə təmin etmək;

Müəssisənin mövcud uçot siyasətini dəyişdirməsinə yol verən şərtlər;

Uçot siyasətinin dəyişdirilməsi zamanı aparılacaq uçot;

Müəssisə uçot qiymətini dəyişdirməli və ya keçmişdə buraxılmış səhvi düzəltməli olduğu zaman aparılacaq uçot;

Uçot siyasətində hər hansı dəyişikliklər, uçot qiymətlərinin və keçmişdə buraxılmış səhvlərin düzəldilməsi üzrə hesablara qeydlərdə ediləcək açıqlamalar [4]”.

Müəssisələr hər zaman Milli Mühasibat Uçotu Standartları tərəfindən tələb olunan xüsusi uçot siyasətini tətbiq etməlidirlər. Milli Mühasibat Uçotu Standartları uçot siyasətinin seçilməsinə yol verərsə, müəssisə yalnız Milli Mühasibat Uçotu Standartları tərəfindən icazə verilən siyasətlər arasından seçim edə bilər.

Milli Mühasibat Uçotu Standartları müəssisənin qarşılaşa biləcəyi bütün hadisələri əhatə etmir və əhatə etməyəcək. Milli Mühasibat Uçotu Standartlarında nəzərdə tutulmayan hadisə baş verdiyi zaman müəssisə bu hadisənin uçota alınması üçün özünün xüsusi uçot siyasətini işləyib hazırlamalıdır. Uçot siyasətinin hazırlanması zamanı bir sıra prinsiplərə riayət etməlidir:

Münasiblik. Bu kontekstdə, münasiblik nə müəssisənin maraqları, nə də uçotda əks etdiriləcək

hadisənin predmeti ilə əlaqəli deyil. Yaradılıb tətbiq ediləcək siyasət daha çox maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinin ehtiyaclarına münasib olmalıdır, belə ki, Konseptual Əsasların tələblərinə uyğun olaraq maliyyə hesabatlarının əsas məqsədi bu hesabatların istifadəçilərinin ehtiyaclarını ödəməkdir. Təcrübədə bu o deməkdir ki, uçot siyasətinin hazırlanması zamanı müəssisə ilk növbədə özünə aşağıdakı sualı verməlidir: “Bu məlumatın, istifadəçilərin ehtiyaclarının ödənilməsi üçün əks etdirilməsinin ən yaxşı yolu nədir”?

Etibarlılıq. Etibarlı sayılan məlumat Konseptual Əsaslarda göstərilmiş və bu Milli Mühəsibat Uçotu Standartında yenidən müəyyən olunmuşdur. Beləliklə, etibarlı məlumat:

1) müəssisənin maliyyə vəziyyətini, maliyyə nəticələrini və pul vəsaitlərinin hərəkətini düzgün təqdim etməlidir;

2) əməliyyatların yalnız hüquqi formasını deyil, iqtisadi mahiyyətini əks etməlidir;

3) neytral, yəni qərəzsiz;

4) ehtiyatlı;

5) tam olmalıdır. Bu şərtlərdən biri mövcud olmazsa, məlumat etibarlı olmaz.

Uçot siyasəti formalaşdırıldıqda, onun hansı siyasət olacağını müəyyən etmək üçün aşağıdakı proseslər tətbiq olunmalıdır.

- xüsusi Milli Mühəsibat Uçotu Standartı tərəfindən tələb olunan uçot siyasətlərinin tətbiqi;

- uyğun Milli Mühəsibat Uçotu Standartları olmadığı təqdirdə, Konseptual Əsasların prinsiplərinə uyğun işlənilməsi.

Bir qayda olaraq, uçot siyasəti qəbul olunmuşdursa, bu siyasət ildən-ilə ardıcıl olaraq tətbiq olunmalıdır. Adətən, uçot siyasətinin dəyişilməsinin əsas səbəbinin xüsusi Milli Mühəsibat Uçotu Standartının tələbinin olacağı gözlənilir.

Müəssisələrin uçot siyasətlərini dəyişdirməsinə yalnız çox ciddi şərtlər altında yol verilir. Bu cür şərtlərin yalnız ikisində uçot siyasətini dəyişməyə icazə verilir [2]:

1. Müəssisənin uçot siyasətini dəyişdirməsi yeni Milli Mühəsibat Uçotu Standartı tərəfindən tələb olunduqda. Buna görə də, əgər müəssisə Milli Mühəsibat Uçotu Standartı tərəfindən yol verilməyən müəyyən uçot siyasətini tətbiq edərsə, bu siyasəti Milli Mühəsibat Uçotu Standartına uyğun olaraq dəyişdirməlidir, və ya;

2. Uçot siyasətinin dəyişdirilməsi maliyyə hesabatlarının daha etibarlı, müvafiq olması və ya müəssisənin iqtisadi reallığını daha düzgün əks etdirməsi ilə nəticələncəksə:

• Müəyyən hadisələr uçot siyasətində dəyişikliklər hesab oluna bilməz;

• Müəssisədə əvvəllər heç zaman baş verməmiş hadisələr üzrə yeni siyasət təqdim olunduqda;

• Yeni siyasət mövcud hadisələrə oxşar, lakin mahiyyət etibarilə fərqli hadisələr üzrə tətbiq olunduqda.

Bütün bu göstərilənlər sadəcə müəssisədə uçot siyasətinin qurulmasında uyğun standartlarda və konseptual əsaslarda bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Biz, sadəcə, yeni yaradılacaq istinadların mənbəyini göstərməyə çalışdıq. Məqalənin adından da məlum olduğu kimi, məqsədimiz müəssisələrdə uçot siyasətinin qurulması əsasları və bu zaman konseptual əsaslarda göstərilmiş olan vacib bir prinsipə “mahiiyyətin formadan üstünlüyü prinsipi”nə sadıq qalmağın vacibliyini təqdim etməkdir. İlk öncə bildirmək istərdim ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 18 iyul tarixli 139 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş 2005-2008-ci illərdə Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə proqram ondan əvvəlki digər proqramları qüvvədən salmaqla bir daha sübut etdi ki, hər hansı maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin konkret qaydalarla nizamlanması hələ o demək deyil ki, alınan nəticə və hazırlanmış maliyyə hesabatları dolğun və şəffaf məlumatları əks etdirir [6]. Məsələn, Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarına əsasən əsas vəsaitlər anlayışının hər hansı limitləşdirilmiş məbləğlə deyil (21 dekabr 2012-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2000-ci ildən qüvvədə olan Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edən qanunu imzalamaqla 1 yanvar 2013-cü il tarixdən əsas vəsaitlərin minimum

məbləği 100 manatdan 500 manata qədər artırılıb) [7], "Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün 7 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı ilə nizamlanacaqdır. Bu kimi "formaya" (konkret qaydalarla məhdudlaşdırılmış anlayışlara) üstünlük verən bir çox yanaşmalar Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına keçidlə öz həllini tapmaqdadır. Lakin "məhiyyətin formadan üstünlüyü prinsipi"-nə sadıq qalmaqla bəzi təlimatlar var ki, onların mövcudluğu bundan sonra da labuddür. Məsələn, sonradan qüvvədən düşmüş proqramda "Uçot siyasəti haqqında Əsasnamə"nin yenidən hazırlanması tələbi qoyulsa da (məsul icraçı- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi) yeni proqramda bu təlimatın ancaq əlaqədar Milli Mühasibat Uçotu Standartları ilə tənzimlənməsi nəzərdə tutulmuşdur. İlk görünüşdə bu normal qarşılıqlı da, orta və iri müəssisələrdə uçot siyasətinin tətbiqində problemlər yaratmaqdadır. Nədir problem? Cavab konkret formanın olmamasıdır. Göstərilə bilər ki, əsas maliyyə hesabatlarının da konkret forması yoxdur. Ancaq bu zaman bildirmək istərdim ki, ən azından onların hamı tərəfindən qəbul edilən və göstərilməsi zəruri olan rekvizitləri vardır, bu isə vahid olmasa da nümunəvi formanın yaranmasına və hamı tərəfindən qəbul edilməsinə köməklik edir. Bəs, demək olar ki, müəssisənin ümumi mühasibatlıq işinin kiçik prototipi olan və müəssisənin mühasibat uçotunun sinir sistemi sayılan uçot siyasətinin niyə nümunəvi forması olmasın? Axı Konseptual Əsaslarda qeyd edilir ki, keyfiyyət xüsusiyyətləri maliyyə hesabatlarında təqdim edilən məlumatların istifadəçiləri üçün yararlı olmasını təmin edən amillərdir. Bunlardan dörd əsas keyfiyyət xüsusiyyətlərinin hər biri: anlaşılqlılıq, münasiblik, etibarlılıq və müqayisəlilik əsas verir deyək ki, müəssisənin uçot siyasəti həm menecerləri, həm səhmdarları, həm yoxlayıcıları, həm də istənilən tərəfləri vaxtında, dolğun, dürüst məlumatlarla məlumatlandıracaqdır.

Nəticə

Yekun olaraq bildirək ki, vergi yoxlayıcısı uçot siyasəti sənədindən gəlir vergisinin (və ya mənfəət vergisinin) kassa və ya hesablama metodu ilə hesablanması, səhmdarlar uçot siyasətinin dəyişilmə səbəbini və onun maliyyə nəticələrinə təsirliyini, məsul şəxslər onların öhdəliklərində olan qiymətlilərin inventarizasiyası qaydalarını, sənəd dövriyyəsi və sair vacib məsələlər haqqında informasiyaları daha dolğun əldə edə bilərlər. Nəticə etibarlı ilə müəssisələrdə uçot siyasətinin yeni qaydalarla əks olunması aşağıdakı məsələlərin həllində kömək etmiş olardı:

- Milli və Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarının hazırlanmasında uçot siyasətinin rolunun dərk edilməsində;
- Hesabatlıq sisteminin və ümumiyyətlə mühasibat işinin qurulmasında təqdim olunan birdən çox variantlarda daha səmərəli olanının seçilməsi ilə mənfəətliliyin artırılmasında;
- İdarəetmə, vergi və maliyyə uçotunun qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi ilə müəssisə üçün daha optimal qərarların qəbuluna təkan verilməsində;
- Planlaşdırma və strateji məsələlərin həllində düzgün seçilmiş uçot siyasətinin növbəti illərdə də təkmilləşdirilərək davam etdirilməsinə stimulun yaradılmasında.

Ən əsası isə, uçot siyasəti ən azı ildə bir dəfə hazırlanmaqla müəssisənin illik planlaşdırılmasında və maliyyə strategiyasının yaradılmasında bir proqram rolunu oynamaqdadır. Zənnimizcə, nümunəvi uçot siyasəti forması hazırlanmalı, aidiyyəti icra orqanı tərəfindən təlimat şəklində təsdiqlənməli və Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına əsasən fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri üçün tətbiq edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. "Audit və Uçot" jurnalı, 2012-ci il nəşrləri.
2. "Uçot siyasəti, uçot qiymətlərində dəyişikliklər və səhvlər üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün 11 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı.
3. "Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün 1 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı.

4. Sadıqov Ə.A. və b. Mühəsibat uçotu. Dərslik. Bakı-2012, səh. 24.
5. “Mühəsibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 29 iyun 2004-cü il.
6. Şıvaxan Abdulov və Yusif Əhmədov. Kənd təsərrüfatında mühəsibat (maliyyə) uçotu. Dərslik. Bakı, 2009, səh. 43-49
7. www.maliyye.gov.az
8. www.preslib.az

*Диссертант Ровшан Камил оглы Мамедов
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет*

Учетная политика в предприятиях: от форм к сущности

Резюме

В статье идет речь о подписанном Президентом Азербайджанской Республики господином Ильхамом Алиевым и вступившем в силу 29 июня 2004 года Законе Азербайджанской Республики “О бухгалтерском учете” и переходе действующих на территории Азербайджана компаний и организаций на Международными стандартами финансовой отчетности (МСФО), а также о преимуществах исходящих из этого события.

Особенно широко освещается роль Национального стандарта бухгалтерского учета №11 “Учетная политика, изменения в оценках учета и ошибок» для коммерческих организаций и Национальный стандарт бухгалтерского учета № 1 “По представлению финансовой отчетности” для коммерческих структур в организации учетной политики предприятия.

Наряду с этим подчеркивается необходимость создания конкретного руководства по осуществлению учетной политики особенно потребность в показательной форме. Основной задачей современного этапа выбрано неприменное соблюдение принципа “сущность важнее форм”.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, сельское хозяйство, учетной политики, Стандарты Национального Бухгалтерского Учета, МСФО, концепция.

*Candidate of RhD Kamil oglu Mammadov Rovshan
Azerbaijan State Agrarian University*

Accounting policies in the enterprises: from form to substance

Summary

The article refers to the signed by the President of Azerbaijan Republic Ilham Aliyev and entered into force on June 29, 2004 the Law of Azerbaijan Republic “On Accounting” and moving force in the territory of Azerbaijan companies and organizations on the International Financial Reporting Standards (IFRS) , as well as the benefits outgoing from this event .

Especially, widely publicized role of National Accounting Standards for Commercial Organizations # 11. “Accounting Policies, changes in Accounting Estimates, and errors” and National Accounting Standards for Commercial Organizations # 1. “Presentation of financial statements” in the organization of accounting policy.

Along with this underlines the need for specific guidance for implementing the accounting policies and especially the need for exponential form. The main task of the present stage chosen not applies the principle of "the Substance over Form».

Key words: accounting, agriculture, accounting policies, the National Accounting Standards, IFRS, concept.

Çapa imzalanmışdır: 20.05.2014

Format: 60x84, 1/8

Fiziki çap vərəqi: 21,5

Tirajı: 300 nüsxə

**Jurnal “Kooperasiya” nəşriyyatının redaksiyasında
yığılıb səhifələnmiş və mətbəəsində çap edilmişdir.**